

ISSN: 2710-0820

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSIAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

SOCIAL SCIENCES

№ 2

BAKI – “ELM” – 2021

“Sosial elmlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı” na daxil edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR:

Nərgiz AXUNDOVA, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Yaqub MAHMUDOV, akademik

MƏSUL KATİB:

Lamiyə QAFAR-ZADƏ, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Zəhmət Şahverdiyev (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstənzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliəğa Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30
Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Нəргиз АХУНДОВА, академик

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Ягуб МАХМУДОВ, академик

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Ламия КАФАР-ЗАДЕ, доктор философии по истории

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Захмат Шахвердиев (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньядзаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтэн Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусейбли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалийат, 30
Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

EDITOR-IN-CHIEF:

Nərgiz AKHUNDOVA, Academician

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yaqub MAHMUDOV, Academician

EXECUTIVE SECRETARY:

Lamiya GAFAR-ZADA, Doctor of Philosophy in History

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

İsmayıl Hacıyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Zehmet Shahverdiyev (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of ANAS), İlham Mammadzada (Doctor of Philosophical Sciences), Nazim İmanov (Doctor of Economic Sciences), Aytən Mustafazadə (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliagha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

EDITORIAL ADDRESS:

AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St. Phone: (+99412) 4925180;
mob.: (+99455) 5581080
Email address: socialsciences.anas@gmail.com

MÜNDƏRICAT

TARİX

İradə ƏLİYEVƏ. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycandakı dini siyasətində erməni kilsəsinin yeri (XIX əsrin birinci yarısı)	6
Mais ƏMRAHOV, Vaqif ŞÜKÜROV. XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-də kadr siyasəti. Nomenklatur sistem	11
Yeganə MƏMMƏDOVA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanda geosiyasi vəziyyət və muxtariyyətə gedən yol	17
Əzizə NƏZƏRLİ. Azərbaycanın XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğalı dövründə Bakı neftinin RSFSR-ə daşınması (1920-1921)	21
Nərgiz AXUNDOVA. Buveyhilər, Xilafət və Qabaq Asiya	30
Pərvinə ƏFƏNDİ. Misirli tələbələrin 1820-30-cu illərdə Fransada təhsili: gediş və nəticələri	35
Emin MƏMMƏDOV. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsi haqqında bəzi məlumatlar	41
Nigar CAMALOVA. 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinin xarici və daxili siyasətinin “erməni məsələsi”nə təsiri	48

ARXEOLOGİYA və ETNOQRAFİYA

Tarix DOSTIYEV. Şəmkir şəhərinin Nizami dövrü şirli keramikasının səciyyəsinə dair	55
Yaqub MƏMMƏDOV. Cənubi Qafqazda neandertalların nəslinin kəsilməsi və homo sapiensin miqrasiyası	65
Vəli BAXŞƏLİYEV. Xələc keramikasının xüsusiyyətləri	75

FƏLSƏFƏ və HÜQUQ

Aysel HACIYEVƏ. Avropa İttifaqı və üzv dövlətlərin qanunvericiliyində informasiyaya çatımlıq prinsipinin ifadə olunması məsələsi	81
Xanımana QAFAROVA. Vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemində regional aktların yeri	93
Şölət ZEYNALOV. Kommunikasiya problemi və müasirlik	103

SİYASİ ELMLƏR

Aynur ƏLİŞANOVA. Qarabağ münaqişəsi və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti	110
Elnur KƏLBİZADƏ. İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir göstərən amillər və mərhələləri	120
Sevinc NƏSİBOVA. Azərbaycan-BMT münasibətləri	132
Seymur TALİBOV. Azərbaycan reallıqları və “siyasi şəxsiyyət” anlayışı: Heydər Əliyevin ümummilli liderliyi fonunda	141
Leyli QULİYEVƏ. Multikulturalizm müasir dövrün siyasi və sosial-mədəni hadisəsi kimi	145

PEDAQOGİKA

Aygün MƏMMƏDOVA. Aldatma, dürüstlük və mənim peşəkar mənləyim: tələbələrin Azərbaycan universitetlərində tələbələr arasında müşahidə oluna bilən plagiat hallarına təsir edici amillərə münasibəti və bu münasibətin onların gələcək peşəkar fəaliyyətlərinə təsiri	153
--	-----

RESENZİYALAR

Mübariz Ağalarlının Tofiq Nəcəflinin “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti” adlı kitabına resenziyası	161
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Ирада АЛИЕВА. Место армянской церкви в религиозной политике царской России в Северном Азербайджане (первая половина XIX века)	6
Маис АМРАХОВ, Вагиф ШУКУРОВ. Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 50-60-е годы XX века. Система номенклатуры	11
Егана МАМЕДОВА. Геополитическая ситуация в Нахчыване в период Азербайджанской Демократической Республики и путь к автономии	17
Азиза НАЗАРЛИ. Вывоз бакинской нефти в РСФСР в период оккупации Азербайджана XI Красной Армией (1920-1921)	21
Наргиз АХУНДОВА. Буиды, Халифат и Передняя Азия	30
Первине ЭФЕНДИ. Обучение египетских студентов во Франции в 1820-30-е гг.: ход и результаты	35
Эмин МАМЕДОВ. Некоторые сведения о наследии великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви	41
Нигяр ДЖАМАЛОВА. Влияние внешней и внутренней политики Османского государства на «армянский вопрос» в 1915 г.	48

АРХЕОЛОГИЯ и ЭТНОГРАФИЯ

Тарих ДОСТИЕВ. К характеристике глазурованной керамики города Шамкир в эпоху Низами	55
Ягуб МАМЕДОВ. Вымирание неандертальцев на Южном Кавказе и миграция Homo sapiens	65
Вели БАХШАЛИЕВ. О датировке керамики типа Халадж	75

ФИЛОСОФИЯ и ПРАВО

Айсель ГАДЖИЕВА. Вопрос о принципе доступа к информации в законодательстве ЕС и государств-членов	81
Ханумана КАФАРОВА. Место регуляционных актов в системе правового регулирования наследственных отношений	93
Шолат ЗЕЙНАЛОВ. Коммуникативная проблема и современность	103

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Айнур АЛИШАНОВА. Деятельность международных организаций и конфликт в Карабахе	110
Эльнур КАЛБИЗАДА. Израильско-армянские отношения: влияющие факторы и этапы	120
Севиндж НЕСИБОВА. Азербайджан и Организация Объединённых Наций	132
Сеймур ТАЛЫБОВ. Азербайджанские реалии и понятие «политическая личность»: на фоне общенационального лидерства Гейдара Алиева	141
Лейли ГУЛИЕВА. Мультикультурализм как политическое и социально-культурное явление современности	145

ПЕДАГОГИКА

Айгюн МАМЕДОВА. Обман, честность и мое профессиональное я: восприятие студентами факторов, влияющих на плагиат среди студентов азербайджанских университетов, и влияние этого восприятия на их последующую профессиональную деятельность	153
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Мюбариза Агаларлы на книгу Тофига Наджафли «Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti»	161
--	-----

CONTENTS

HISTORY

Irada ALIYEVA. The place of the armenian church in the religious policy of tsar Russia in Northern Azerbaijan (first half of the XIX century)	6
Mais AMRAHOV, Vagif SHUKUROV. Staff policy in the Azerbaijan SSR in the 50-60s of the XX century. Nomenclature system	11
Yegane MEMMEDOVA. Geopolitical situation in Nakhchivan during the Azerbaijan Democratic Republic and the path to autonomy	17
Aziza NAZARLI. Export of Baku oil to the RSFSR during the occupation of Azerbaijan by the XI Red Army (1920-1921).....	21
Nargiz AKHUNDOVA. Buids, Caliphate and Near East.....	30
Parvina AFANDI. Egyptian students' training in France in 1820-1830: course and results	35
Emin MAMMADOV. Some information on the legacy of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi.....	41
Nigar JAMALOVA. The impact of the foreign and internal policy of the Ottoman State in 1915 on the "Armenian question"	48

ARCHAEOLOGY and ETHNOGRAPHY

Tarikh DOSTIYEV. About the characteristic of glazed ceramics of Shamkir city in Nizami`s epoch	55
Yagub MAMMADOV. Extinction of Neanderthals in the South Caucasus and migration of Homo sapiens	65
Veli BAKHSHALIYEV. About dating Halaj type ceramics	75

PHILOSOPHY and LAW

Aysel HAJIYEVA. The issue of the principle of access to information in EU and Member States legislation	81
Khanimana KAFAROVA. The place of regional acts in the system of legal regulation of inheritance relations	93
Sholat ZEYNALOV. Communication problem and modernity	103

POLITICAL SCIENCES

Aynur ALISHANOVA. Karabakh conflict and the activities of international organizations	110
Elnur KALBIZADA. Israeli-Armenian Relations: Influencing Factors and Stages	120
Sevindj NASIBOVA. Azerbaijan and the United Nations	132
Seymur TALIBOV. Azerbaijan realities and the concept of "political personality": in the background of national leadership of Heydar Aliyev.....	141
Leyli GULIYEVA. Multiculturalism as political and social-cultural phenomenon of modernity	145

PEDAGOGICS

Aygun MAMMADOVA. Cheating, honesty and professional me: perceptions of students on factors affecting plagiarism in Azerbaijani universities and implications of these perceptions on future professional activities	153
--	-----

REVIEWS

Mubariz Aghalarli`s review of Tofiq Najafli's book "Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti"	161
---	-----

UOT 94(479.24)

İRADƏ ƏLİYEVƏ

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent
Azərbaycan, aliyevoirada72@gmail.com*

**ÇAR RUSİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDAKI DİNİ SİYASƏTİNDƏ
ERMƏNİ KİLSƏSİNİN YERİ (XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI)**

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, çar Rusiyası, dini siyasət, kilsə, qriqoryan

XIX əsrin ilk otuzilliyində Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq müharibələrində erməni kilsəsi yaxından iştirak etmişdir. Məhz kilsənin təşkilatçılığı ilə ermənilər silahlı dəstələr yaradıb Rusiya qoşunlarının tərkibində hərbi əməliyyatlara qoşulmuşdu. Ermənilərə hərtərəfli dəstək verən Rusiya Azərbaycanın işğalı ilə Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin yaşadığı ərazilərinə Qacar İrəvan və Osmanlı dövlətindən kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülməsini həyata keçirir. Təkcə iki il ərzində (1828–1830) İrəvan və Yelizavetpol qəzalarına Qacar İrəvanından 40 mindən, Osmanlı dövlətindən isə 80 mindən artıq erməni ailəsi köçürülmüş və onlara 200 min desyatın torpaq sahəsi ayrılmışdı [5, s. 165-166]. Çar Rusiyası ilə erməni kilsəsi arasında əldə olunmuş sövdələşməyə əsasən həyata keçirilmiş bu köçürmə tədbiri nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının dini-etnik mənzərəsində ciddi dəyişikliklər baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni kilsəsi istər Cənubi Qafqazın işğalının gedişində, istərsə də işğaldan sonrakı dövrdə çarizmə sədaqətlə xidmət etmiş, yerli əhaliyə qarşı həyata keçirilmiş müstəmləkə siyasətində yaxından iştirak etmişlər. Ermənilərin belə fəaliyyəti çarizmin mənafeyi ilə üst-üstə düşdüyündən rus hakimiyyət orqanlarının hərtərəfli himayədarlığı ilə müşayiət olunurdu.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən erməni kilsəsinin başlıca hədəflərindən biri Azərbaycandakı axristian alban irsini ələ keçirmək idi. İlk qaynaqların verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, bəhs olunan dövrdə bu diyara köçürülmüş gəlmə ermənilərin yerli udiqlərin əcdadları tərəfindən yaradılmış xristianlıq irsinə sahib çıxmaq cəhdləri olmuş və onların bu əməlləri

bölgənin rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, erməni kilsəsi tərəfindən ciddi-cəhdlə müdafiə olunurdu. Bu barədə Vartaşendən Gürcüstan ekzarxına göndərilmiş məktubda göstərir ki, udiqlər müqəddəs apostol Faddeyin şərafinə Vartaşenin yaxınlığındakı Bum kəndində tikilmiş, hündürlüyü 12 arşın, uzunluğu çöldən-çölə 12 arşın, eni isə 8 arşın olan kilsənin ermənilər tərəfindən haqsız yerə onların əllərindən alındığını iddia edirlər. Əfsanəyə görə Faddey xristian dinini təbliğ etdiyinə görə bütperəstlər tərəfindən məhz həmin kilsənin tikildiyi yerdə öldürülmüşdür. Gürcüstan ekzarxının göstərişinə əsasən 42-ci Yeger alayının podporuçiki Aleksandr Toritsin ilə bir yerdə bu kilsəyə baxış keçirmiş protoierey Tsınamzqvarovun sözlərinə görə orada pravoslav kilsəsinin nümunəsində qurulmuş taxtın və qurbangahın olması onu deməyə əsas verir ki, bu kilsə ermənilərin iddia etdikləri kimi onlar tərəfindən deyil, qədim pravoslav əhali tərəfindən tikilmişdir [3, s 406-407; 13, s. 413-414]. Bu da həmin kilsənin yerli xristian əhalisinə mənsub olduğunu deməyə əsas verir.

Yerli hakimiyyət orqanlarında çalışan ermənilər də erməni ruhanilərinin bu yalanının əsaslandırılması üçün çalışırdılar. Nuxa komendantının general-mayor Mədətova yazdığı 6 may 1821-ci il tarixli məktubunda Vartaşenin yaxınlığındakı müqəddəs Faddey kilsəsinin Faddeyin Bum kəndinin qədim sakinləri tərəfindən şəhid edilməsindən sonra şagirdi Yeqişe Arakel tərəfindən tikildiyi göstərilirdi. Bu yer həmişə yerli türklər və qonşu Dağıstan xalqları üçün müqəddəs hesab olunmuş və onlar hər il müqəddəs həftənin ikinci günü ora gəlib qurbanlar kəsmişlər... Onun yazdığına görə guya

ki, 300 il bundan əvvəl öz ruhaniləri ilə bu yerlərə gələn ermənilər pravoslav məbədlərin dağıntılarını bərpa etmişlər. Üç il bundan əvvəl isə Vartaşenin Arakel adında erməni sakini buradakı kilsənin əsasını qoymuş, müqəddəs Yeqişe Arakelin şərəfinə qədim məbədin dağıntılarının yerində kilsəni tikməyə başlamış, bir qədər əvvəl onun tikintisini başa çatdırmışdır. Beş ay bundan əvvəl erməni arxiyepiskopu Karapet tərəfindən bu kilsəyə xeyir-dua verilmiş və burada ibadət erməni keşişləri tərəfindən həyata keçirilir [13, s. 413-414].

General-leytenant Velyaminov tərəfindən udinlərin müqəddəs Faddey kilsəsinə olan iddialarının nə dərəcədə əsaslı olmasının yoxlanılması məqsədilə erməni olan general-mayor, knyaz Mədətova həvalə olunur. Bu yoxlamanın nəticəsində hazırlanmış məruzəyə əsaslanan general-leytenant Velyaminov Gürcüstan ekzarxi, mitropolit Feofilakta məktubunda yazırdı ki, general-mayor, knyaz Mədətov tərəfindən aparılmış təhqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Vartaşenin yaxınlığındakı müqəddəs Faddey kilsəsi Faddeyin Bum kəndinin qədim sakinləri tərəfindən şəhid edilməsindən sonra onun şagirdi Yeqişe Arakel tərəfindən bərpa edilmişdir. Bu ibadətəgaha müsəlmanların əli dəyməmiş, lakin zaman onu yararsız vəziyyətə gətirmiş və 300 il bundan əvvəl öz ruhaniləri ilə bu yerlərə gələn ermənilər pravoslav məbədlərinin dağıntılarını bərpa etmişlər. Üç il bundan əvvəl Vartaşenin Arakel adında erməni sakini buradakı ilkin kilsənin əsasını qoymuş müqəddəs Yeqişe Arakelin şərəfinə qədim məbədin dağıntılarının yerində kilsəni tikməyə başlamış, bir qədər əvvəl onun tikintisini başa çatdırmışdır. Bu səbəbdən də hesab edirəm ki, udinlərin bu tələbi təmin edilə bilməz [11, s. 448].

Hakimiyyət orqanlarındakı havadarlarına arxalanan erməni ruhanilər udinlərin öz dini ayinlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirmələrinə imkan vermir, onlara təzyiqlər edirdilər. Protierey Tsinamzqvar ekzarxa yazdığı məktubunda göstərirdi ki, Nuxa vilayətində olan ermənilər udinlərin ümumiyyətlə pravoslavlığı qəbul etməsinə, pravoslav udinlərin dini etiqadlarını yerinə yetirmələrinə maneçilik törədir, onlara erməni-qriqoryan dinini qəbul etdirməyə çalışırlar [4, s. 408].

Gürcüstan ekzarxlığı tərəfindən pravoslavlığın yayılması məqsədilə Vartaşen kəndinə göndərilən keşişlər erməni ruhanilərlə yerli udinlər arasında mövcud olan ixtilaflardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Gürcüstan ekzarxi tərəfindən bu kəndə göndərilmiş keşiş Dmitriy Çaçikov ekzarxa yazdığı raportunda bildirirdi ki, kənddə olan ermənilər onların həmdinlərindən pravoslavlığı qəbul etmək istəyənlərə təzyiqlər edirlər. Ermənilər pravoslavlığı qəbul etmiş 18 udin ailəsini erməni qriqoryan dininə dönməyə məcbur etmiş, həmin ailələr üçün dini ayinləri erməni ruhaniləri yerinə yetirir və belə vəziyyət pravoslavlığı qəbul etmək istəyən udinlərin tərəddüd etməsinə səbəb olmuşdur. Onun sözlərinə görə yeni pravoslavlığı qəbul etmiş Vartaşen sakini, yüzbaşı İosif Yüzbaşıvili kəndin pravoslav hissəsinin ona verdiyi vəkalətə əsasən keşişə şikayət edərək bildirir ki, onlar kəndin erməni kovxaları tərəfindən təzyiqlərə məruz qalırlar, ermənilər hətta onların kilsələrini əllərindən alıblar. Pravoslav udinlər həmin kilsəyə getməsələr də əcdadlarının ibadət etdiyi bu yeri müqəddəs hesab edirlər. O xahiş edir ki, kəndin naibi və kovxası sayı 330 ailəyə çatan pravoslavlardan seçilsin. Ekzarx baş komandan Yermolovdan Vartaşen kəndinin keşişi Çaçikovun məktubunda göstərilənlərin yoxlanılması, əgər göstərilənlər təsdiqini taparsa kilsənin udinlərə geri qaytarılması, ermənilərə pravoslavlığa keçmək istəyənlərə təzyiq etmələrinin qadağan edilməsi məqsədilə lazımı tədbirlərin görülməsini xahiş edirdi [12, s. 432].

Baş komandan Yermolov tərəfindən bu deyilənlərin yoxlanılması barədə göstəriş verilir. Aparılan yoxlama nəticəsində müəyyən olunur ki, keşiş Çaçikov öz fəaliyyətində xristian təbliğatçıları üçün müəyyən olunmuş həlim münasibətdən kənara çıxaraq xristianlığın təbliği zamanı zor və hədələrə əl atmaqla əhali arasında həyəcanlara səbəb olmuşdur. Bu barədə yerli sakinlər hələ 1822-ci ildə Nuxa komendantına şikayət etmişdilər. Bu barədə Yermolov ekzarxa yazırdı: "...Bütün bunları nəzərə alaraq Sizdən həmin keşişə müəyyən olunmuş mülayim rəftardan kənara çıxmağı qadağan etməyinizi xahiş etməyi vəzifə borcum hesab edirəm. Çünki bizim dövlətimiz üçün bu diyarda sabitlik daha vacibdir.

Bununla bərabər sizə bildirmək istəyirəm ki, hökumət tərəfindən seçilən naib gərəklili səbəb olmadan yeni pravoslavlığı qəbul edənlərin şiltaq istəklərinə görə dəyişdirilə bilməz. Siz keşiş Çaçikova “Ruhən Allaha doğru yüksəldikcə dünyəvi şeylər barədə daha az düşünməlidir və ağılsız xalqı həyəcanlara sövq etməməlidir” deyərək onu ağla gətirsəniz özümü sizə borclu hesab edərdəm [10, s. 433-434].

Qafqazdakı rus hakimiyyəti tərəfindən ermənilərin sərbəst fəaliyyətləri üçün münbit şərait yaradılmaqla onlara hər cür güzəşt və imtiyazlar verilir. Çarizmin 1836-cı ildə Azərbaycan ərazisindəki müstəqil Alban kilsəsini ləğv etməsi də məhz erməni katolikliyinin arzusunu ifadəsi idi. İmperator I Nikolayın erməni-qriqorian kilsəsinin idarə olunmasına barədə “Qaydalar”a dair 11 mart 1836-cı il tarixli qərarı ilə alban katolikliyini ləğv edərək onun yerində erməni-qriqoryan katolikliyinə tabe etməklə Şuşa və Şamaxı kimi iki yeparxiya təşkil olunur [2, s. 200]. Bu qərar udin albanların qriqoryanlığı qəbul etdirilməsi və assimilyasiya edilməsinə yol açdı.

XIX əsrin ilk yarısı boyu erməni kilsəsinin və din xadimlərinin mənafeyinə uyğun bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, onlardan ilk növbədə 1842-ci il qanununu qeyd etmək lazımdır. Həmin qanunun 3-cü cildinin 3-cü bəndinə görə pravoslav və erməni qriqoryan ruhani keşiş və diakonların uşaqlarının ruhani xidmətdən tərxis olunduqdan sonra dövlət qulluğunda xidmətə girməyə icazə verilir [6, v. 1-2].

1843-cü ildə erməni katolik ruhanilərinin övladlarına dövlət qulluğuna xidmətə girmək hüququnun verilməsi məsələsi ortaya çıxır. Aleksandropol qəza idarəçiliyində azad muzzdlu hüququnda məktub tərcüməçisi vəzifəsində çalışan, katolik diakon təbəəsindən olan Soma Ezekovun bu barədəki xahişindən sonra Zaqafqaziya diyarı üzrə baş idarə rəisi bu barədə İmperiyanın daxili işlər nazirinə müraciət etmişdi. Daxili işlər naziri cavabında Cənubi Qafqaz diyarında olan diakon dərəcəsi yuxarı olmaqla erməni katolik ruhaniləri və onların uşaqlarının sayı barədə məlumat verməyi xahiş etmişdi. Məlum olmuşdu ki, həmin vaxtı Cənubi Qafqazda diakon dərəcəsi yuxarı olmaqla erməni-katolik ruhanilərinin sayı cəmi 45, onların uşaqlarının sayı isə 25 nəfərdir. Nəticə-

də erməni katolik din xadimlərinin az olması səbəbindən həmin vaxtı bu məsələ həll olunmamış qalır.

Bu məsələ növbəti dəfə 1848-ci ildə yəni-dən gündəmə gəlir. Qafqaz canişini Qafqaz Komitəsinin sədri qraf Çernişevə yazdığı 3 dekabr 1848-ci il tarixli məktubunda 1842-ci il qanunun 3-cü cildinin 3-cü bəndinə görə pravoslav və erməni qriqoryan ruhani keşiş və diakonların uşaqlarının ruhani xidmətdən tərxis olunduqdan sonra dövlət qulluğunda xidmətə girməyə icazə verildiyinə görə, bu hüququn erməni katolik ruhanilərinin də uşaqlarına verilməsini xüsusilə bu diyar üçün ədalətli və zəruri hesab etdiyini bildirirdi [6, v. 1-2].

Qafqaz Komitəsindən həmin ilin dekabrın 29-da imperiyanın daxili işlər nazirinə göndərilmiş məktubda erməni-katolik ruhanilərinin uşaqlarına da dövlət qulluğuna xidmətə daxil olmağa icazə verilməsi barədəki Qafqaz canişininin məktubu barədə məlumat verilir [9, s. 3-3 arxa].

Nazirin imzası ilə nazirliyin dini işlər departamentindən Qafqaz Komitəsinə göndərilmiş məktubda qeyd olunurdu ki, onlar da pravoslav və erməni qriqoryan ruhani keşiş və diakonların uşaqlarının ruhani xidmətdən tərxis olunduqdan sonra dövlət qulluğunda xidmətə girməyə icazə verilməsi barədəki hüququn erməni katolik ruhanilərinin də uşaqlarına şamil edilməsinin tərəfdarı olduqları qeyd olunurdu. **Lakin göstərilirdi ki, Katolik kilsəsinin qanunlarına görə ruhanilər evlənə bilməzlər və buradan da belə nəticə çıxır ki, onların övladları olmamalıdır** [7, v. 4-4 arxa]. Erməni ruhani xadimlərinin mənfəət əldə etmək, övladlarının yerli hakimiyyət orqanlarında qulluğa girmələrini təmin etmək məqsədilə xristian dininin təməl prinsiplərinə zidd hərəkət etmələrinə baxmyaraq rus hakimiyyəti siyasi maraqlardan çıxış edərək erməni kilsəsinin mənafeyini nəzərə alan qərar qəbul edir. Məktubda bildirilirdi ki, imperator Qafqaz canişininin 14 dekabr 1848-ci il tarixli məktubunda göstərilən pravoslav və erməni qriqoryan ruhani keşiş və diakonların uşaqlarının ruhani xidmətdən tərxis olunduqdan sonra dövlət qulluğunda xidmətə girməyə icazə verilməsi barədəki hüququn erməni katolik ruhanilərinin də uşaqlarına verilməsi barədəki xahişini nəzərə alaraq bu məsələni hazırlayaraq Dövlət Senatı-

na təqdim etmək üçün ədliyyə nazirliyinə göndərilib [8, v. 6-6 arxa].

Qafqaz Komitəsinin sədri, general-adyutant, knyaz Çernışevin 14 iyul tarixli məktubu ilə İmperatorun Qafqaz canişininin təklifi və Qafqaz Komitəsinin qaydalarına əsasən pravoslav və erməni qriqoryan ruhani keşiş və diakonların uşaqlarının ruhani xidmətdən tərxis olunduqdan sonra dövlət qulluğunda xidmətə girməyə icazə verilməsi barədəki hüququn erməni katolik ruhanilərinin də uşaqlarına verilməsi barədəki qərarını əsas tutan Dövlət Senatı ədliyyə naziri, qraf V.N.Paninin təklifini dinləyərək 17 avqust 1849-cu il tarixli müvafiq qərar qəbul etmişdi [8, v. 9]. Qərarında deyilirdi: Pravoslav və erməni (qriqoryan) etiqadı olan rahiblərin (diakon) və keşişlərin övladları, ataları bu dərəcəni almamışdan əvvəl dünyaya gələnlər istisna olmaqla, dövlət qulluğuna girmək hüququna malikdirlər [14, s. 4].

Rusiyanın erməniləri və erməni kilsəsini himayə siyasətinin əsasında bu xalqın təmsalında Şimali Azərbaycan ərazisində özünə sosial dəyər yaratmaq niyyəti dayanmaqla bərabər bu çarizmin siyasi, iqtisadi və sosial maraqlarına xidmət edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə strateji maraqların uyğunluğu ermənilərin Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətində çarizmin başlıca müttəfiqinə çevirməsinə səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən də ermənilərə geniş güzəşt və imtiyazlar verməklə çarizm özünün Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində onlardan bir alət kimi istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan topraqlarına köçürülməsi. Bakı, Azərbaycan, 2010.

2. Высочайше утвержденное положение о управлении делами армяно-григорианской церкви в России. Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание (1825-1881). Т. 11, ч. 1-я, сс. 194-209.

3. Донесение протоиерея Иосифа Цинамзгварова митрополиту Феофилакту, от 4-го марта 1821 года, док. №540, стр. 406-407. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

4. Донесение протоиерея Иосифа Цинамзгварова митрополиту Феофилакту, от

16-го апреля 1821 года, док. №544, стр. 408. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

5. Исмаилов Э. Краткий курс по истории Азербайджана. Москва, Флинта, 2010. 416 с.

6. Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, графу А.И.Чернышеву от 3-го декабря 1848 года. Центральный Государственный Исторический Архив Санкт-Петербурга, ф. 1268, оп. 2, дело 1129 (1848 год).

7. Отношение от департамента духовных дель министерства внутренних дель управ-шему делами Кавказского Комитета, А.Буткову от 12-го января 1849 года. Центральный Государственный Исторический Архив Санкт-Петербурга, ф. 1268, оп. 2, дело 1129 (1848 год).

8. Отношение пред-я Кавказского Комитета, графа А.И.Чернышева Кавказскому Наместнику от 14-го июля 1849 года. Центральный Государственный Исторический Архив Санкт-Петербурга, ф. 1268, оп. 2, дело 1129 (1848 год).

9. Отношение управ-шего делами Кавказского Комитета, А.Буткова министру внутренних дель от 29-го декабря 1848 года. Центральный Государственный Исторический Архив Санкт-Петербурга, ф. 1268, оп. 2, дело 1129 (1848 год).

10. Письмо ген Ермолова к экзарху Грузии, от 28-го июля 1823 года, док. №581, стр. 433-434. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

11. Письмо ген-л Вельяминова к митр. Феофилакту, от 23-го мая 1821 года, док. №599, стр. 448. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

12. Письмо экзарха Грузии Ионы к ген Ермолову, от 3-го мая 1823 года, док. №577, стр. 432. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

13. Рапорт Нухинского коменданта, ген-м, кн. Мадатову, от 6-го мая 1821 года, док. №546, стр. 413-414. АКАК, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874.

14. Устав о службе по определению от правительства. Свод законов Российской империи. Том 3-й. Спб., типография второго отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1857, с. 4.

Summary

Irada Aliyeva

The place of the armenian church in the religious policy of tsar Russia in Northern Azerbaijan (first half of the XIX century)

It should be noted that the Armenian Church, both during the occupation of the South Caucasus and in the post-occupation period, faithfully served the tsar and was closely involved in the colonial policy against the local population. Such activities of the Armenians coincided with the interests of the tsarist regime and were accompanied by the full support of the Russian authorities.

From the beginning of the 19th century, one of the main goals of the Armenian Church was to seize the Christian Albanian heritage in Azerbaijan. According to preliminary sources, the Armenians who moved to this land at that time were trying to take over the Christian heritage created by the ancestors of the local Udins, and their actions were strongly defended by the Armenians represented in the leadership of the region, the Armenian Church.

Keywords: Northern Azerbaijan, Tsarist Russia, religious politics, churches, Gregorian

Резюме

Ирада Алиева

Место армянской церкви в религиозной политике царской России в Северном Азербайджане (первая половина XIX века)

Следует отметить, что Армянская церковь как во время оккупации Южного Кавказа, так и в постоккупационный период верой и правдой СЛУЖИЛА царю и принимала непосредственное участие в колониальной политике против местного населения. Подобные действия армян совпадали с интересами царского режима и сопровождались полной поддержкой властей России.

С начала 19 века одной из основных целей Армянской церкви было овладение христианским албанским наследием в Азербайджане. По предварительным данным, переселившиеся в то время на эту землю армяне пытались перенять христианское наследие, созданное предками местных удинов, и их действия решительно защищали армяне, представленные в руководстве региона, Армянская церковь.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Царская Россия, религиозная политика, церков, григориан

UOT 94

MAİS ƏMRAHOV

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycan Respublikasının tarixi” şöbəsinin müdiri,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
emrahov48@mail.ru*

VAQIF ŞÜKÜROV

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU)
Şəki filialı
vaqif.01.11.74@gmail.com*

**XX ƏSRİN 50- 60-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ KADR SİYASƏTİ.
NOMENKLATUR SİSTEM**

***Açar sözlər:** Nomenklatura, Azərbaycan SSR, Kadr Siyasəti, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, Kommunist azərbaycanlı*

Giriş. Sovet siyasi sisteminin başlıca institutlarından birincisi nomenklatura institutu idi. SSRİ-də “sovet nomenklaturası” termini dövlət idarəetmə orqanlarına seçilmiş kadrların təyin edilməsi mənasını bildirirdi. Sovet dövlətinin bütün inkişaf mərhələsində siyasi hakimiyyət adı altında geniş səlahiyyətlərə malik olan rəhbər işçilər “nomenklatura” məfhumu ilə ifadə olunurdular. Nomenklatura sistemində bütün vəzifələrə şəxslər yalnız partiya tərəfindən razılıq verildiyi halda təyin edilirdi.

Nomenklatur sistem. Sovet tarixi ədəbiyyatında “nomenklatura” termininin bir neçə izahı verilmişdir. Nomenklatura 1) o rəhbər vəzifələrin siyahısıdır ki, onlar həmin idarənin rəisi tərəfindən deyil, yuxarı orqanlar tərəfindən təyin edilir; 2) O şəxslərin siyahısıdır ki, onlar uyğun vəzifələrə təyin edilmələri və əvəz olunmaları üçün ehtiyatda hesab olunurlar. (8, s.51)

Göründüyü kimi, terminin ifadə tərzindən asılı olmayaraq mahiyyət dəyişməmişdir. Nomenklatura özündə o rəhbər işçiləri cəmləşdirirdi ki, həmin rəhbər işçilər yuxarıdan göndərilən sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa yönəlmiş proqramları həyata keçirmək səlahiyyətinə, insan talelərini dəyişmək imkanına malik idilər. SSRİ dövrünün rəsmi sənədlərində, ictimai-siyasi və publisistik ədəbiyyatda yüksək “elita” terminindən istifadə olunmurdu. Əvə-

zində “nomenklatura” termini partiya-dövlət rəhbərliyinin xarakteristikasını daha çox özündə əks etdirirdi.

Nomenklatura müvafiq partiya komitələri (rayon, şəhər, vilayət partiya komitələri) tərəfindən daha əhəmiyyətli vəzifələrə namizədlərin baxılması, tövsiyə edilməsi və təsdiq edilməsinə əsaslanan vəzifəliyərin siyahısıdır və eyni ilə vəzifədən azad edilməsi də partiya komitələrinin razılığı ilə həyata keçirilirdi (8,s.9). Sovet partiya nomenklaturasında fərqləndirici cəhət onda idi ki, siyasi qərarların qəbulunu və onların həyata keçirilməsini, mülkiyyət və dövlətin bütün strateji resurslarına sərəncam vermək hüququnu öz inhisarında saxlayırdı (11, s.3).

Yuxarıdan göndərilən əmr və tapşırıqların yerinə yetirilməməsi üzündən ağır cəza qorxusu ilə bütün qurumları səfərbərliyə almaq məhz nomenklatura işçilərinin əsas vəzifəsi idi. (10, s.103)

Nomenklaturaya partiya funksionerləri, əhəmiyyətli dövlət vəzifəli şəxslər, istehsalat və digər sferalarda təşkilati funksiyalar daşıyan şəxslər daxil idi. Bütün siyasi hakimiyyətə sahib olan sovet nomenklaturası öz tutduğu vəzifəyə uyğun olan müəyyən imtiyazlara malik idi (11).

Nomenklatura vəzifələri tərkibinə görə rayon, şəhər, vilayət nomenklaturasına bölünürdü və bu o demək idi ki, məhz nomenklatura öz sə-

lahiyyətində olan bölgədə kadr siyasəti həyata keçirə bilərdi (10, s.103). 1960- cı illərin başlanğıcında nomenklaturaya daxil olanlar təqaüdə çıxandan sonra fərdi təqaüdcüyə (yerli; respublika; ittifaq əhəmiyyətli) çevrilirdilər. Fərdi təqaüd almaq bir sıra nomenklatur imtiyazların saxlanması anlamına gəlirdi... (11). Başqa sözlə, nomenklatura sovet cəmiyyətində yuxarı imtiyazlı sinif anlamını daşıyırdı.

XX əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında formalaşan bu sistem az sonra tarixi ədəbiyyatda "inzibati-amirlik sistemi" adını aldı. Rəsmi sovet tarixşünaslığında "nomenklatura" adlanan bu sistem Sovet idarəetmə sisteminin əsas hissəsi olub demokratik idarəetmə sistemini inkar edirdi.

XX əsrin 30-cu illərinin repressiyası partiya nomenklaturasından da yan keçmədi. Yeni sosial stratifikasiyaya əsasən sosial qruplardakı münasibətlər müharibədən sonrakı dövrdə qəti şəkildə müəyyənləşdi. ... Nomenklaturanın vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə stabilləşdi. (10, s.104).

Kadr siyasəti. XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-də kadr siyasətinə Azərbaycan KP MK siyasi bürosu nəzarət edirdi. Burada bütün MK aparatının işçilərinin, vilayət, şəhər və rayon partiya komitələrinin katiblərinin, qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanı işçilərinin, sənaye müəssisələri və müxtəlif təsərrüfat sahələrinin hüquq mühafizə orqanlarının, elm və təhsil müəssisələrinin və kütləvi informasiya vasitələrinin rəhbər işçilərinin vəzifəyə təyin olunmasını Azərbaycan KP MK siyasi bürosu həyata keçirirdi (10,s.105).

Bununla yanaşı Azərbaycan KP MK katibləri, vilayət, şəhər və rayon partiya komitələrinin I katiblərinin təyin olunması üçün ÜİK(b)P (sonralar Sov.İKP) MK-dan tərəfindən razılıq alınmalı idi. Dövlət işçilərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin vəzifəyə təyin olunması Moskva nomenklaturası ilə yazışma əsasında razılaşdırılırdı. Bu siyahıya ilk növbədə nazirlər, müəssisə, tikinti və nəqliyyat idarə rəhbərləri, milis orqanları, prokuratura və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının rəhbər işçiləri daxil idi. (10,s.105).

50-ci illərin başlanğıcında -1952-ci il yanvarın 1-i üçün nomenklatura işçilərinin sayı 3.485 nəfər olmuşdur. Gəncə və Bakı vilayətlərinin təşkil edilməsi ilə əlavə 1.572 nomenkla-

tura vəzifəsi müəyyənləşdirilmişdi (15,v.17). 1952 ci il 1 iyun tarixində Azərbaycan KP MK-nın nomenklatura siyahısına Bakı Vilayət Partiya Komitəsi üzrə 2179, Gəncə Vilayət Partiya Komitəsi üzrə 1891, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi üzrə 342, Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsi üzrə 346 vəzifə daxil idi. (15,v.17).

Azərbaycan KP MK bürosunun "Azərbaycan KP MK-nın nomenklatur vəzifələrinin təsdiq edilməsi haqqında" 1966-cı il 20 sentyabr qərarında deyilirdi:

2. Azərbaycan KP vilayət, şəhər, rayon komitələrinə, respublika nazirlikləri müəssisə və təşkilatlarına hər hansı nomenklatura işçisinin Azərbaycan KP MK-nın qərarı olmadan təyin edilməsi, yerdəyişməsi və ya işdən azad edilməsi qadağan edilsin.

3. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti aparatı işçiləri, nazirlər və onların müavinləri, komitə sədrləri, baş idarə ... rəhbərləri və onların müavinləri, nazirlik və komitələrin kollegiya üzvlərinin təyin olunması təklifi büro və MK katibliyinin müvafiq şöbələrinə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təqdim olunur (14, v.1).

1966-cı il üçün respublika üzrə 2454 nomenklatur vəzifə müəyyən edilmişdi. Onlardan 1931 nəfəri birbaşa MK katibliyi və büro tərəfindən təsdiqlənirdi (13,v.12).

Nomenklatura sisteminin özəyi olan kommunistlərin ali təhsilli olması əsas məsələlərdən biri idi. Statistik məlumatlara görə Azərbaycan Kommunist Partiyasının üzvlərindən ali və natamam ali təhsilli kommunist mütəxəssislər müvafiq olaraq 1950-ci ildə 10113 və 3376 nəfər (12,4%), 1955-ci ildə 14390 və 4924 nəfər (16.1%), 1960-cı ildə 22370 və 5827 nəfər (19,6%), 1965-ci ildə 35421 və 6445 nəfər, (21 %) 1969-cu ildə isə 46.630 və 8808 nəfər (23 %) olmuşdur (5, s.33-34).

SSRİ Nazirlər Sovetinin yanında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin daimi nümayəndəsi N. Tağıyevin Nazirlər Soveti sədri Teymur Quliyevə və Azərbaycan KP MK katibi M.C.Bağirova ünvanladığı hesabat-arayışdan məlum olur ki, 1951-ci ildə Azərbaycandan Moskva ali məktəblərində 525 tələbə, 110 aspirant, Leningradda isə 130 tələbə və ümumilikdə 765 nəfər təhsil alırdı. (9, v.153-154).

M.C.Bağirovun Azərbaycanda partiya və hökumət qərarlarının həyata keçirilməsinin təşkili ilə bağlı Stalinə ünvanlanmış informasiya xarakterli 1952-ci il 3 may tarixli qeydlərində bildirilirdi ki, “Vilayətlərin (Gəncə və Bakı vilayəti-red) yaradılması kadr siyasətinin nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Qısa müddətdə rəhbər işlərə yeni kadrlar cəlb olunmuşdur. Səfəraliyev rayon Partiya Komitəsinin katibi vəzifəsinə ali kənd təsərrüfatı təhsilli Q.Quliyev, İmişli Rayon Partiya Komitəsinin katibi vəzifəsinə ali pedoqoji təhsilli A.Əliyev, Massallı Rayon Partiya Komitəsinin katibi vəzifəsinə ali pedoqoji təhsilli Məmmədov D, Kirovabad Şəhər (Rayon) Partiya Komitəsi katib vəzifəsinə ali pedoqoji təhsilli İ.Allahyarlı təyin olunmuşdur. (18, v.298). Sənəddə qeyd olunurdu ki, irəli çəkilmiş 14 rayon partiya komitəsi birinci katibi, 17 rayon partiya komitəsinin ikinci katibi, 19 rayon partiya komitəsinin katibi və 14 rayon icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə yeni irəli çəkilən kadrların böyük əksəriyyəti ali təhsilli yoldaşlardır” (18, v. 298-295).

Aparılan kadr siyasətinin nəticəsi idi ki, 50-ci illərin əvvəlində Azərbaycanda 1950-1951-ci illərdə hüquq-mühafizə işçiləri arasında ali təhsillilərin sayı 45.7%-dən 50%-ə qalxmış, ali hüquq təhsili olmayanların sayı 108-dən 85 nəfərə düşmüşdü (15, v.17). Aydın məsələdir ki, ali təhsillilərin sayının artması onların yüksək ixtisaslı kadr olması anlamına gəlmirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, öz nomenklatura mövqeyindən istifadə edərək rəhbər işçilər adlarını ali məktəblərə yazdırır, istehsalatdan ayrılmadan qiyabi təhsil almağı və bu yolla öz mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Nomenklaturanın azərbaycanlaşması.

Bəhs olunan dövrdə diqqət çəkən məsələlərdən biri də, nomenklaturanın azərbaycanlaşması idi. 1947-ci ildə Azərbaycan SSR-də 34 hökumət üzvündən 29-u, 1953-cü ildə 23 nazirdən 20-si azərbaycanlı olmuşdur (10, s.110). 1955-ci ildə Nazirlər Sovetininin 30 üzvündən 25 nəfəri azərbaycanlı (3,s.182-183), 1963-cü ildə Nazirlər Sovetininin 30 üzvündən cəmi iki nəfəri: nəqliyyat naziri V. Raskazov və DTK sədri Kardaşev) milliyətçə rus idi. (3,142-143). 1967-ci ildə təşkil edilmiş Nazirlər Sovetində isə 44 nəfər

hökumət üzvündən cəmi 7 nəfəri qeyri-azərbaycanlı olmuşdur (4,s.26-27).

Şəhər və rayon partiya komitələrində I katib vəzifələrinin mütləq çoxluğunun azərbaycanlılara məxsus olduğu halda, Bakı şəhər rayonlarında I katiblərin əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlılar idi. Təhlillər göstərir ki, millətçilikdə günahlandırılmamaq üçün azərbaycanlaşma prosesi çox ehtiyatla həyata keçirilir, I katiblər azərbaycanlı, II və III katiblər rus və ya erməni millətindən seçilirdi (10,s.115).

Azərbaycanlı qadınların tədricən irəli çəkilməsində də irəliləyişlər nəzərə çarpırdı. 1952-ci il iyun ayının birinci yarısında Azərbaycan K(b)P MK-nın 1820 nomenklatur işçisindən 127-si və ya 7% qadın, 59 nəfəri və ya 46,5% azərbaycanlı qadın idi (15, v. 12). Bakı şəhəri üzrə də nomenklaturanın qismən azərbaycanlaşması prosesi başlanmışdı.

Bununla belə Azərbaycan SSR-də idarəetmənin bir çox sahələrində, Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin müxtəlif şöbələrində, Respublika və ittifaq əhəmiyyətli müəssisələrin aparıcı sahələrinə rəhbərlikdə xeyli sayda qeyri-azərbaycanlılar qalmaqda davam edirdi. Bu adamların çoxu öz sahələri üzrə ixtisaslı kadrlar idi. Digər tərəfdən azərbaycanlı kadrların az olması səbəbindən bir çox sahələrə az saylı xalqların çoxluq təşkil etməsi təbii hal idi. Lakin müəssisələrə rəhbərlik edən qeyri-azərbaycanlılar özlərinin mənsub olduqları millətin nümayəndələrini öz ətraflarına toplayırdılar. Məsələn Dövlət Təhlükəsizlik naziri Yemelyanovun 1950-ci ildə verdiyi arayışdan məlum olur ki, Kür-Araz Sutikinti Birliyinin direktoru Alksey Baqramov (marşal İ. Baqramyanın qardaşı) öz ətrafına erməni topladığı 94 işçinin 14 nəfəri azərbaycanlı, 31-i erməni və digər millətlərin nümayəndələri idi. (10,v.117).

“Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1956-cı il 25 oktyabr 1443-719 №-lı qərarı və Azərbaycan SSR DİN idarələrinin işinin yaxşılaşdırılması tədbirləri”nin həyata keçirilməsi gedişinə dair 1958-ci ildə Azərbaycan KP MK-a göndərilən arayışdan məlum olur ki, 1957-cı il yanvarın 1-i üçün DİN şəxsi heyətin 44,4%, 1958-ci il yanvarın 1-i üçün 46,4% azərbaycanlılar olmuşdur. (17, v.224). Qeyd olunanlar göstərir ki, Azərbaycan SSR-də respublika və ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələrə rəhbərliyə

azərbaycanlıların rəhbər təyin edilməsində çətinliklər də olsa, azərbaycanlı kadrların rəhbər təyin edilməsi prosesi başlamışdı. Bununla bərabər bəzi iri müəssisələrə azərbaycanlıların rəhbər təyin edilməsi ermənilər və ruslar arasında narazılıq yaratmış, yuxarı orqanlara göndərilən məktublarda azərbaycanlılar millətçilikdə təqsirləndirilmişdir. (10, v.117). Məsələn, 1950-ci ildə ÜİK(b)P MK-ya göndərilmiş anonim məktubla əlaqədar Azərbaycan KP MK-nın I katibi M.C.Bağirovun həmin il mayın 7-də ÜİK(b)P MK katibi G. Malenkova ünvanlanmış arayışından aydın olur ki, anonim məktubda “Azneft textəhcizat”ın rəisi Zamanov millətçilikdə təqsirləndirilərək qeyri millətləri sıxışdırdığı azərbaycanlıları ətrafına topladığı iddia olunurdu. Lakin qeyri-azərbaycanlılardan təşkil olunan xüsusi komissiyanın araşdırmalarından məlum olmuşdu ki, “Azneft textəhcizat”ın rəhbərliyində yalnız 1 azərbaycanlı, 9 erməni, 5 yəhudi, 5 rus və 1 latış təmsil olunmuşlar (12, s.327-330).

Təhlillər göstərir ki, siyasi sistemin azərbaycanlaşmasında Moskva maraqlı idi. *Stalin yaxşı başa düşürdü ki, milli ucqarları hakim etnosun nümayəndələri vasitəsi ilə idarə etmək daha asandı, nəinki qeyri-millətlər vasitəsi ilə. Çünki yerli nümayəndələr dil, adət-ənənə, məişət və əhalinin psixologiyasını yaxşı bilirdilər* (10, s.113). Bununla belə kadr seçimində Mərkəzin başlıca qayğılarından biri milli respublikaların idarə olunmasında millətçiliyə meyil artması idi. Bu proses Stalin rejimi tərəfindən qorxu ilə qarşılır, Moskva milli kadrları millətçilikdə günahlandırılma qorxusu altında idarə edirdi. Nomenklatura işçilərinin millətçilikdə ittiham olunması isə onların hər an vəzifə və imtiyazlarının itirilməsi ilə nəticələnməyindən nomenklatura işçilərinin rejimə daha sədaqətli olmasını təmin edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, istənilən halda Respublikanın idarə olunmasında yerli kadrlara üstünlük verilməsi 50-ci illərdə hakimiyyətin milliləşməsi prosesi sürətlənmiş oldu. 1952-ci ildə respublika rəhbərliyində azərbaycanlıların faiz hesabı ilə tərkibi 83%-ə qədər artmışdı (6, s.146).

Arxiv sənədlərinin təhlilindən aydın olur ki, nomenklaturada təmsil olunan qeyri-azərbaycanlılar imtiyazlarından əl çəkmək istəmir, azərbaycanlıların nomenklatur vəzifəyə təyin

edilməsinə etiraz edirdilər. Nəticədə nomenklaturadaxili hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yol açılırdı. Azərbaycanda yaşayan ermənilər, erməni millətindən olanların irəli çəkilməsinə “millətçilik” damğası vurmağa çalışırdılar. Məsələn, 1915-ci ildə Urmiya şəhərində anadan olmuş, ... “Kommunist” qəzetinin baş korrektoru Mesrop Mesropyan yazmışdı ki: *Biz ermənilər üçün Bakıda işləmək qeyri-mümkün olmuşdur. Bizə hökm oxunmuşdu. Azərbaycanda bizə iş qalmayıb. Gürcüstanda bundan da pis vəziyyət var* (19, v. 26-27). V.İ. Lenin adına APİ-nin (indiki ADPU) dosenti Ruben Zorabyan erməni rəhbər işçilərin Azərbaycanda sıxışdırıldığını, bunun əsl millətçi siyasət olduğunu bildirmiş, Azərbaycan KP MK katibi M.C. Bağirovun Aqapov, Baqramyan, Karkaryan və başqa namuslu erməniləri sıxışdırıldığını yazmışdı. (19,v. 26).

Meliorasiya İnstitutunun əməkdaşı, 1910-cu il təvəllüdü Bakı sakini Dadayev Georgi: *“Biz, Ermənilərə Bakıda işləmək qeyri-mümkün olub, bu azərbaycanlılar özlərini ölkənin sahibi hesab edirlər. ... bizə ona görə dözürlər ki, bütün qara işləri biz, ermənilər görürük ”* (19, s.27-28). Aydın məsələdir ki, bunlar hakimiyyətin azərbaycanlaşmasına qarşı yönəlmiş böhtan xarakterli fikirlər idi. Lakin öz-özlüyündə hakimiyyət uğrunda mübarizənin gedişatını göstərirdi. Bütün müqavimətə baxmayaraq nomenklaturanın milliləşməsi prosesi qarşısızalmaz bir prosesə çevrilmişdi.

Nəticə. Beləliklə, araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, sovet sosialist cəmiyyətinin təməli hesab olunan siniflərin bərabərliyi ideyasına zidd olaraq sovet dövlətində özünəməxsus təbəqələşən sinifli bir cəmiyyət formalaşmışdır. İstismarçı siniflərin ləğv edilməsinə, cəmiyyətin əsasını fəhlə və kəndli sinfi və onların sırasından çıxan ziyalılardan təşkil etməsinə baxmayaraq Sovet cəmiyyəti əsasən kommunistlərə və bitərəflərə bölünürdü. Kommunist Partiyasına üzv olmaq yüksək elitaya üzv olmaq, sırayı vətəndaşlar üçün müəyyən əhəmiyyət daşımasa da, ziyalı təbəqəsi üçün xüsusi imkanlar, nomenklaturaya daxil olmaq və üstünlük anlamına gəlirdi. Nomenklatura adlanan bu elit təbəqə sosial-iqtisadi, mədəni inkişafa yönəlmiş proqramları həyata keçirmə səlahiyyətinə, insan talelərini dəyişmək imkanına malik idi.

40-cı illərin sonu - 50-ci illərin əvvəllərindən etibarən ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinin, o cümlədən Azərbaycan nomenklaturasının tədricən azərbaycanlaşması milli özünüdərk prosesinin dərinləşməsinə də müsbət təsir göstərirdi. Azərbaycanın bölgələrindən çıxmış ziyalı təbəqəsinin ölkənin mədəni və siyasi mərkəzi olan paytaxt Bakıda cəmlənməsi ziyalı kontingentinin yerli əhalinin xeyrinə dəyişməsinə gətirib çıxarırdı. Bu da istər-istəməz milli dəyərlər uğrunda mübarizəyə təkan verirdi. Bu proses Azərbaycan xalqının tarixi keçmişininə qan yaddaşının araşdırılması kimi mühüm sahələrdə, o cümlədən idarəetmə sahəsində məhz Azərbaycan ziyalısının söz sahibi olması onu öz milli dəyərləri uğrunda mübarizəyə başlamağa sövq edirdi (7,s.376).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Dördüncü çağırış, birinci sessiya: (Stenoqrafik hesabat) /– Bakı: Azərbaycan SSR Ali Soveti, – 1955. –220 s.
2. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Beşinci çağırış, birinci sessiya: (Stenoqrafik hesabat) /–Bakı: Azərbaycan SSR Ali Soveti, – 1959. –220 s.
3. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Altıncı çağırış, birinci sessiya: (Stenoqrafik hesabat) /–Bakı: Azərbaycan SSR Ali Soveti, – 1963. – 176 s.
4. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. Yeddinci çağırış, birinci sessiya: (Stenoqrafik hesabat) /–Bakı: Azərbaycan SSR Ali Soveti, – 1967. – 124 s.
5. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərdə:(statistika məcmuəsi)/Azərbaycan KP MK Partiya Tarixi İnstitutu; Sov.İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Filialı; red. X. Vəzirov və b. – Bakı: Azər nəşr, – 1970. –147 s.
6. Məmmədov, A. N. Baş tutmamış çevriliş/ A. Məmmədov. Bakı: El-Alliance, 2017.– 280 s.
7. Şükürov, V.K. XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan SSR-də dövlət dili uğrunda mübarizə // “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multi-kultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. II hissə Bakı: – 5-7 may, – 2016, – s.376-378
8. Восленский, М. С. Номенклатура / М. Восленский – Москва: Захаров, – 2005.– 294 с.
9. Доклад Постоянного представителя Совета Министров Азербайджанской ССР при Совете Министров СССР Н. Тагиева Председателя Совета Министров Теймур Кулиев и секретарем ЦК Компартии Азербайджана М. Багирова 1951 г. // АРПİSSA, Фонд № 1, siyahı № 37, iş № 199, vərəq – 153-154.
10. Исмаилов, Э.Р. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг./ Э. Исмаилов. – Баку: Адилоглы, – 2003. – 344 с.
11. Лысцев, М. С. Политико - институциональная трансформация номенклатуры КПСС региональный аспект / Автореферат диссертации на соискание ученого степени кандидата политических наук /– Нижний Новгород, 2007. – 28 с
12. На имя Багирова, за подписью Багирова. (сборник архивных документов) /сост. Т. Гурбан ; ред А. Балаев (вступ. ст.) – Баку: OL npkt, 2016. – 391 с
13. Пленум Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана 26-27 декабря 1966 года // АРПİSSA, Фонд №1, siyahı № 53, iş № 17, vərəq – 12.
14. Постановление Бюро ЦК КП Азербайджана «Об утверждении номенклатуры должностей ЦК КП Азербайджана» 20.08.1966 года // АРПİSSA, Фонд №1, siyahı № 53, iş № 79, vərəq –1.
15. Раздел к отчетному докладу о партийно-организационной работе за период май 1951 года май 1951 года и август 1952 год // АРПİSSA, Фонд № 1, siyahı №38, iş №11, vərəq – 12-17 .
16. Сервис в жизни советской номенклатуры (в 1960-х – первой половине 1980-х гг.) <http://www.docme.ru/catalog/>.
17. Справка о ходе выполнения Постановления Совета Министров Союза ССР и ЦК КПСС от 25 октября 1956 года №1443-719 и о мерах дальнейшего улучшения работы учреждений МВД Азербайджанской ССР. 1958 год. // АРПİSSA, Фонд № 1, siyahı №45, iş № 112 vərəq – 220-318

18.Товарищу Сталину И.В. “Информационная записка о ходе реализации решений партии и правительства по Азербайджанской ССР” 3 июля 1952 год. // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 38, iş № 158, vərəq – 295-298.

19.ЦК КП Азербайджана товарищу Багирову М.Д. Справка “О некоторых фак-

тах проявлений со страны отдельных лиц из число интеллигенций города Баку” Министр госбезопасности Азербайджанской ССР генерал-майор С.Ф.Емельянов (8 апреля 1951 года) // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 37, iş № 165, vərəq – 26-32.

Summary

**Amrahov Mais
Shukurov Vagif**

Staff policy in the Azerbaijan SSR in the 50-60s of the XX century. Nomenclature system

In the late 1940s and early 1950s, the process of updating began in the nomenclature system. This was primarily due to the staff policy. The second half of the twentieth century was already beginning. The scientific and technological revolution (SRT) was accelerating in the world, the need for educated personnel, especially with higher educated ones was increasing. In the 1950s, the process of nationalization of authority had accelerated. The preference of local staff in the management of the Republic gave impetus to the development of national values and the struggle for national self-consciousness. The gradual Azerbaijaniization of the nomenclature during that period led to some tendencies such as the protection of national interests.

Keywords: *Nomenclature, The Azerbaijan SSR, Staff Policy, The Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, Communist, Azerbaijani*

Резюме

**Амрахов Маис
Шукуров Вагиф**

Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 50-60-е годы XX века. Система номенклатуры

В конце 1940-х - начале 1950-х годов начался процесс модернизации номенклатурной системы, которая была основой советского социалистического правления. В первую очередь это было связано с кадровой политикой. Уже во второй половине двадцатого века ускорющаяся в мире научно-техническая революция (НТР) увеличивала потребность в образованных кадрах, особенно с высшим образованием. В 1950-е годы процесс национализации власти ускорился. Предпочтение местных кадров в управлении республикой дало толчок развитию национальных ценностей и борьбе за национальное самосознание. В этот период постепенная азербайджанизация номенклатуры привела к появлению определенных тенденций, таких как защита национальных интересов.

Ключевые слова: *Номенклатура, Азербайджанская ССР, кадровая политика, Центральный Комитет Коммунистической партии Азербайджана, Коммунист азербайджанец*

UOT 94

YEGANƏ MƏMMƏDOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

*AMEA Naxçıvan bölməsinin doktorantı, Azərbaycan
ymemmedova49@gmail.com*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA GEOSİYASİ VƏZİYYƏT VƏ MUXTARİYYƏTƏ GEDƏN YOL

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, erməni vəhşiliyi, Naxçıvan-Azərbaycan əlaqələri, tarixi şərait.

Ulu tarixin yaddaşında özünə ən qədim dövrü məskən seçmiş, qədimliyi, zəngin təbiəti, coğrafi koordinatları, strateji mövqeyi ilə bütün zamanlarda diqqət mərkəzində olmuş Naxçıvan zaman-zaman bu məziyyətlərinin çətinliyini yaşamış, böyük dövlətlərin maraq və işğal obyektinə çevrilmişdir. Qoca şərqin qapısında öz varlığını vüqarla qorumağı bacaran Naxçıvan eyni zamanda öz şərəfli tarixini yarada bilmişdi. O tarix ki, bəşər sivilizasiyasına eöhfə vermiş ən qədim insan məskəni olan Qazma mağarası, 2 Kültəpə yaşayış yeri, orta tunc dövründə şəhər mədəniyyətini formalaşdırmışdır. Böyük ipək yolunun üzərində yerləşən Naxçıvan qonşu dövlətlərlə geniş əlaqələr qurmuş, dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Təbii ki, erməni faktoru burda da özünü “qabarıq” şəkildə göstərir. “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan ermənilər Naxçıvana qarşı öz çirkin niyyətlərini biruzə verdilər. Naxçıvanlılar bölgədə hegemonluq etmək istəyən ermənilərə bütün dövrlərdə layiqli cavab vermiş, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamışdılar. Mənbələrin, arxiv sənədlərinin, rəsmi yazışmaların və teleqramların dərinədən təhlili göstərir ki, “Naxçıvan məsələsi” böyük dövlətlərin müzakirə obyektinə olmuş, dəfələrlə onun barəsində müxtəlif qərarlar qəbul edilmişdir. (5, s. 187)

1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqaz yeni bir tarixi şəraitə şahid oldu. Azərbaycan Gürcüstan, Ermənistan müstəqilliklərini elan etdilər. Fərqəndə idi ki, Azərbaycan öz tarixi torpaqlarında Cümhuriyyətini yaratdığı halda ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında işğalçı daşnak hökuməti yaradırdı. Bu isə gələcək fəlakətlərin bünövrəsini qoyurdu. Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xanlıqlarının süqutundan keçən 100 ildən artıq bir dövrün sonunda Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası idi.

”Bu torpaqlarımızın erməni təcavüzündən daha uğurlu qorunacağına, ərazi bütövlüyümüzün təmin ediləcəyinə böyük ümidlər yaratmışdı. (8, s. 294)

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 4-cü maddəsi Türkiyənin Azərbaycana siyasi-hərbi yardım göstərməsini nəzərdə tuturdu. Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı, bu ölkənin ədliyyə naziri Xəlilbəy Məntəşə bolşevizmlə mübarizə zərurətini əsas götürərək Batum-Bakı və Gümrü-Culfa dəmir yolunun Türkiyənin nəzarətinə verilməsini tələb edirdi. Eyni zamanda Türkiyənin təklif etdiyi “Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz konfederativ respublikası arasında sülh və dostluq haqqında müqavilə”nin şərtlərinə görə, 1829-cu ildə Rusiya ilə bağlanmış Ədirnə sülhündən əvvəlki sərhədlər bərpa edilməli və Cənubi Qafqazdan 1 milyon 250 min əhalisi olan 38 min km² ərazi Türkiyəyə verilməli idi. (3, s. 142)

Birinci Dünya müharibəsində vəziyyət getdikcə çətinləşirdi. Türkiyə vəziyyətin çətinliyini dərk edir, buna görə də Naxçıvandasabit, güclü yerli hakimiyyət qurulmasına çalışırdı. Bu ərafda 1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq 1920-ci ilin dekabr ayına kimi Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Yaponun, Doluxanovun başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri tərəfindən təkcə İrəvan quberniyasına 200-dən artıq, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzasında 50-dən artıq müsəlman kəndinə basqınlar edilmiş, viran qoyularaq yandırılmış, əhali müxtəlif işgəncələr

lə öldürülmüş, qaçıb canını qurtaranlar isə didərgin həyatı yaşamışdır. (7, v. 103-105)

Andranik 1918-ci ilin İyulun 15-də Naxçıvan qəzası əhalisinin tərkisilahl olunması haqqında əmr vermiş və bölgədə hərbi hakimiyyət yaratdığını elan etmişdi. Onun imzaladığı əmrdə deyilirdi: "1.Bu gündən etibarən öz dəstəm ilə tamamən mərkəzi Rusiya Respublikası hökumətinin tabeliyinə və sərəncamına keçirəm; 2.Brest-Litovsk müqaviləsinə görə Naxçıvan Rusiya Respublikasının ayrılmaz hissəsidir; 3.Qəzada hərbi vəziyyət elan edirəm; 4.Milliyətimdən asılı olmayaraq bütün qəza əhalisi dərhal tərkisilahl olunmalıdır; 5.Respublika hökumətini tanımayan, yaxud onun düşmənlərinə kömək edənlər Rusiyanın satqını və qanundan kənar hesab edilərək ağır cəzaya məruz qalacaqlar;

6.Ayrı-ayrı şəxslərdə və ictimai təşkilatlarda olan bütün silah növləri, geyimlərvə ümumiyyətlə, digər təchizatlarıki gün ərzində dərhal hərbi hökumətin sərəncamına verilməlidir." (9, s. 132)

Andranik Ozanyanın əsas məqsədi Naxçıvan şəhərini tutmaq, Naxçıvanı Azərbaycan ərazisindən ayrı salmaq, bununla da "Böyük Ermənistan" xülyasını reallaşdırmaq üçün geniş imkanlar əldə etmək idi. Culfa ərazisinin Yaycı kəndinə daxil olan Andranik görünməmiş qətləyimin ardından Ordubadın Aza, Dizə, Düylün kəndlərinin əhalisini demək olar ki, məhv etmişdi. Əhalinin Bakıya vurduqları teleqramlarda bu vəhşiliyin qarşısını ala bilmirdi. Yalnız Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurasının yaradılması nəinki Naxçıvanı hətta Uluxanlıya qədər olan ərazini ermənilərdən qorudu. Naxçıvan əhalisi hər zaman Naxçıvanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş və süni surətdə ayrı salınmış ana torpaqla-Azərbaycanla birləşmək uğrunda mübarizə aparmışlar. Naxçıvan əhalisi fikrini dəfələrlə bir mənalı şəkildə bildirmişdi, "bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, ama Azərbaycandan ayrılmaz." (6, s. 29)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yeni yaradılmışdı. Bölgədə qüvvələr nisbəti heç də Azərbaycanın xeyrinə deyildi. Gənc respublika eyni vaxtda həm siyasi dayaqlarını möhkəmlətməli, dünya dövlətlərinə Azərbaycanı tanıtmalı, iqtisadi vəziyyətini qaydaya salmalı, nizami ordu yaratmalı, əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmalı, həm daxildəki Bolşevik qüvvələrini dəf etməli,

"sapı özümüzə olan baltalar"a qarşı mübarizə aparmalı, həm də ərazi bütövlüyümüzü qorunmalı idi ki, Naxçıvan bölgəsinin müqəddəratıda prioritetlərdən idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi Naxçıvanla bağlı hərbi səciyyəli işlər görə bilməsədə, bəzi diplomatik, siyasi yollardan istifadə edirdi. Bu sahədə Azərbaycan hökumətinin İrəvan və Tiflisdəki diplomatik nümayəndələri səmərəli və işgüzar fəaliyyət göstərir, Azərbaycan rəhbərliyini və Xarici İşlər Nazirliyini obyektiv məlumatlarla təmin edir, bir sıra hallarda təkliflərini də çatdırıdılar. (8, s. 255)

Mövcud olduğu 23 ay ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi kimi qorunub saxlanılmasında böyük səylər göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şurasının sədrləri olmuş Fətəlixan Xoyski və Nəsibbəy Yusifbəyli Naxçıvanı qorumaq üçün çox çalışmış və Naxçıvanlıları öz vətəninə sevmə, təəssübünü çəkən qəhrəmanlar adlandırmışdılar. 1919-cu il dekabrın 22-də N.Yusifbəyli parlamentdəki çıxışında demişdi: "İgid Naxçıvanlılar, Şərurlular, Vedibasarlular bu məsələni özləri həll ediblər; onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa-vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəmki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmıyacaqlar..." (1, v. 4-5). Göründüyü kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvana xüsusi önəm vermiş, hər fürsətdə Naxçıvanın ərazi bütövlüyü, əhalisinin erməni təcavüzündən qorunması üçün ciddi fəaliyyət göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, Naxçıvanda yaranmış ağır vəziyyəti düzəltmək, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün yerli əhali və onun rəhbərləri- Cəfərqulu xan, Rəhim xan, Kəlbəli xan və başqaları, həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, ermənilərin torpaq iddialarının və Naxçıvanda etnik təmizləmə siyasətinin həyata keçirilməsinə mane olmuşdular. (4, s. 86)

Naxçıvan yaşayırdı, Naxçıvan döyüşürdü. Bu illərdə Naxçıvanda H.Cavid, Bəhram xan və Əziz xan Naxçıvanskilər, Ə.S.Qasımov, T.Makinski, B.Rzayev və onlarla digər uzaqgörən və

tənpərvərlər fəaliyyət göstərirdilər. H.Cavidin Naxçıvan Araz-Türk Respublikası ilə bağlılığı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələri müəyyən qədər məlumdur. "Zülmə çox əydin boyun, çox əzildin, qalx, oyan!" - deyən bəşəri şairin 1917-1920-ci illərdəki yaradıcılığı xüsusi mərhələdir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təyin etdiyi nümayəndəsi Səməd Cəmillinskinin Naxçıvanda, Ordubadda, Şərurda təsis etdiyi inzibati idarələr xalq naminə faydalı, səmərəli işlər görürdü. Qaçqınlar komitəsinin sədri B.Şahtaxtinskinin bu sahədəki fəaliyyəti danılmazdır. Naxçıvanın qorunmasında, Türkiyə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqə yaranmasında ictimaiyyət müstəsna rol oynamışdır. (2, s. 60)

Beləliklə məlum olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir sıra hallarda daxili və xarici məsələlərdə çətinliklərlə qarşılaşdığından Naxçıvanla bağlı məqsədlərinə tam çata bilməmişlər. Lakin bir məsələ gün kimi aydındır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ay ərzində bölgənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, ermənilərin təcavüzünün qarşısını almış, xarici dövlətlərlə diplomatik danışıqlar aparmış, imkan daxilində Naxçıvana hərbi və maddi yardım göstərmişdir. Bir faktı xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan və Naxçıvan əhalisi bütün çətinliklərə baxmayaraq ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqla bərabər Azərbaycanın bir parçası, ayrılmaz tərkib hissə-

si olduğunu bütün dövrlərdə bəyan etmiş və bu fakt 20 əsrin sonlarında öz təsdiqini daha qabarıq şəkildə tapdı.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.ARDA, f.1, siy. 1, iş 24.
- 2.ƏliyevƏli: Əlincə yaddaşı. "Elm və həyat" nəşriyyatı . Bakı. 2004, səh. 316.
- 3.Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920, Naxçıvan). Bakı: Azərnəşr, 1992, 142 s.
- 4.Fəxrəddin Səfərli: Heydər Əliyev irsi-əbədi yaşar təlim. Naxçıvan-2014 "Əcəmi" Nəşriyyat – Poliqrafiya birliyi, 200 səh.
- 5.Məmmədov Nuru Zeynalabdin oğlu. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu. (1921-1938-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 2012, 508 səh.
- 6.Naxçıvan tarixinin səhifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan") beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı. ADPU-nun mətbəəsi, 1996, 222 səh.
- 7.NMRDA, f116, siy.1, iş 250.
- 8.Naxçıvan tarixi III cild. II cild. - Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya birliyi, 2014, 528 səh.
- 9.Yusifov A. Nahçıvan şəhərində erməni mezalimi (21 yüz ilə girərkən Tarihə Dostca Bakış; Türk-Erməni ilişkileri Uluslar arası Sempozyumu. Ankara; Atatürk Araştırma merkezi, 2000, s.131-135.

Summary

Yegane Memmedova

Geopolitical situation in Nakhchivan during the Azerbaijan Democratic Republic and the path to autonomy

Geopolitical situation in Nakhchivan during the Azerbaijan Democratic Republic and the way to autonomy. In some cases, Azerbaijan Democratic Republic faced difficulties in internal and external affairs, but they could not fully achieve their goals regarding Nakhchivan. But it is clear that during 23-months existence Azerbaijan Democratic Republic tried to protect the territorial integrity of the region, prevented Armenian aggression, negotiated with foreign countries, provided military and financial assistance to Nakhchivan as much as possible. In spite of all difficulties, Nakhchivan and its people not only protected territorial integrity, but also declared an integral part of Azerbaijan and this fact confirmed in the late of the 20th century.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, armenian savagery, Nakhchivan-Azerbaijan relations, historical situation.*

Резюме

Егана Мамедова

Геополитическая ситуация в Нахчыване в период Азербайджанской Демократической Республики и путь к автономии

В ряде случаев Азербайджанская Демократическая Республика не могла полностью достичь своих целей в Нахчыване из-за трудностей во внутренних и внешних вопросах. Однако было ясно как день, что Азербайджанская Демократическая Республика пыталась защитить территориальную целостность региона в течении 23-х месяцев предотвратила армянскую агрессию, провела дипломатические переговоры с зарубежными странами и оказала Нахичевану максимальную военную и материальную помощь. Нахичиван и его народ несмотря на все трудности, сохранил свою территориальную целостность, заявили всем государствам, что они являются частью Азербайджана, его неотъемлемой частью и этот факт стал более заметным в конце XX века.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, армянское варварство, Нахичивано-Азербайджанские отношения, исторические условия.*

УДК 94 (479.24)

АЗИЗА НАЗАРЛИ

*Институт истории им. А.А.Бакиханова НАНА
Ведущий научный сотрудник отдела Истории Азербайджана
советского периода, доктор философии по истории, доцент
Азербайджан, kazimovar@mail.ru*

ВЫВОЗ БАКИНСКОЙ НЕФТИ В РСФСР В ПЕРИОД ОККУПАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА XI КРАСНОЙ АРМИЕЙ (1920-1921)

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, XI Красная Армия, оккупация, нефть, А.П.Серебровский.

Суверенная, независимая и демократическая Азербайджанская Республика, существовавшая 2 года и признанная Западом де-факто, была оккупирована XI Красной Армией РСФСР в апреле 1920 г. Военной силой здесь была провозглашена Советская власть и Азербайджанская Советская Социалистическая Республика.

В телеграмме Реввоенсовета XI Красной Армии В.И.Ленину, датированной 28 апреля 1920 г., сообщалось об установлении советской власти в Баку: «... Многочисленные запасы нефти отныне вырваны из рук международной буржуазии и стали достоянием пролетариата» [11, с.408-409]. Телеграмма Реввоенсовета свидетельствует об особом удовлетворении от того, что бакинская нефть прибрана к рукам.

На следующий день 29 апреля 1920 г. Ленин выступил на Всероссийском съезде рабочих стеклофарфорового производства, выразив свои надежды: «... положение Советской России направляется к лучшему; мы знаем, что наша промышленность стоит без топлива, и вот мы получили весть, что бакинский пролетариат взял власть в свои руки и сверг азербайджанское правительство. Это означает, что мы имеем теперь такую экономическую базу, которая может оживить всю нашу промышленность. ... Таким образом наш транспорт и промышленность от бакинских нефтяных промыслов получают весьма существенную помощь ...» [11, с.412].

М.Г.Ефремов, один из военных командиров, в своих воспоминаниях, касаясь цели наступления, подчёркивал помощь рабочим Азербайджана «отнять у буржуазии город Баку – неисчерпаемую сокровищницу жизненной чёрной крови – нефти, крайне необходимой для советских республик» [11, с.402]. Следует отметить, что руководство оккупационной XI Красной Армии пафосно называло себя следующим образом: «Охраняющая великий труд пролетариев нефти XI Армия» [20].

Следует отметить тяжёлое состояние российской экономики в 1920 году, которое осветил один из вождей Октябрьского переворота Л.Троцкий: «Сперва австро-германский, затем антантовский империализм при содействии русских белогвардейцев отрезал от Советской России Донецкий каменноугольный и металлургический бассейн, Кавказский нефтеносный район, Туркестан с его хлопком, Урал с его богатейшими источниками металла, Сибирь с её хлебом и мясом ... Мы лишились полумиллиарда пудов угля, доставлявшегося из-за границы. Одновременно мы остались без нефти: все промыслы до единого перешли в руки наших врагов» [31, с.142-143]. Из-за проблем в подвозе продуктов питания на территории бывшей Российской империи 5 миллионов человек умерли от голода и 29 миллионов голодали [30, с.5-6]. Эту тяжёлую ситуацию Советская Россия пыталась ликвидировать, прибегая к оккупации территорий, богатых природными ресурсами.

С первых же дней советской оккупации началась грабительская экономическая политика Советской России в отношении бакинской нефти. В задачу новой местной власти, опиравшейся на XI Армию, входило бесперебойное снабжение РСФСР «чёрным золотом».

Ленин позаботился об обеспечении России нефтью ещё до оккупации. Член коллегии Главнефти РСФСР А.П.Серебровский, ещё 17 апреля 1920 г. получив мандат от Ленина, был направлен в Баку и назначен начальником управления «Азнефть». Этот мандат предоставил Серебровскому очень широкие полномочия. Фактически Серебровский вёл себя как хозяин азербайджанской нефти, подчиняясь только Ленину [4]. Подобный характер действий позволил Председателю Азревкома Н.Нариманову критиковать А.П.Серебровского и называть его «королём», а учреждение, возглавляемое им, «монархией» [16, с.17]. А.П.Серебровский, впоследствии вспоминая о встречах с Лениным, писал: «В апреле 1920 года, посылая меня в Баку, – он придавал тогда особое значение овладению нефтяными промыслами, – Ильич вызвал меня и дал подробную инструкцию, главным образом относительно вывоза запасов нефти из Баку в Астрахань и дальше по Волге. Топлива тогда не было, и он думал о том, чтобы перебросить на Волгу сотню миллионов пудов нефтепродуктов. Осенью я приехал и доложил ему, что удалось перебросить 157 млн. ... Ильич был очень рад узнать о первых нефтяных успехах по перевозке нефти, но тотчас же заговорил о добыче ... он видел значение нефти и толкал нас вперёд и вперёд. В следующие два года своей жизни также внимательно следил за работой бакинских промыслов» [11, с.498].

Насущной проблемы Советской России коснулся 5 мая 1920 г. С.М.Киров на Общебакинской партийной конференции в докладе «Знамя III Интернационала – знамя братства всех трудящихся»: «Есть у нас ещё одно бедствие – хозяйственная разруха. Вы знаете, что Россия никогда не располагала особенно сильным, могущественным и гибким хозяйственным аппаратом. Но я думаю,

что и здесь те начинания, которые приводятся рабоче-крестьянской властью, увенчаются успехом ... бакинская нефть потечёт быстрым потоком в Россию, рабоче-крестьянская Россия получит возможность вздохнуть если не полной грудью, то в достаточной степени свободно. Если теперь по всем артериям побежит живительная чёрная влага, то в ближайшие же месяцы хозяйственная работа пойдёт гораздо энергичнее. В этом важный залог восстановления хозяйственной жизни России...» [11, с.420-421; 27, л.8]. Киров, высоко оценивая значение бакинской нефти для Советской России, также хотел оградить «чёрное золото» от других стран: «Всё то, чем богат сейчас Азербайджан, всё то, что является приманкой для всех западноевропейских стран, прежде всего наши нефтяные промысла, – над всем этим должен быть поставлен рабоче-крестьянский советский коммунистический знак» [11, с. 421].

Бывший Консул Дании в Баку Манассен в докладах своему правительству писал об экспорте нефти: «К моменту прибытия большевиков в Баку нефтяные резервуары были без исключения заполнены. Поэтому, если по причине внутренних проблем производство нефти сократилось бы на 75%, то большевики не почувствовали бы последствий на протяжении нескольких месяцев, так как запасы нефти очень велики. Подсчитано, что к 6 июня большевики экспортировали из Баку десять миллионов пудов нефти, которую транспортировали в Астрахань» [22, с.344].

Однако нефтяная промышленность АССР переживала полный упадок. Добыча нефти в 1920 году составляла только 3% довоенного уровня, переработка – около 41%. Численность рабочих на нефтяных промыслах сократилась более чем вдвое. Нефтяное производство оказалось под угрозой [1, с.11]. Американский консул в Тифлисе Чарлз Моузер в «Записках о Закавказье» отметил, что количество оборудования намного уменьшилось, а число рабочих сократилось до одной трети прежнего, для восстановления промыслов потребуются расходы в 10.000.000 долларов и их эксплуатация це-

лым корпусом профессиональных вольнонаёмных промысловиков [24, с.188].

А.М.Топчибашев, председатель парламента независимой Азербайджанской Республики (1918-1920 гг.), уже в эмиграции после оккупации подчёркивал, что основным магнитом для российских большевиков служили нефтяные источники Бакинского района. В огромных хранилищах находилось более чем 5 миллионов тонн нефти, которые были с жадностью вывезены в Россию. В то же время вся нефтяная промышленность была национализирована, в результате чего все предприятия и нефтеочистительные заводы остались без руководства, инженеров и даже без рабочих, т.к. большинство рабочих-мусульман оставили предприятия и заводы. Результатом этого явилась полная разруха: если во время азербайджанского национального правительства производство нефти было не ниже 20 миллионов пудов (т.е. не менее 200 000 тонн) в месяц, то при режиме большевиков производство едва достигало 6-7 миллионов пудов ежемесячно (менее 100 тысяч тонн) [30, с.460-461].

С 30 апреля по 2 мая 1920 г. из Баку в Астрахань вышло 12 пароходов с 1,3 млн. пудов нефти. В мае Волжско-Каспийская флотилия доставила в Россию 15 млн. пудов, в июне – 21,2 млн. пудов нефти и нефтепродуктов. В конце октября в Советскую Россию было уже вывезено 145 млн. пудов нефти, что очень обрадовало Ленина, который требовал в 1921 г. вывезти уже 250 млн. пудов [25, с.16-17]. С 30 апреля до 16 мая из Баку в Астрахань было послано 3 760 450 пудов мазута, 119 840 пудов нефти, 260 400 пудов керосина, 52 775 пудов машинного масла. В Петровск было послано 67 533 пуда мазута, 112 803 пуда нефти, 283 579 пудов керосина, 31 552 пуда машинного масла, 3 257 пудов цилиндрического масла – всего 5 301 122 пуда [11, с.437]. Ежедневно из Баку вывозилось 700 тысяч пудов нефти и нефтепродуктов [18; 23, с.175; 2, с.102].

В целях увеличения производительности труда и лучшего обеспечения России нефтью среди рабочих-нефтяников широкую агитационную работу проводили проф-

союзы. Так, за восемь месяцев 1920 года союзами было проведено около 1,5 тысяч рабочих собраний, на которых обсуждались проблемы нефтяной промышленности и экспорта нефти [15, л.44,45; 23, с.175; 2, с.102]. Рабочие трудились не покладая рук. Достаточно отметить, что за 1920 год бакинские рабочие провели 204 субботника (субботники и воскресники – это «добровольная» и неоплаченная работа в часы, предназначенные для отдыха), в которых вынуждены были участвовать 308 тысяч человек [11, с. 493].

Молодёжь республики, стараясь не отставать от коммунистов, также принимала активное участие в обеспечении Советской России нефтью. Например, на общем собрании рабоче-крестьянской молодёжи Белгородского района 11 мая 1920 г. была принята резолюция, которая призывала рабочую молодёжь отдать все силы восстановлению народного хозяйства и обеспечению Советской России топливом [11, с.429-430]. Конечно, все резолюции на собраниях, конференциях, митингах и пр., и в том числе и эта, принимались под диктовку компартии. Следует подчеркнуть, что в рядах коммунистов и революционной молодёжи почти не было местных жителей, революционные организации состояли в основном из не азербайджанцев.

А в листовке Лянкяранского уездного ревкома, обращённой к местным жителям, восторженно подчёркивалось, что «нефть потекла в Россию. Россия ожила. Фабрики и заводы работают» [11, с.410].

К концу 1920 года Азербайджан представил России 160 миллионов пудов нефти, что было на 33% больше запланированного [3, с.467].

Следует отметить, что такие высокие результаты были достигнуты благодаря тому, что в вывозе нефти была задействована военная флотилия. Как известно, в результате Энзелийской операции (май 1920 г.) английское командование передало суда и военное имущество советской власти. Советские историки констатировали, что «ликвидация вражеских сил на Каспийском море позволило разоружить большую часть кораблей,

входивших в состав флотилии, и передать их торговому флоту для выполнения такой важной задачи, как вывоз нефти из Баку в Астрахань» [17, с.267]. По решению командования XI Красной Армии 18 мая 1920 г. советская флотилия приняла Каспийский флот в составе 10 крейсеров, 7 морских транспортов, 4 минных катеров – истребителей и др. В телеграмме командования Волжско-Каспийской флотилии Ленину гарантировалось, что «притоку нефти к сердцу Республики не угрожает никакая опасность» [11, с.432].

Письма из Азербайджана от российских эмиссаров Ленину позволяли ему быть в курсе всех событий в республике, знать о проблемах нефтяной промышленности и затруднениях при вывозе нефти. Ленин читал каждое письмо, делал выводы и давил на все рычаги управления в целях вывоза всё большего количества «чёрного золота».

Под председательством Ленина 21 мая 1920 г. состоялось пленарное заседание Совета Труда и Оборона, на котором обсудили вопрос о вывозе нефти из Баку в Астрахань силами Волжско-Каспийской военной флотилии. За подписью Ленина Командующему этой флотилией Фёдору Раскольникову была послана телеграмма: «После того, как Вы блистательно справились с возложенной на Вас боевой задачей, Совет Труда и Оборона временно поручает Вам важнейшую для социалистической Республики задачу, именно: вывоз нефти из Баку на Астрахань ... Передайте руководимым Вами славным красным морякам, что Республика ждёт от них такой же героической хозяйственной работы, как их работа боевая» [12, с.298]. Таким образом, после оккупации Азербайджана с помощью военных оккупационных сил РСФСР обеспечивалась необходимым и драгоценным топливом.

Одновременно с этим, Советская Россия (в том числе военные начальники) вмешивалась в переговоры Азербайджана с другими странами по вопросу экспорта нефти. В письме С.М.Кирова (Киров был назначен представителем Азербайджана в Грузии 13 июля 1920 г.) Наркому иностранных дел РСФСР Г.Чичерину о политическом поло-

жении в Грузии и другим вопросам внешне-политического порядка, датированном 6 августа 1920 г., Киров сетует на коммерческую пассивность Центра, т.к. благодаря отсутствию директив было много потеряно в области экономики, торговли и рынка: «Отсутствие соответствующих указаний из центра привело также к тому, что дало возможность правительству Азербайджана вступить в переговоры с Грузией по вопросу о заключении азербайджано-грузинского торгового договора и снабжении Грузии нефтяными продуктами Азербайджана. Мне пришлось прибегнуть к крайним мерам, чтобы переговоры эти прервать и договор, который был уже совершенно готов, остался не подписанным. Я полагал и полагаю теперь, что необходимо это сделать при нашем непосредственном вмешательстве, в противном случае все эти сепаратные шаги Азербайджана к добру не приведут» [28, л.1-5].

А в письме известных большевистских военачальников К.Е.Ворошилова и С.М.Будённого Бакинскому Совету рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, в котором они выразили благодарность за подаренные им летом 1920 года золотые кинжалы, привлекло внимание примечательное пожелание: «Желаем дальнейших успехов в снабжении драгоценным жидким топливом Советских республик и Красной Армии» [11, с.470; 5]. Такое «трогательное пожелание» осуществлялось в жизни с нарастающей скоростью.

Уже 4 августа 1920 г. вышло Постановление Совета Труда и Оборона о мероприятиях по усилению вывоза нефтепродуктов из Баку [21, с.332].

В сентябре 1920 года Азревком выдал мандат председателю правления профсоюза горняков И.Ф. Живейнову в том, что он срочно командирован в Москву для личного доклада Ленину и Рыкову по чрезвычайно важному делу о вывозе нефтяных продуктов из Баку в Россию. Всем властям РСФСР, военному командованию, чрезвычайным комиссиям и особым отделам предписывалось оказывать Живейнову всяческое содействие по первому его требованию. Любая задержка Живейнова и грузов, как

говорилось в мандате, «должна рассматриваться как преступление по должности и повлечёт за собой серьёзную ответственность». Мандат был подписан председателем Азревкома Н.Наримановым и секретарём Габричидзе [14, л.24; 1, с.11,12].

Необходимость РСФСР в нефти и результаты нефтяной политики обосновал глава Нефтекома Азербайджанской ССР А.П.Серебровский в докладе «Экономическое положение и хозяйственная политика АССР». Серебровский писал, что в РСФСР в конце 1919 года было не более полумиллиона пудов хлопка, а в довоенное время хлопчатобумажная промышленность потребляла 15 миллионов хлопка ежегодно. В конце 1919 года текстильная промышленность замерла. С начала 1920 года для России «открылся» Туркестанский край, как рынок хлопка – в Туркестане имелся запас около 10 млн. пудов хлопка, но этот хлопок невозможно было вывезти, так как Каспийское море ещё не было в руках РСФСР. По железной дороге Россия вывезла за 4 месяца 1920 года только 240.000 пудов хлопка, так как транспорт тоже был разрушен из-за нехватки нефти. Затем с получением из Баку нефти работа транспорта улучшилась, и к 20 августа 1920 года было вывезено 1.750.000 пудов хлопка по железной дороге. Из Бакинского района до 1 сентября 1920 г. было вывезено 640 тысяч пудов, т.е. более, чем весь имевшийся в России запас в конце 1919 года (пол миллиона пудов). В России возродилась текстильная промышленность [26, л.75 (с об.)]. Серебровский констатирует: «Как известно, в довоенное время мы потребляли для железных дорог и промышленности около 360.000 пудов нефтяных продуктов и 2 миллиарда пудов угля. В 1919 году в декабре месяце положение с топливом было отчаянное. Нефти имелось всего 5 миллионов пудов, т.е. столько, сколько мы вывозим сейчас из Баку за три дня. С улучшением топливного положения все железные дороги будут переведены на нефть, которой предполагаем получить в 1920 году около 180 миллионов пудов – из Баку 150 и из Грозного 30 миллионов ... Героическими усилиями бакинского пролетариата уже до

настоящего времени отправлено из Баку более 100 миллионов пудов и мы предполагаем до конца навигации с излишком выполнить программу Главконфети». Серебровский утверждает, что благодаря нефти стали работать железные дороги, а сэкономленными дровами стали отапливать города. Благодаря нефти подвозили продовольственные грузы в голодающие центры. Средняя скорость движения поездов РСФСР стала достигать в 1920 году 14 верст в час, а была 5 ½ . Серебровский приходит к основному выводу: благодаря бакинской нефти экономика РСФСР возродилась за несколько месяцев. Из этого делает политический вывод: «... в отношении сырья Азербайджан является чрезвычайно ценным для Советской России и для всего мира поставщиком. Необходимо, чтобы особенно крепко стояла здесь Советская власть, так как много охотников имеется на захват Бакинских промыслов и бакинской нефти. Необходимо обеспечить, чтобы самая крепкая связь существовала между Азербайджаном и РСФСР. Без жидкого топлива РСФСР существовать в благоприятных условиях не может, так как вся её хозяйственная жизнь за последние сорок лет налажена была в предположении получать жидкое топливо из Баку» [26, л.76-78].

Для обеспечения окончательной победы Советской власти в Азербайджане в ноябре 1920 года в Баку приехал Сталин. 7 ноября Сталин выступил с докладом на торжественном пленуме Бакинского Совета. А 8 ноября 1920 г., выступая на пленуме ЦК АКП(б), дал большевикам Азербайджана ряд боевых директив, указав пути и средства упрочения советской власти в Азербайджане, наметил конкретные задания, стоящие перед нефтяной промышленностью [29, л.212-215].

Азербайджанские коммунисты, предав национальные интересы и убеждая российских большевиков в верности, закрепляли свои клятвы посылкой в Россию всё большего количества нефти и нефтепродуктов. Они пытались удовлетворить ненасытные аппетиты коммунистического Центра. Например, М.Б.Касумов в своём выступлении на VIII Всероссийском съезде Советов

22 декабря 1920 г. обещал, что на будущий год мы отправим в Советскую Россию 300 млн. пудов нефти [11, с.503]. 40 лет спустя нефтяник А. Айдамиров, тоже делегат VIII Всероссийского съезда Советов, вместе с М.Б.Касумовым и И.И.Годлевским бывший на приёме у Ленина, вспоминал: «От имени азербайджанской делегации на съезде выступил Мир Башир Касумов. Громом аплодисментов встретил зал его слова о том, что в 1921 году бакинские рабочие дадут Родине 300 млн. пудов нефти – в два раза больше, чем в 1920 году. Вместе со всеми делегатами героическим нефтяникам Баку горячо аплодировал и В.И.Ленин. А при встрече с Лениным на его вопрос «Как живёт бакинский пролетариат?» М.Б.Касумов ответил: «Рабочие Баку ... теперь подлинные хозяева промыслов и заводов. Бакинские нефтяники не останутся в долгу. Они дадут столько нефти, сколько потребуется для восстановления фабрик, заводов и железных дорог Советской России». Далее старейший нефтяник вспоминал: «В.И.Ленин ... спрашивал каждого из нас, как мы трудимся, что делаем для того, чтобы всё больше давать стране нефти» [11, с.505-507].

Нефть играла огромную роль в политике Советской России по установлению советской власти на Южном Кавказе. Азербайджан стал плацдармом для распространения большевизма в Грузии и Армении, а бакинская нефть была призвана сыграть роль рычага политического давления со стороны Советской России на эти республики. Только за один 1921 год в Армению было вывезено 1,6 млн. тонн нефти, а в Грузию – 21.355 тонн [16, с.19].

Хищнически выкачивалась не только нефть, расхищалась и техника нефтяной промышленности. Офицеры XI Красной Армии самочинно увозили из нефтяных складов (их было 14) всё, что там имелось. Дело доходило до того, что военные приходили с револьверами в руках и грозили работникам складов. В результате вся дорогостоящая техника была расхищена [9, л.23].

Рабочие нефтяной промышленности в оккупационный период терпели большие лишения, т.к. продовольственный вопрос

стоял очень остро. По свидетельству Манассена, «городской рынок и магазины пустые, продукты питания очень дорогие и их трудно достать. Рабочие на нефтепромыслах продолжают работать, несмотря на то, что теперь они ненавидят большевиков, но у них нет оружия, и поэтому они не могут сопротивляться. Без продовольствия и денег рабочие не могут бастовать, таким образом, им остаётся только работать ... активное сопротивление со стороны рабочих нефтепромыслов Апшеронского полуострова в настоящее время невозможно» [22, с.343].

Многочисленные телеграммы Ленина свидетельствуют о беспокойстве по этому поводу, так как от материального снабжения рабочих зависело их отношение к своим служебным обязанностям, показатели нефтяной промышленности, обеспечение России нефтью, мазутом, керосином и пр. В своей телеграмме Совету Кавказской трудовой армии, датированной 12 июня 1920 г., Ленин, как председатель СТО, возложил на Кавказскую советскую трудовую армию всю ответственность за обеспечение продовольствием нефтяных районов Кавказа и обязал представителя Наркомпрода каждые пять дней сообщать исчерпывающие данные о ходе погрузки, отправки, прибытия продовольствия в Баку [11, с.444].

Кадровые проблемы продолжали преследовать нефтяную промышленность. По словам А.П.Серебровского, «недостаток рабочих, которые бегут с бурильных работ ввиду их тяжести и по причине недостаточного питания, является главной причиной сокращения бурения. Сокращение – это 85 буровых к 1 сентября, тогда как в момент национализации работало 129 буровых ... Многие рабочие-специалисты сидят в организациях, учреждениях в Красной Армии, работают по продовольствию, тогда как на станках работать некому, ремонты не исполняются и т.д.» [26, л.84].

Летом 1920 года усилилось насильственное привлечение рабочих-нефтяников, в том числе квалифицированных, в ряды Красной Армии, что также негативно отразилось на добыче нефти. В связи с этим Управление Нефтяных промыслов Сабун-

чинского района обратилось в ЦК АКП(б) с просьбой содействовать их возвращению из Красной Армии на производство [7, л.22]. Были приняты меры по отношению к 1820 бывшим нефтяникам: возбуждено ходатайство перед Реввоенсоветом XI Армии о возврате всех поступивших в армию без разрешения Нефтекома и о неразрешении впредь принимать таких на службу. Кроме того, от Иранской Красной Армии было получено согласие о возврате 50% служащих и рабочих нефтяной промышленности – персидскоподданных [8, л.8]. Более того, в ряды нефтяников в качестве рабочей силы даже стали привлекать солдат XI Армии. Работая бок о бок с нефтяниками Азербайджана, красноармейцы перенимали у них опыт и начинали участвовать в добыче нефти в качестве подручных при квалифицированных рабочих. Многие красноармейцы приобретали специальности бурильщиков, тартальщиков, чтобы работать на промыслах после демобилизации [6, с.71,72]. Так, в Азербайджане стали подготавливать кадры нефтяников из красноармейцев для использования их после демобилизации. Многие из солдат XI Армии после демобилизации, таким образом, обеспечивались работой, вытесняя из рядов нефтяников местные кадры.

Несмотря на то, что Москва извещалась о том, что пролетариат Баку горячо поддерживает советскую власть, на деле его терпению приходил конец. Тяжёлое экономическое положение вызвало в начале 1921 года на промыслах Балахано-Сабунчинского района забастовку рабочих [1, с.20].

Центр, желая предотвратить недовольство бакинских нефтяников, послал им подарки в награду за нефть. Так, в январе 1921 года прибыли 100 часов, 50 тысяч комплектов белья, 35 тысяч обмундирования, ботинки и др.; от Красной Армии – 5 тысяч комплектов тонкого обмундирования [19]. Газета «Бакинский рабочий», главный коммунистический печатный орган, писала: «Теперь дело за бакинскими рабочими, они постараются не остаться в долгу у российского пролетариата и дадут ему взамен то, что он из Баку ждёт: нефть, как можно больше нефти»

[10]. Так, подарки Центра должны были мотивировать экспорт нефти в Россию.

В 1921 году А.П.Серебровский поехал в Стамбул, чтобы, якобы, привезти для рабочих одежду и обувь, в которых они сильно нуждались. Вместо обещанного обмундирования нефтяная промышленность получила остатки врангелевской армии, эмигрировавших в Турцию, – 1500 солдат с семьями [4]. Так, не только красноармейцы, но и белогвардейцы начали работать в нефтяной промышленности Азербайджана, что стало разновидностью заключения (они находились под охраной). Но в дальнейшем их постигла трагическая участь [13].

Таким образом, нефтяная промышленность Азербайджана имела жизненно важное общегосударственное значение для Советской России, так как прекращение вывоза нефти в 1918-1920 гг. тяжело отразилось на всём её хозяйстве. Россия испытывала острейший топливный голод. Из-за недостатка горючего в Советской России простаивали заводы и фабрики, останавливался транспорт [6, с.70]. Бакинская нефть после оккупации находилась в полном распоряжении Советской России. Москва вела политику ограничения прав Азербайджана в пользовании нефтью [16, с.18]. Экспорт нефти в Россию стал основной задачей новых советских государственных органов АССР.

А.М.Топчибашев написал в политической эмиграции справедливые слова: «Очевидность доказала азербайджанцам всех классов и слоев общества, что взятие Азербайджана русскими большевиками не преследовало своей целью принести благополучие крестьянам, трудящимся, пролетариату в целом, охватить массы доктриной коммунистической организации, предоставить народу свободную жизнь, основанную на принципах национального самоопределения ... Напротив, их целью было захватить богатство Азербайджана и отнять у населения все, чем оно владело, – деньги, золото, ценные вещи, ковры, постели, рояли, мебель, скот, транспорт, продовольствие всякого сорта, муку и т.д. Все это было вывезено на пароходах и в вагонах в русские провинции,

опустошенные самими же большевиками, где господствует голод» [30, с.459-460].

РСФСР проводила грабительскую политику. Мы называем эту политику грабительской по той причине, что, выражаясь словами А.М.б.Топчибашева «ибо ни московское советское правительство, оккупировавшее Азербайджан с помощью Красной армии, ни поставленные им в Азербайджане советские власти не имеют права распоряжаться бакинской нефтью, принадлежащей, как и остальные богатства нашего отечества, азербайджанскому народу и его законному правительству» [30, с.362]. Таким образом, большевики пользовались народным достоинством, им не принадлежавшим.

Список литературы

1. Azərbaycan arxivini. Bakı, 1971, №1(9).
2. Nəsonov V. Azərbaycan həmkarlar ittifaqları inzibati-amirlik rejimi dövründə (XX əsrin 20-30-cu illəri). Bakı, Elm, 2004, 374 s.
3. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycan da sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1970, 527 s.
4. Qurbanov Ş. Nərimanovun «Azərneftin» rəisi Serebrovski ilə mübarizəsi. «Yeni Azərbaycan» qəz., 2002, 7 noyabr.
5. Азербайджанская беднота, 1920, 18 августа.
6. Амирханова-Кулиш А.С., Зульпукаров З.Г. Помощь Красной Армии в социалистическом строительстве в Азербайджане. М., издательство «Наука», 1981, 184 с.
7. Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (далее АПД УДП АР), ф.1, оп.1, д.36.
8. АПД УДП АР, ф.1, оп.1, д.40.
9. АПД УДП АР, ф.1, оп.1, д.62.
10. Бакинский рабочий, 1921, 25 января.
11. Братья навеки. Документы и материалы об исторической дружбе русского и азербайджанского народов. В двух томах. Т.1. Баку: Азернешр, 1987, 640 с.
12. Военные моряки в борьбе за власть Советов. В Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920 гг. Сборник документов. Изд-во «Элм». Баку, 1971. – 392 с.
13. Волков С.В. "Трагедия русского офицерства". М., 1999, 383 с.
14. Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее ГААР), ф.410, оп.1, д.302.
15. ГААР, ф.1114, оп.1, д.725.
16. Джаббаров Ф.Р. Фактор бакинской нефти в политике Советской России (1917-1922 гг.). Автореферат диссерт. на сиск.учён. степ.канд.истор. наук, Баку, 2008, 25 с.
17. Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., Военное издательство Министерства обороны Союза ССР. 1960, 510 с.
18. Коммунист, 1920, 8 мая.
19. Коммунист, 1921, 16 января.
20. Красный воин, 1920, 7 ноября.
21. Ленинские декреты 1917-1922. Библиография. М., изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1974, 662 с.
22. Максвелл Н. Азербайджанская Демократическая Республика. Документы Национального архива Индии. Баку: «Турхан» ИПО, 2018, 404 с.
23. Меламуд В.Д. Профсоюзы Азербайджана – верные помощники коммунистической партии в борьбе за победу и укрепление Советской власти. Баку, 1959.
24. Моузер Ч.К. Записки о Закавказье. // Литературная Грузия, 1990, №9, с.179-194.
25. Рафиев Б.Дж. Если снять гриф секретности (Очерки новейшей истории Азербайджана), г.Глазов. ООО «Глазовская типография», 2008 – 112 с.
26. Российский Государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ), ф.64, оп.1, д.20.
27. РГАСПИ, ф.80, оп.4, д.2.
28. РГАСПИ, ф.80, оп.4, д.106к.
29. РГАСПИ, ф.558, оп.11, д.1357.
30. Топчибаши А.М. Парижский архив 1919-1940. В четырёх книгах. – Книга вторая 1921-1923. – Составители, предисловие, перевод и примечания Г.Мамулиа и Р.Абуталыбов. Научный редактор профессор И.Агакишиев. – М.: Художественная литература, 2016, 576 с.
31. Троцкий Л. Терроризм и коммунизм. СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2010, 224 с.

Xülasə

Əzizə Nəzərli

Azərbaycanın XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğal dövründə Bakı neftinin RSFSR-ə daşınması (1920-1921)

1920-ci ilin aprelində Sovet Rusiyası XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətini (1918-1920) işğal etdi. İki il ərzində Rusiya Bakı neftindən ayrıldı və bu səbəbdən bu ölkədə iqtisadi böhran və aclıq yaşandı. İşğaldan sonra RSFSR tam nəzarətinə keçən Bakı nefti ilə bağlı talançılıq siyasəti həyata keçirdi. Nəticədə Sovet Rusiyasının iqtisadiyyatı bir neçə ay ərzində canlandı.

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, XI Qırmızı Ordu, işğal, neft, A.P.Serebrovski

Summary

Aziza Nazarli

Export of Baku oil to the RSFSR during the occupation of Azerbaijan by the XI Red Army (1920-1921)

In April 1920, Soviet Russia, with the help of the XI Red Army, occupied the Republic of Azerbaijan (1918-1920). For two years, Russia was cut off from Baku oil, and for this reason it experienced an economic crisis and goods shortage. After the occupation, the RSFSR pursued a predatory policy in regard to “black gold”, which had passed into its full disposal. As a result of oil export by Azerbaijan under the leadership of A.P.Serebrovsky over several months, the economy of Soviet Russia revived.

Keywords: Azerbaijan Republic; XI Red Army; an occupation; oil; export; A.P.Serebrovsky.

UOT 94

НАРГИЗ АХУНДОВА

академик НАНА

Институт истории им А.А.Бакиханова, Азербайджан

nargiz070859@gmail.com

БУИДЫ, ХАЛИФАТ И ПЕРЕДНЯЯ АЗИЯ

Ключевые слова: *тюркское влияние, амир ал-умара, дейлемиты, Буиды, Халифат, игта, военная гвардия.*

Примерно с середины IX века усиление тюркского влияния на халифов сильно подорвало роль и авторитет последних в мусульманском мире. Разногласия, существующие среди группировок влиятельных тюркских командиров, большей частью связанные с получением влияния на правителя, большей частью связанные с получением влияния на правителя, еще больше обострились к началу X века. [см.подробнее: 3]. Ставший халифом ар-Ради (936-940), учредил в этой сложной ситуации должность амир ал-умара (эмир эмиров), назначив на него тюрка Раига ал-Хазари. Передача амиру ал-умара многих административных и военных полномочий стала поворотным пунктом в политической и управленческой жизни Халифата.

Однако центробежные тенденции в различных его частях, отказ от подчинения центральной власти, привели к появлению на перифериях практически независимых государств. Среди причин распада, как объективных, так и субъективных, отметим усиление в Халифате неарабского элемента, антиарабские освободительные восстания и рост крупной феодальной собственности.

В столь форсмажорной ситуации, что описана выше, Аббасидам следовало найти рычаги, которые поспособствовали бы укреплению и сохранению Халифата. Тюркская доминанта уже изжила себя. Следовало найти иную, причём новую, опору. И она нашлась в лице Буидов, создавших в 932 году в Западном Иране свой Эмират. Произошло это так.

В течение IX века на большей части территории Ирана владычество Халифата пало. Под его властью оставалась лишь часть этого географического пространства. В 30-е годы X века и она уже исчезала, что стало результатом военно-политической и социально-экономической ситуации и знаковых событий.

В 935 году Арабский халифат, как единое государство, фактически прекратил своё существование. В его истории, как и в истории Передней Азии, на авансцену вышли Буиды. Однако, местные мусульманские правители (*асхаб ал-атраф или мулук аттава'иф*) по-прежнему признавали своими сюзеренами Аббасидов, отмечали на своей монете имя халифов, во время богослужения в мечети, в первую очередь, упоминали их, покупали у них почётные титулы и ежегодно отсылали в Багдад полагавшиеся суммы и дары.

Тем не менее, все они, каждый по своему и в своё время, создали условия для возвышения и последующего господства за пределами Дейлема Буидов, которые с 945 года завладели Багдадом и являлись до 1055 года всемогущими временщиками в Арабском халифате и оказали влияние на историю Передней Азии.

Первоначально Буиды в значительной степени зависели от своих земляков, известных воинственностью и независимостью. Родом из горной местности к северу от Казвина, клан Буидов, как вообще дейлемиты, обладал давней традицией военной отваги. Это было подтверждено ещё в раннем Средневековье, когда дейлемиты, эти «сол-

даты удаче», в том числе предки Буидов, уже в VI веке в качестве наёмников шаханшахов Сасанидов участвовали в их военных кампаниях. Впоследствии, на протяжении IX и X веков, горцев-дейлемитов обычно нанимали для своих военных нужд местные правители-эмиры. Они попадали также в Арабский халифат на военную службу и отличались воинским упорством. Здесь они составили часть гвардии арабских халифов и были относительно независимы. Несмотря на множество мусульманских военных походов против них, они оставались в Дейлеме непокорёнными. Поэтому, как и до них тюрки, дейлемиты играли важную роль в качестве кондотьеров и проявляли активность как в Иране и Месопотамии, так и на более отдалённых территориях на западе. Этот фактор в немалой степени содействовал успеху Буидов, ибо им было легко убедить земляков-дейлемитов следовать за знаковыми им вожаками. С другой стороны, опора на воинственных дейлемитов давала Буидам возможность, во-первых, располагать боеспособной военной силой; во-вторых, почти не опасаться того, что они обратят оружие против «своих» земляков-предводителей. Конечно, подобное происходило, но лишь в переломные моменты, в экстренных ситуациях.

В связи с этим отметим, что история активных и многоплановых взаимоотношений дейлемитов с внешним миром составили три этапа. Буиды, история которых является главной линией нашего исследования, не первые и не единственные, по происхождению, дейлемиты, создавшие собственный эмират и оказавшие влияние на историю за пределами своей родины.

С первой четверти IX века в Арабском халифате начался процесс его политического распада, в чём немалая «заслуга» тюркской гвардии. Продолжился этот процесс, начиная с 945 года, с приходом в Багдад Буидов. Это стало закономерным последствием, как политической, так и социально-экономической, эволюции Халифата.

Начало Буидского периода в истории Арабского халифата пришлось на время верховных сюзеренов конфедеративного

Буидского Эмирата – братьев ‘Имад ад-Даула Абу-л-Хасана ‘Али (932-949) и Рукн ад-Даула Абу-‘Али ал-Хасана (949-976) и первого эмира ал-умара Багдада Му’изз ад-Даула Абу-Хусайна Ахмада (945-967). Так появилось на политической карте Передней Азии огромное государственное образование, включавшее как все эмираты Буидов, так и Арабский халифат. Это были территории Западного и Южного Ирана, большая часть Ирака Персидского, с городами Хамадан, Исфахан и Рей, с областями Хузистан, Фарс и Кирман, а также Ирак Арабский с городами Багдад и Басра. Имелись два столичных города – Буидский Шираз и Аббасидский Багдад. [10.П,с.82-84; 1.VIII.с.449; 12,IV, с.433]

Буиды были военными диктаторами, и опирались на своих воинственных земляков-дейлемитов. Однако, они с поразительной быстротой превратились из вождей наёмников в государственных деятелей. Но, тем не менее, до самого конца своей военно-политической истории они воплощали военное правление, точно так же, как ранее это было с тюрками и позднее с Сельджукидами. Чиновная и торговая аристократия недавнего прошлого потеряла политическое значение, огромные поместья перешли в руки армейской верхушки. В награду за военную службу давали землю или доход от сбора податей в форме *икта*. [6,XIV,с.42; см.подробно 7]

Подобный метод был обычен в Византии, но Буиды возвели его в систему. Земельные пожалования (*икта*) были теперь освобождены от обложения. Случалось, что вознаграждение, особенно воинам низшего ранга, все ещё выплачивали из казны. Однако, самое главное заключалось в том, что владелец *икта* – *мукта* - не олицетворял здесь собой государственную власть.

Вместе с тем Буиды были почти перманентно вовлечены в некое подобие «холодной» войны на два фронта. С Запада Фатимидский халифат грозил закрепиться в Сирии, а с Востока независимые тюркские племена Центральной Азии неуклонно завоевывали ирано-арабский мир. Причём продвижение тюрков ускорилось, когда они при-

няли ислам суннитского толка. [см.подробно 5] В целом, с течением времени, Буиды, по мере ослабления их военно-политического могущества, проявляли себя всё менее достойными противниками тюрок. Но они, по крайней мере, сумели воспрепятствовать прорыву Фатимидов в Северную Месопотамию, хотя и не смогли изгнать их из Палестины и Сирии. Тем не менее, военной мощи Буидов явно не хватало для одновременного выполнения нескольких задач. Во-первых, для сдерживания тюркского «половодья» из Центральной Азии на западном направлении. Во-вторых, для укрощения» пограничных с Арабским халифатом других арабских государств. В-третьих, для сопротивления усиливавшейся Византийской империи. В-четвёртых, для одновременного противостояния Фатимидам. К тому же, шииты-Буиды, опиравшиеся больше на военную силу, не могли выступать в качестве защитников мусульманской ортодоксальности. Да и сами Буиды были разобщены: кроме главной династии, правившей в Багдаде, имелись ещё несколько дочерних. Поэтому они не способны были эффективно противостоять тюркам, отождествлявшим себя с мусульманским правослабием.

После смерти в 976 году последнего из трёх братьев Буидов – младшего Хасана - между их наследниками началась междоусобная война. Тогда выдвинулся сын правившего в Джибале Рукн ад-Даула Абу ‘Али ал-Хасана - ‘Адуд ад-Даула Абу Шуджа’Фана-Хосров, который стал эмиром ал-умара Багдада (978-983), то есть очередным Буидским главой Арабского халифата. До того он правил в Фарсе и Хузистане (949-983), а также в Кирмане (949-983).

В период 110-летнего господства Буидов в Багдаде сменилось пять номинальных халифов Аббасидов - Ал-Мустакфи (944-946), Ал-Мути’ (946-974), Ат-Та’и’ (974-991), Ал-Кадир (991-1031) и Ал-Ка’им (1031-1075). Все они являлись марионетками Буидов, которые, считали себя «вассалами» Аббасидов, и от их имени, якобы как «наместники», управляли Халифатом. Как и предшествующая тюркско-гвардейская эпоха Арабского халифата, Буидский период

являлся периодом диктатуры. Иными словами, история повторилась. Если в VIII-середине X столетий в системе государственного управления Арабского халифата доминировали тюрки, то теперь, в течение 110 лет, в военно-политической структуре их место заняли дейлемиты - Буиды.

Стоит отметить, что существовал определённый дискомфорт во взаимоотношениях тюрок с дейлемитами. Как пишет К.Э.Босворт, в середине XI века бывший газневидский чиновник Ибн Хассул написал в Рейе для своего нового господина-суннита, великого султана Сельджукида Тогрулбека, «пропагандистский» трактат, в котором поносил дейлемитов-шиитов и их политическую структуру. В своём сочинении он восхваляет «львиноподобные качества тюрок, их гордость, свободу от противоестественных пороков, отказ выполнять ручную домашнюю работу, их одностороннее стремление добиваться военных командных постов». [2,с.87]

Поэтому при Буидах тюрки не утратили полностью своих позиций в Арабском халифате. Например, два знатных тюрка - Беджкем и Ихшид - были правителями областей. Оба они являлись хорошими воинами. Беджкем был предводителем наёмников и ранее служил у дейлемита Мардавиджа ибн Зийара, а после убийства последнего в 935 году перешёл со своими воинами к Буидам. Однако, ещё до того он сблизился с халифом ар-Ради (934-940), который хорошо относился к нему и наделил его почётным титулом надим - «сотрапезник». После этого Беджкем убрал имя главнокомандующего эмира ал-умара Ибн Ра’ика со своих знамён и щитов, выгнал его из Багдада и занял его пост.[9, с.69]

Этот тюрк отличался исключительной отвагой. Так, однажды, он со своими тюркскими воинами переплыл на глазах у врага, считавшего себя в безопасности, реку Дийала и напал на него. Беджкем неизменно наносил поражения «знаменитому победителю Византии» - владельцу Халеба Сайф ад-Даула ‘Али Хамданиду (945-967).

Жители Багдада ненавидели Беджкема за «скверное поведение» и безмерно радова-

лись, когда Ибн Ра'ик предательски напал на него. А когда им попадался на глаза тюрок в высокой шапке (*калансува*), они кричали: «Калансува, убирайся вон! Беджекем не наш эмир!» [8, с.57]

На основании пышной титулатуры и подвластных им территорий, ниже перечислены представители главной ветви Буидов, сидевшей в Багдаде и управлявшей Арабским халифатом от имени Аббасидов. [11,с.212-213] Некоторые из них одновременно оставались главами дочерних эмиратов Буидов.

Имад ад-Даула Абу-л-Хасан 'Али – основатель конфедеративного Буидского Эмирата и его первый подлинный и общепризнанный всеми Буидами верховный сюзерен, эмир Фарса и Хузистана (934-949), *первый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (932-949), выдающийся предствитель династии.

Рукн ад-Даула Абу-'Али ал-Хасан - второй подлинный и общепризнанный всеми Буидами верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата, эмир Джибалия (947-977), *второй* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (976), выдающийся предствитель династии.

Му'изз ад-Даула Ахмад - *третий* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (945-967), эмир Кирмана (936-949), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Изз ад-Даула Бахтийар – *четвёртый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (967-978), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

'Адуд ад-Даула ва Тадж ал-Милла 'Абу Шуджа Фана-Хосров ибн Хасан шаханшах ал-'азам, малик ал-мулук - *пятый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (978-983), эмир Фарса и Кирмана (949-983), эмир Ахваза (978-983), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата, выдающийся и самый известный в истории периода предствитель династии.

Самсам ад-Даула ва Шамс ал-Милла Абу Калинджар Марзубан ибн Фана-Хосров - *шестой* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (983-987), эмир Кирмана (983-998), эмир Фарса и Хузистана (990-998), фор-

мальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Шараф ад-Даула ва Зайн ал-Милла 'Абу-л-Фаварис Ширзил ибн Фана-Хосров - *седьмой* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (987-989), эмир Фарса (983-990), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Баха' ад-Даула ва Дийа ал-Милла ва Гийас ал-Умма 'Абу Наср Фируз ибн Фана-Хосров шаханшах ал-'азам, малик ал-мулук - *восьмой* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (989-1012), эмир Фарса и Хузистана (998-1012), эмир Кирмана (999-1012), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Султан ад-Даула Абу Шуджа' ибн Фируз шаханшах ал-'азам, малик ал-мулук - *девятый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (1012-1021), эмир Фарса и Хузистана (1012-1021), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Мушарриф ад-Даула Абу 'Али Хасан ибн Фируз шаханшах ал-'азам, малик ал-мулук – *десятый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (1021-1025), эмир Фарса и Хузистана (1021-1024), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Джалал ад-Даула Ширзил Абу-Тахир – *одиннадцатый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (1025-1044), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

'Имад ад-Дин ва Мухйи ад-Дин Абу Калинджар Марзубан ибн Султан ад-Даула шаханшах ал-'азам, малик ал-мулук – *двенадцатый* эмир ал-умара Багдада и эмир Ирака (1044-1048), эмир Фарса и Хузистана (1024-1048), эмир Кирмана (1028-1048), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.

Ал-Малик ар-Рахим Абу Наср Хосров Фируз ибн Марзубан шаханшах ал-'азам, малик ал-мулук – *тринадцатый* эмир ал-умара и эмир Ирака (1044-1048), эмир Фарса (1048-1055), формальный верховный сюзерен конфедеративного Буидского Эмирата.[11, с.214-216].

По мнению К.Э.Босворта « среди династий, процветавших в X начале XI веков до

прихода Седьджуков, Буиды были самой могущественной и обладавшей наиболее обширными владениями» [4, с.87]. Выйдя за пределы родного Дейлема, они оказали определенное влияние на ход мировой истории. Конечно, в сравнении с тюркской доминантой в Центральной и Передней Азии, дейлемиты проигрывают, как хронологически, так и территориально. При всем размахе в Буидское время, дейлемиты остались явлением только для передней Азии. Тюркская же доминанта, начавшись с гуннов и продолжившаяся до османов, составила более чем 1500 лет. Однако, опираясь на фактический исторический материал, можно утверждать, что в течение 110 лет, с 945 по 1055 год, дейлемиты «создали» историю как для Халифата, так и вообще Передней Азии.

Список литературы

1. Ибн ал-Асир. ал-Камиль фи-т-тарих. Бейрут. 1965-1966, т. IV
2. Асадов Ф. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. ЭЛМ, 1993

3. Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского Халифата (сер. VIII – сер. X вв.). Баку, ЭЛМ, 2004

4. Босворт К. Мусульманские династии. М., 1971

5. Golden P. An Introduction to the History of the Turks. N.Y. 1992

6. Ибн ал-Джаузи. ал-Мутазам фи-тарих ал-умам ва-л-мулюк. т. 1-18. Бейрут, 1992

7. Donahue J. The Buwayhid Dynasty in Iraq. Leiden, 2003

8. İsmayilov R. X əsrin I yarısında Abbasi-lər Xilafətinin vəziyyətinə dair. ADU-nun Elmi əsərləri. V. №6, 1975, s. 74-80

9. Куреви Ибрагим Салман. ал-Бувейхийун вал-хилафат ал-аббасийя. Сафат. 1982

10. Ибн Мискавейх. Таджаруб ал-умам. Каир. т. 1-2, 1914-1915

11. Zambaur E. Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Bad Pyrmont. 1955

12. Ибн Халдун. Китаб ал-ибар ва-д-диван мубтада ал-хабар. т. 1-8, Бейрут, 1996

Xülasə

Nərgiz Axundova

Buveyhilər, Xilafət və Qabaq Asiya

Xilafətin dağılmasının səbəblərindən biri də mərkəzdə türk hərbi nüfuzunun artması və əmir əl-ümərə vəzifəsinin təsis olunması idi. Türklərdən sonra bu vəzifəyə 110 (945-1055) il deyləmi tayfasının Buveyhilər ailəsi sahib oldu. Xəlifələrə ancaq dini hakimiyyəti saxlayan Buveyhilər hakimiyyətləri dövründə Qabaq Asiyanın nüfuz və ərazi baxımından ən qüdrətli və böyük dövlətinə çevrilmiş və regionun siyasi, dini, iqtisadi mühitinə təsir etmişdir

Açar sözlər: türk təsiri, əmir əl-ümərə, deyləmilər, Buveyhilər, Xilafət, iqta, hərbi qvardiya

Summary

Nargiz Akhundova

Buids, Caliphate and Near East

One of the reasons for the collapse of the caliphate was the statement of post of amir al-umara and rise of Turkic influence in the center. After the Turks, this position taken by Buyids (945-1055), member of Deilemites. During the reign of the Buyids, who left the Caliphs religious power only, they turned into the most powerful and territorially large state of Near Asia and influenced the political, religious and economic environment of the region,

Keywords: Turkic influence, amir al-umara, deilemites, Buyides, caliphate, iqta, military guard

УДК 94

ПЕРВИНЕ ЭФЕНДИ

*Диссертант Института Востоковедения им. акад. З. Буниятова НАНА,
Азербайджан, pervinefendi@gmail.com*

**ОБУЧЕНИЕ ЕГИПЕТСКИХ СТУДЕНТОВ ВО ФРАНЦИИ
В 1820-30-е ГГ.: ХОД И РЕЗУЛЬТАТЫ**

Ключевые слова: Египет, образование, Франция, студенты, Мухаммед Али паша, Мухаммед Мазхар, Рифаа ат-Тахтави

Конец XVIII в. – начало XIX в. является переломным периодом в истории Египта, приведшим страну к глубокому упадку и застою. После французского отступления в стране воцарился хаос, превративший ее в поле для интриг, политических споров и гражданских войн. Слабо развитая экономика, отсутствие современной системы образования, служат явным предупреждением о возможных последствиях способствующих усилению экономической незащищенности, не обеспечивая при этом надлежащей социальной защиты в стране.

В таких условиях наместник турецкого султана в Египте Мухаммед Али паша, используя различные меры, применяющиеся в основном в европейских странах, начал проводить масштабные реформы, направленные на укрепление своей власти и армии (30, с. 59). Что касается отношения исламского духовенства к модернизационным реформам Мухаммеда Али, то очень многие его представители отказывались их принять, считая, что они не могут принести мусульманскому Египту ничего хорошего, поскольку египетский паша заимствует их у иноверцев. Наиболее консервативные мусульманские круги, пострадавшие от мер Мухаммеда Али по отъему вакфов и сокращении выплат, выступали также против его образовательной реформы, боясь, что из-за нее Египет примет чуждые обычаи с Запада (9, с.7). Весьма известный исламский ученый Мухаммед Абдо также был против реформ правителя, считая, что он уничтожил лучшее, что было в Египте. Вместе с тем, среди духовенства находились и сторонники

реформ Мухаммеда Али: так, ему все время оказывали поддержку прогрессивно мыслящие богословы Аль-Азхара (5, с. 279).

В своем стремлении преобразовать Египет Мухаммед Али ориентировался на Турцию, где с конца XVIII в. проводилась военная реформа по образцу Франции (1, с. 7). Для этого были открыты школы по подготовке специалистов в армии и администрации. Однако в стране не было достаточно образованных людей, которые могли бы управлять этими школами. В связи с этим в 1809 г. египетский паша отправил несколько человек в итальянские княжества Ливорно, Милан и Рим для получения ими необходимых навыков, вероятно, выбрав эту страну по той причине, что она не представляла опасности для самостоятельности Египта. Всего в 1809-18 гг. на учебу в Европу, в основном в Италию и Великобританию, было отправлено 28 студентов (14, с. 64-65). В их числе был Осман Нур ад-Дин Эфенди, который в начале 1820-х гг. стал директором и преподавателем французского языка в Булакской школе – библиотеке, затем возглавил инженерную школу, военную школу в Каире, (30, с.115) а в последствии назначен эмиром (капитаном) египетского флота Сарри (27, с.26). Вплоть до 1828 года он продолжал занимать некоторые важные должности в государственных структурах (12, с.17).

При всем своем старании, качество образования в школах продолжает оставаться низким, что побуждает Мухаммеда Али принять более серьезные решения в отправке очередной группы студентов, на сей раз во Францию (8, с.245-249). В марте 1826 г.

состоялась встреча Мухаммеда Али паша с генералом французского военно-морского флота капитаном Огюстеном Бельяр. Убедив при встрече египетского пашу в необходимости дальнейшего прохождения учебной миссии египтян у себя в стране, Бельяр добивается разрешения о переводе самой большой группы в истории зарубежных учебных командировок – сорока четырех человек, в Париж (21, с.33). Этому решению также способствовали усилия двух участников Египетского похода – французского генерального консула в Египте в 1803-1814 гг. Бернардино Дроветти и египтолога Эдм - Франсуа Жомара (23, с.15-16). Оба они считали, что египетская молодежь, получив образование во Франции, проникнется к ней симпатией, будет перенимать ее культуру и постепенно перенесет в свою страну достижения европейской цивилизации, а также будет отстаивать французские интересы в Египте. Мухаммед Али согласился на их предложения отправить организованную группу студентов в Париж для многолетней подготовки по разным специальностям. Само обучение Дроветти и Жомар организовали своими силами, по той причине, что французское правительство в силу разных причин не было заинтересовано в этом проекте (15, с.537-554). Ими был подготовлен план цивилизации Египта «*plan pour la civilisation de l'Égypte par l'instruction*» через образование (19, с. 301-316).

Таким образом, важнейшим событием стала отправка сорока четырех студентов в Париж для обучения самым разным специальностям необходимых для современного развития Египта. Учебная миссия, пятеро из которых, в связи с состоянием здоровья либо недостаточной компетентности, были возвращены обратно. Остальные были распределены по различным наукам и искусствам (30, с.112). В Париже остался 39 человек, из них трое – руководители миссии, арабские священнослужители: шейх аль-Алави, шейх Мухаммад аль-Ракика и шейх Рифаа Рафи ат-Тахтави. Если говорить о полном составе группы, то она состояла из представителей разных религий и национальностей, в основном из детей знатных

каирских семей – преимущественно турецких или туркоязычных. 16 из них родились в Египте, остальные – в других регионах Османской империи, в том числе 2 – в Кавале, родном городе Мухаммеда Али паша. Среди них были египтяне, грузины, черкесы, греки, армяне и др., в их числе 24 мусульманина, остальные – христиане разных конфессий. Список участников см.: (26, сс.119-148).

Возраст студентов составлял от 15 до 37 лет (7, с.2515-2533; 6, сс.830-836).

Получивший должность имама, еще до поездки, ат-Тахтави, был включен в эту группу по настоянию шейха и преподавателя мечети Аль-Азхар Хасана Аль-Аттара, считавшего ат-Тахтави одним из способных учеников (27, с.53). Стоит отметить, что особый интерес шейха Аль-Аттара к западному миру начал проявляться рано, еще в период французской экспедиции (1798-1801 гг.). Знакомясь с западным бытом и мировоззрением, находясь в дружеских отношениях с французскими учеными и офицерами, обучая их арабскому языку, он замечал ощутимую разницу между западным стремлением к раскрытию секретов науки и арабским Востоком, где в науках царил застой. Прививая своему протеже любовь к учебе, интерес к медицине, астрономии, истории и географии, а также страсть к поэзии, шейх аль-Аттар, ни разу не посетивший Запад, тем не менее особо подчеркивал важность применения существующей в европейской науке новизны. «Стране нашей, - утверждал он, - необходимы изменения. Вместе с тем, особо важно перенять из западной науки все то ценное, чего лишены мы» (3, с.29). Он был также убежден в том, что одного только религиозного знания вряд ли будет достаточно для осовременивания египетского общества, которое погрузилось в невежество и оказалось раздираемо политическими конфликтами (23, с.15).

В четверг, 24 апреля 1826 года готовая команда отправляется в долгий путь, который изменит дальнейшую судьбу почти всех членов миссии (29, сс. 29-39). После тридцатидвухдневного морского пути на борту французского военного корабля «LaTruite»,

молодых учащихся высадили в Марселе на карантин. (19, с.1). Здесь, знакомясь с жизнью крупного западного города Прованса, они впервые приступают к занятиям по изучению языка, так как никто из студентов не знал французского (18, с.8-9).

С целью помочь студентам адаптироваться в чужой стране, месье Жомар нанял пять переводчиков, в основном из коптов, бежавших в Марсель в 1802 г., наиболее талантливым среди которых был муаллим Жозеф Ягуб*¹(20, с.472).

Они пробыли в этом городе около месяца, затем направились в Париж, куда прибыли через неделю (24, с.101). В Париж вся группа прибывает 5 августа, где их размещают по адресу: улица «Clichy 33» (Les Houches) а затем – в гостинице на улице Регар (31). С этого же дня, приступив к занятиям по французскому, космографии, арифметике, геометрии, истории, географии, каллиграфии и рисованию, которые им преподавали профессора и военные инструкторы, они сталкиваются с чуждой для них культурой, с совершенно другим мировоззрением, очень далеким от влияния религиозных традиций.

Уничтожение египетского флота при Наваринском сражении (1827 г.), в котором было разгромлено свыше шестидесяти османских и египетских кораблей (5, с.197) вынуждают египетского пашу отправить в августе 1828 года в Тулон и еще шесть учащихся для постижения искусства кораблестроения. К концу того же года вслед за ними во Францию было отправлено ещё некоторое количество учащихся. В последующие 1829, 1830, 1832 годы их число растёт (16, сс.157-164; 17, сс.1-10). В частности, в 1832 г. в Париж прибыла группа студентов-медиков – почти исключительно египтяне. По статистике уже в 1833 году общее количество учащихся составляло 115 учеников (21, с.46; 2, с.34). Вся миссия продолжает учиться в «Ecole Egyptienne'e» - «Египетской школе», открытой в Париже в 1826 году и функционирующей вплоть до 1835 года. (25, с.80). В

¹ Родился Ж. Ягуб в Каире, в 1795 году, от отца армянина и матери-сирийки. Его стихи позднее были переведены самим ат-Тахтави (21, с.6).

июле 1827 г. студентов разделили на более мелкие группы в зависимости от их успеваемости. В феврале 1828 г., а затем – в ноябре 1831 были проведены экзамены, на которых присутствовали лучшие французские востоковеды (месье Жомар, Сильвестр де Саси, Коссен де Персеваль, Жозеф Рейно). Что касается последнего экзамена, после которого студенты вернулись в Египет, случилось так, что месье Жомар созвал жюри, состоявший из ряда известных людей, в том числе московского министра образования (Muscovite Minister for Education) (32, с.226), который председательствовал почти во всех заседаниях. Это был Николай Иванович Тургенев² (1789-1871), младший брат русского историка Александра Тургенева (12, с.298).

Весьма интересны впечатления студентов о Франции. Например, Мухаммед Мазхар, который провёл в Париже 10 лет и достиг больших успехов в инженерстве и математике, в своих заметках отмечает, что он никогда раньше не видел таких высоких, красивых зданий и широких мощёных улиц, как в Марселе. Здесь он впервые увидел кареты, катание на льду, театр, фотографии, а из проявлений общественной жизни его удивило то, что француженки свободно гуляли по городу (30, с.120). Наиболее подробные описания впечатлений оставил Рифаа ат-Тахтави в своей книге «Извлечение чистого золота из краткого описания Парижа или Драгоценный диван сведений о Париже» (28). В ней он также отмечает многие вещи, удивившие его, в частности, неизвестные в Египте того времени столовые приборы, зеркала, а также планировку и основные здания Парижа, богатое убранство домов парижской знати, больницы, театры, достижения французской науки и искусства. Но особое внимание он уделяет общественно-политической жизни Франции, и отмечает, что Египту следует перенять многие полезные элементы ее общественного устрой-

² Н.И. Тургенев (1783-1843). Активный защитник прав крестьян, он был заочно приговорен к смертной казни в своей родной стране (1825 г.), после чего недолго пробыл в Англии, прежде чем поселиться на постоянное место жительства во Франции.

ства, не противоречащие исламу, в частности – добиться равенства людей перед законом и ограничения власти правителя (28; 10).

Несмотря на значительные трудности, с которыми столкнулись студенты из-за недостаточного уровня своего исходного образования, тем не менее многие из них смогли в полной мере реализовать приобретенные знания и получить высокие должности по возвращении в Египет. Так, турки Абди и Мухтар стали министрами образования, а Мазхар – руководителем общественных работ (18, с.18). Он также занимал пост директора артиллерийского училища и руководил строительством нескольких плотин (30, с.121). Братья армяне Артин и Истифан Тчеракян поочередно занимали пост министра иностранных дел и торговли, армянин Хосров Сакьяс Эфенди стал первым секретарем Мухаммеда Али и его наследника Аббаса I. Армянин Мухаммад Шинан Эфенди Армани Черкеси – заместитель морской флотилии. Черкес Махмуд Нами в 1834 году становится военным губернатором Сирии, а в период с 1848 по 1859 гг. занимает пост министра финансов Египта, а Хасан аль-Искандари – пост министра флота (18, сс.18-19). Мустафа Бахджат-паша, подобно Мазхару Беку, в течение 10 лет осваивал в Париже математику и инженерные науки, а по возвращении стал директором училищ, участвовал в строительстве плотин, работал инспектором по инженерным вопросам в различных областях Египта, руководил строительством железной дороги Бенха – Кафр-эз-Зайят, а в 1870 г., незадолго до смерти, был назначен министром просвещения. Албанец Давидар Мустафа Мухтар, изучавший во Франции военное дело, служил в Военном суде, затем стал первым министром просвещения (1835-39 гг.) и открыл множество государственных школ (30, сс.121-125). Очень больших успехов в науке и публицистике достиг ат-Тахтави. Он составил программу модернизационных реформ в Египте, стал одним из первых среди арабов поборников женского образования, основал «Школу иностранных языков», где было переведено около 2 тысяч сочинений европейских авторов, редактировал первый

в арабском мире педагогический журнал, и воспитал новое поколение патриотически настроенной египетской интеллигенции (11, сс.48-49).

Таким образом, отправка египетских студентов во Францию Мухаммедом Али была очень важным этапом в модернизации Египта. Она способствовала развитию производительных сил Египта и становлению египетской интеллигенции. Однако, начавшаяся модернизация и перенимание европейских знаний, полезных в исламском обществе, так и не закончилась, а продолжается до сих пор, поскольку разрыв в научно-образовательном, а также социально-экономическом уровне развития между Западом и миром Ислама все еще остается достаточно большим.

Список литературы

1. Akyüz, Kenan. Modern Türk Edebiyatı'nın Ana Çizgileri. İnkılap Yayın evi, - İstanbul:- 1999. – s. 270.
2. Cihangir, Mehmet. Rifa'a Rafi el-Tehavi'nin Paris Gözlemleri ve Hayrullah Efendi'nin Avrupa Seyahatnamesi adlı eserlerine yansıyan Batı ve Batılı imgesi. Karşılaştırmalı Edebiyat Anabilim Dalı yüksek lisans tezi. - Eskişehir: - 2015. – p. 141.
3. Çiftçi, Cemil. Rifa'a Rafi Tahtavi. Paris gözlemleri (Tahlisü'l-İbriz fi Telhisi Paris ve el-Divanü'n-Nefis bi Eyvanı Paris). "Ses Yayınları". – İstanbul: - 1992. – s. 319.
4. Ergün, Mustafa. Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'da Eğitimin Batılaşması. Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, c. XVI, sayı 3, aralık – 2015: - p. 349.
5. Kocaoğlu, Mehmet. Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841). OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi).– 1995. – s. 210.
6. Kulaç Onur, Özgür Hüseyin. Sending Scholarship Students Abroad in Ottoman Empire. European Journal of Contemporary Education. Vol. VI., № 4. – 2017. – s. 836.
7. Şişman, Adnan. Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Gayr-i Müslim Osmanlı Öğrencileri,c.X. Türk Tarih Kongresi.– Ankara: - 1994. – s. 185.

8. Şişman, Adnan. 19. Yüzyıl Başlarında Fransa'daki İlk Osmanlı Öğrencileri. Osmanlı 5, Yeni Türkiye Yayınları.– Ankara: - 1999. – s. 238.
9. Абд ар-Рахман, ал-Джабарти. Аджаиб аль-асар фи-т-тараджимва-ль-ахбар, т. 1–4, Булак, 1879–1880 (в рус. пер. – Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий), т. 3, ч. 1, - Москва: - 1962.- с. 640.
10. Кирпиченко, В.Н. Извлечение чистого золота из краткого описания Парижа, или Драгоценный диван сведений о Париже, - Москва: “Наука”, - 2009.– с. 269.
11. Макеев, Д.А. Интеллигенция в общественно-политическом развитии Египта (XIX – начало XX века), - Владимир: Изд-во ВлГУ, - 2019.– с. 192.
12. “An Imam in Paris, Account of a Stay in France by an Egyptian Cleric (1826-1831), Takhlis al-Ibriz fi Talkhis Bariz aw al-Diwan al-Nafis bi-iwan Bariz by Rifa' a Rafi' al-Tahtawi”. Introduced and translated by Daniel L. Newman, SAQI.- London:- 2004. - p. 405.
13. Khaled, Fahmy. All the Pasha's Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt. - New York: American University in Cairo Press. - 2002. – p. 352.
14. Overton, D.J. Some aspects of induced development in Egypt under Muhammed Ali Pasha and Khedive Ismail, University of British Columbia, Simon Frazer University, - 1967. - p. 182.
15. Prakash, A.G. Reappraising the French role in nineteenth-century Egyptian education, Middle Eastern Studies, Vol. 54, Iss. 4 , - 2018. - p. 736.
16. Shishman, Adnan. Egyptian and Armanian Schools Attended by Ottoman Students Studied in Paris. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,- 2009.- 2/1, - p. 126.
17. Shishman, Adnan. Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and The West, Volume II, Egyptian and Armanian Schools Where the Ottoman Students Studied in Paris, - London:- 2005. - p. 258.
18. Silvera, Alain. The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali // Middle Eastern Studies, Vol. 16, № 2, - 1980. - p. 23.
19. Sylvia, G. Haim and Elie Kedourie. Modern Egypt, Studies in Politics and Society. Frank Cass, - London: - 2005. - p. 144.
20. “The Biographical Dictionary of the Society for the diffusion of useful knowledge” VOL.I. Part II. - London: Longman, Brown, Green, and Longmans, - 1842. – p. 887.
21. Anouar, Louca. Voyageurs et Ecrivains Egyptiens en France au XIX Siecle.– Paris: Didier.– 1970. – p. 362.
22. Joseph, Elle Agoub. La Lyre Brisee. - Paris: - 1824. – p. 38.
23. Khaldoun, Nabwan. Al-Tahtawi Le Promethee arabe, Institut Du Monde Arabe, Centre Culturel Du Livre, - Casablanca:- 2019. – p. 112.
24. “L’or de Paris–Relation de voyage 1826-1831” trad. Anouar Louca. “Sindbad”, - Paris:- 1988. – p. 342.
25. Nour, Farah Omar. La traduction français/arabes de l’expédition d’Egypte et le rôle de l’école, al-Asun (1798 - 1873). Linguistique, Université de Lyon. – 2020. – p. 327.
26. إسماعيل زين الدين " تاريخ مصر الحديث" دار الثقافة العربية، ٢٠٠٧-٢٠٠٨، ص ٢١٩
27. جاك تاجر. حركة الترجمة بمصر خلال القرن التاسع عشر. مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة. القاهرة ٢٠١٤، ص ١٥٤
28. رفاعة بدوي رافع الطهطاوي. كتاب تخليص الابريز الي تلخيص باريز أو الديوان النفيس بايوان باريس. مصر. ١٩٠٤، ص. ٢٨٠
29. صالح مجدى. "حلية الزمن بمناقب خادم الوطن رفاعة بك رافع الطهطاوي". القاهرة. ١٩٥٨، ص. ٥١
30. عبد الحكيم عبد الغني قاسم. تاريخ البعثات المصرية الى أوروبا. "عصر محمد علي". مكتبة مدبولي. ٢٠١٠، ص. ٧٤٨
31. علي بدر. روائى عراقى علي خطى رفاعة الطهطاوي من الإسكندرية إلى باريس\الثلاثاء ٢٢ جمادى الآخرة ١٤٢٧ هـ - ١٨ يوليو ٢٠٠٦ م. <https://www.alriyadh.com/172496>
32. محمد عمارة "الأعمال الكاملة لرفاعة رافع الطهطاوي"، الطبعة الأولى - دار الشروق - القاهرة. الجزء الثاني. ٢٠١٠، ص. ٨٧٨

Xülasə

Pərvinə Əfəndi

Misirli tələbələrin 1820-30-cu illərdə Fransada təhsili: gediş və nəticələri

Misirdə dövlət və ordunun modernləşməsi çərçivəsində dövlət başçısı, türk sultanının canişini Məhəmmədəli paşa Fransaya kütləvi şəkildə tələbələrini ölkədə ehtiyac duyulan ixtisaslar üzrə təhsil almaq üçün göndərmək qərarına gəldi. 1820-30-cu illərdə Fransada müasir elmə yiyələnən, Qərb mədəniyyəti və həyat-tərzi ilə tanış olan onlarla misirli təhsil alırdı. Geri dönənlərin əksəriyyəti yüksək vəzifələr tutmuş və ölkənin inkişafında öz töhfəsini vermişlər.

***Açar sözlər:** Misir, təhsil, Fransa, tələbələr, Məhəmmədəli paşa, Məhəmməd Məzhər, Rifaa at-Tahtavi*

Abstract

Parvina Afandi

Egyptian students' training in France in 1820-1830: course and results

As part of efforts to modernize the state and army in Egypt, its ruler Muhammad Ali decided to massively send Egyptian students to France to study the specialties necessary for Egypt. In the 1820s and 30s dozens of Egyptians studied in France. They mastered modern scientific knowledge, and also got acquainted with Western culture and way of life. Upon their return, many of them took important positions and made a significant contribution to the development of their country.

***Keywords:** Egypt, education, France, students, Muhammad Ali pasha, Muhammad Mazhar, Rifa'a at-Tahtawi*

UOT 902

ЭМИН МАМЕДОВ

Научный сотрудник Национального музея истории Азербайджана НАНА
Азербайджан, emint82@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О НАСЛЕДИИ ВЕЛИКОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА И МЫСЛИТЕЛЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В преддверии столь масштабного события 880-летия со дня рождения великого азербайджанского поэта и мыслителя *Низами Гянджави*, 2021 год был объявлен главой Азербайджанской Республики господином Президентом *Ильхамом Алиевым*, годом Низами.

Текущий год направлен на глубокое изучение, осмысление исторического наследия исследователей и мыслителей региона, широкое ознакомление отечественной и мировой общественности с их бесценными вкладами в развитие мировой культуры и науки.

Низами Гянджеви родился в 1141 году в городе Гянджа, являющемся одним из крупных экономических и культурных центров средневекового Азербайджана [11]. Полное имя поэта - *Низам ад-Дин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки ибн Муайяд* (1141 – 1209) [14]. Биографические сведения о нем очень скудны, почти единственным источником служат произведения самого поэта. Известно, что Низами рано лишился отца, но благодаря заботам умной и энергичной матери [12], он получил хорошее для своего времени образование. В Гянджинском медресе – в высшем духовном заведении – Низами изучает Коран, мусульманское право, этику, арабскую схоластику и логику, математику, астрономию, медицину и другие науки того времени.

Низами из Гянджи (Гянджеви) — великий азербайджанский средневековый мыслитель, классик, поэт восточной литературы, автор эпической поэмы «*Хамсе*», объединённых общим названием «*Пандж Гандж*», что переводится с персидского как «*Пять драгоценностей*». «*Хамсе*» — пять поэм, персидское произношение арабского слова «*Хамса*». Низами Гянджави в своей «*Хамсе*» сумел объединить и передать весь колорит во-

сточной литературы, его творческий труд является литературным чудом, которое человеческая сила не в состоянии сотворить [9].

Первая поэма «*Махзан аль-Асрар*» (перс. مخزن الاسرار «Сокровищница тайн», (написана в 1163 или 1176 гг., вторая - «*Хосров и Ширин*» (перс. خسرو و شیرین, (гг., третья ۱۱۹۱ и ۱۱۷۶/۱۱۷۰ написана в لیلی و مجنون. перс) «*Лейли и Меджнун*», («*Сведённый с ума Лейлой*» написана в 1188 г., четвёртая («*Хафт пейкар*») (перс. هفت پیکر Семь») («*красавиц*» написана в 1197 г. и пятая по счету поэма «*Искендер-наме*» (перс. اسکندرنامه ۱۱۹۴ написана между , (۱۲۰۲ г. Все пять поэм написаны в стихотворной форме «*Месневи*»¹, мастером которой являлся великий *Низами*.

В совершенстве овладев арабским и персидским языками, он усиленно занимается изучением истории, философии, литературы и искусства, совершенствует свои знания в области естественных наук. С глубоким интересом читает он произведения античных философов – особенно Аристотеля, Платона, Сократа в арабском переводе, знакомится с трудами *Абу Али Хусейн ибн Абдуллах ибн аль-Хасан ибн Али ибн Сина*, известного на Западе как *Авиценна* (980-1037) и *Абуль Гасан Бахманяр ибн Марзубан Аджамидарбайджани* (993-1066). На литературное творчество великого поэта Низами оказали свое влияние такие видные поэты как *Абу Мансур Катран аль-Джилли аль-Азербайджани или Тебризи* (1009-1072), *Фахр ад-дин Горгани* (?-1054), *Абу-ль-Маджд Махмуд ибн Адам Санаи* (1080-1131/41), *Мухаммад ибн Джарир ибн Язид*

¹ Назидательные двустихия, включающие также множество притч басен, почерпнутых из устного народного творчества.

ибн Касир ат-Табари (839-923), исламский историк и богослов, основатель и эпоним джариритского мазхаба, автор книги «Истории пророков и царей», тафсира* - толкование Корана и сунны, дисциплина исламского законоведения.

Одним из ярких влияний на творчество Низами оказал *Хаким Абулькасим Фирдоуси Туси (935-1020)* – видный поэт, классик персидской литературы, автор эпической поэмы «*Шахнаме*» («*Книга царей*»), где описывается история Персии с древних времён до VII века. Поэтическое имя *Фирдоуси* переводится как «*райский*». Поэт высоко ценил знание: «*К словам разумным ты ищи пути, весь мир пройди, чтоб знания обрести*» и получил прозвище «*хаким*» («*мудрец*», «*учёный*») за глубину и широту своих знаний.

Творчество *Фирдоуси* для *Низами* являлось источником вдохновения и материалом для создания новых лирических поэм. Он всегда восхищался произведением *Фирдоуси* и, смысл в сей своей творческой деятельности поставил себе цель – написать героический эпос, равный *Фирдоуси*, использовал поэму «*Шахнаме*», как источник для создания своих трех эпических поэм – «*Семь красавиц*» («*Хафт пейкар*») (перс. هفت پیکر, («*Хосров и Ширин*») (перс. خسرو و شیرین, и «*Искандер-наме*») (перс. اسکندرنامه).

Низами назвал *Фирдоуси* «*Хакимом*» – «*Мудрецом*», «*Даанаа*»* и большим мастером ораторского искусства, «*который украсил слова, подобно новобрачной*». Однако согласно Е.Э. Бертельсу, «*Низами считает свои стихи выше творений Фирдоуси*», «*Он собирает палас переделат в «шёлк», «серебро» превратить в «золото» [4].*

К гениальному и неподражаемому таланту *Низами* присмотрелись еще при жизни поэта ведущие правители средневековых феодальных государств, неоднократно попытавшиеся сделать его придворным поэтом, обещая ему материальное благополучие и славу. Но *Низами* не поддавался этим соблазнам,

предпочитал жить скромно, но не терять свободу и человеческое достоинство.

Литературные источники дают некоторые сведения о принадлежности *Низами* к своеобразной ремесленной организации «*Ахи*», которая в ту пору имела большое влияние в Азербайджане и в странах Ближнего Востока. Внешне это организация носила религиозно-мистическую окраску и выступала как одна из многочисленных сект суфийских объединений, но отличалась от них тем, что более решительно и смело выступала в защиту городской бедноты, главным образом ремесленников. Характерной чертой этой организации было то, что ее члены образовали своего рода трудовые союзы или коммуны, объединяя свои личные заработки в общую казну. Члены этого общества обязаны были жить исключительно своим трудом, при этом искренне помогать нуждающимся. Представители организации «*Ахи*» осуждали деспотизм и резко относились к представителям власти. О деятельности этой организации сохранилось в описании арабского путешественника XIV века *Ибн-Батута*. «*Они есть во всех странах, населенных румскими тюрками, в каждой области, каждом городе, каждой деревне, - писал Ибн-Батута о членах «Ахи».* – И не найти во всем мире людей, более заботливых, чем они, к странникам и бездомным, более готовых тотчас же накормить голодного и помочь в нужде, пресечь насилие.... Связь *Низами* с «*Ахи*», наложившая глубокий отпечаток на его деятельность, подтверждается также анализом его произведений. Почти во всех его работах можно найти высказывания, приближающиеся к взглядам «*Ахи*» [5].

Гуманизм *Низами*, его человеколюбие, уважение к людям труда, критика темных сторон современного ему общества, отрицательное отношение к насилию и произволу – все это доказывает, что идеи, распространяемые среди членов «*Ахи*», сыграли определенную роль в формировании воззрений поэта.

Одним из величайших художественных произведений *Низами* является поэма об одной любви сквозь времени «*Лейли и Меджнун*» (перс. لیلی و مجنون), (написанная в 1188 г.

* Богословов, занимающихся тафсиром, называют муфассирами.

* Знающим.

Это трагическая история любви, популярная на всем Востоке, основана на реальных событиях и описывает жизнь арабского юноши по имени *Каис ибн аль-Мулаувах*, жившего в VII веке в Саудовской Аравии.

В 1188 г. *Низами* получил предложение от правителя феодального государства Ширваншаха *Абу-л-Музаффар Ахсатан ибн Манучихра* написать бессмертную поэму об одной трагической любви, в которой желал, чтобы поэт впервые обработал арабское предание о несчастной любви безумного *Меджнуна* к прекрасной *Лейли*. Эта «юная невеста» должна была быть украшена колоритом «персидским и арабским убранством».

Вначале поэт *Низами* отказался принять просьбу правителя *Ширванишаха* написать эту поэму, так как сама тема его не влекла, она казалась ему сухой, «как выжженные солнцем арабские степи». Однако доводы четырнадцатилетнего сына поэта сумели убедить отца: если основа темы – сказание о любви, то кто лучше него сумеет оживить это придание и создать достойное его славы произведение. По воле собственного сына поэт *Низами*, скрепя сердце, принял просьбу правителя *Абу-л-Музаффар Ахсатан ибн Манучихра*.

Большую помощь поэту в сборе нужных ему материалов оказывал сын. Вдохновленный работой над поэмой о любви *Низами* писал:

*«В отыскании этого драгоценного товара,
Ни на волосок не скользнула моя нога.
Я слагал стихи, а сердце давало ответ,
Где бы я ни царянул, начинал бить родник».*

Как отмечает сам поэт *Низами*, Заказ был дан в мае, а 30-го раджаба 584 г., т.е. 24 сентября 1188 г. была уже написана последняя строка. *Низами* говорит, что, если бы ему не мешали другие дела, он завершил бы ее в четырнадцать дней.

После завершения поэмы *Низами* отправляет своего сына, унаследовавшего поэтический дар отца, к правителю Ширваншаха, для вручения поэмы (это была просьба самого сына). Сын мечтал о карьере при-

дворного поэта и хотел стать приближенным к юному сыну *Ахсатана-Манучихру* [2].

Поэтому, отец ввел в поэму обращение к молодому принцу, в котором он просит его не оставлять Мухаммеда без внимания и назначить ему постоянное жалование. Спустя десять лет сын поэта *Низами* вновь вернулся в отцовский дом. Это было связано с тем, что после смерти правителя Ширваншаха и возникшего результате дворцовых смут юный принц *Ахсатан* не смог унаследовать престол отца. Таким образом власть перешла его брату *Шаханишах ибн Манучихр*.

Следует также отметить, что отец неоднократно предостерегал сына не становиться придворным поэтом, так или иначе прислуживающим шахиншаху или членам его семьи, которые часто льстят им и становятся жертвами их власти.

Мухаммед Тюркзаде – единственный сын великого поэта *Низами*, рожденный от первой супруги – тюрчанки *Афак*. Своим обращением к сыну Тюркзаде поэт подчеркивал, что его сын тюрк и что он тюрк именно по отцу!

Первый брак поэта состоялся благодаря тому, что владетель Дербенда прислал поэту *Низами* примерно в 1172/3 г. молодую рабыню, родом из кыпчаков – тюрчанку *Афак* [2]. *Низами* женился на ней и полюбил от всего сердца. В 1174/5 г. она родила ему сына Мухаммеда.

В 1178/9 году *Низами* работал над второй своей поэмой «*Хосров и Ширин*», которая была посвящена одному из сельджукских вассалов – члену династии *Бану-Мангучак Фахраддин Бехрамшаху ибн Дауду* (ум.1225), правителю малоазиатской области Эрзинджан и вассалу малоазиатского сельджука *Кылыч-Арслана II* (1156-1188). Эта поэма поднесена была сразу трем правителям – Иакскому сельджуку *Тогрулу II ибн Арслану* (1177-1194), *Ильдигизиду Шемсаддину Абу Джафару Мухаммеду Джихан-Пехлевану* (1174-1186) и его брату, еще не правившему тогда *Музафараддин Осман Кызыл-Арслану*. За эту поэму и в память о старшем брате приказал вручить поэту диплом на получение в полную собственность деревни «*Хамдуниан*», одного из личных

имений султана, расположенной вблизи *аб-хазских* границ.

До завершения поэмы внезапно умирает жена поэта. Утрата любимой жены, матери его сына, так потрясла *Низами*, что он решил увековечить ее в образе *Ширин*, ведь для него жена – спутник и товарищ мужа, опора и радость жизни:

*«Кыпчакский мой кумир!
Мой нежный хрупкий знак!
Погибла, как Ширин, и ты, моя Афак.
Прекрасен лик и стан, и разум твой был ярок!
Дербентом правящий тебя мне дал в подарок.
Её фата была как воинский доспех,
А рукава узки. К ней не проник бы грех.
Всем недоступная и всех прекрасных строже –
Она стелила мне супружеское ложе» [10].*

Всю свою любовь к *Афак* поэт *Низами* перенес на сына, о котором не раз упоминает в своих поэмах. Любовь отца сблизила его с сыном, он делился с ним своими заботами, посвящал его в свои творческие планы и замыслы.

Благодаря влиянию юного *Мухаммеда*, было создано одно из замечательнейших произведений азербайджанской литературы и всего мира созданного в период возрождения *Золотого века Ислама-Мусульманского Ренессанса*.

Великий *Низами* – впервые сумел объединить в своем написании поэмы множество тюркских, персидских с достаточно большим количеством арабских заимствований слов, как и ранее его просил правитель *Ширванишаха*. Стиль должен быть как можно более изысканным, так как «тому, кто ведет свой род от высоких предков», подобает слушать высокие речи. Это показывает, что и правители – заказчики сами не хуже владели чутким эстетическим и литературным вкусом в поэзии, о чём свидетельствует, что правители его времени были достаточно хорошо образованными и имели чуткий вкус.

Великий творец *Низами*, благодаря своему литературному таланту сумел объединить поэтический подход доисламской и исламской культуры [13]. Он очень умело и

мастерски использовал темы бытовавших из традиционного устного народного творчества и многочисленные письменные исторические хроники. По произведениям *Низами* также можно проследить социально-политическую жизнь и развитие градостроительства, средневековых архитектурных памятников Азербайджана.

Великий *Низами* создавал поэтические произведения, которые отличались драматичностью. Сюжет его романтических поэм построен так, чтобы усилить психологическую сложность повествования. Его герои живут под давлением действия и должны срочно принимать решения, чтобы познать самих себя и других. Он рисует психологические портреты своих героев, раскрывая богатство и сложность человеческой души, когда они сталкиваются с сильной и несокрушимой любовью. С одинаковым мастерством и глубиной мысли *Низами* изобразил как простых людей, так и царственных особ. С особым теплом *Низами* изобразил ремесленников и мастеровых. *Низами* нарисовал образы художников, скульпторов, архитекторов и музыкантов, которые часто становились ключевыми образами в его поэмах. *Низами* был мастером жанра романтического эпоса [1].

В своих чувственно-любовных стихах *Низами* объясняет, что же заставляет человеческие существа вести себя так, раскрывая их безрассудность и величие, их борьбу, страсти и трагедии. Для *Низами* правда составляла суть поэзии. На основании такого подхода *Низами* обрушивал свой гнев на придворных поэтов, которые продавали свой талант за земное вознаграждение.

В своем творчестве *Низами*, начиная от поэмы *«Сокровищница тайн»* и кончая философским трактатом *«Икбал-наме»*, искал вселенской справедливости и пытался защитить бедных и смиренных людей, а также исследовать невоздержанность и произвол сильных мира сего [7].

Как отмечает *Низами*, *«Усилия, которые человек затрачивает на скопление богатств, трата сил впустую, ибо все эти богатства не обогатят его жизнь и не продлят ее.*

*«Если бы человек жил дольше, благодаря пище,
То всякий, кто много ест, долго бы и жил».*

Он гордится тем, что подачек ни от кого и никогда не выпрашивал.

*«Никому я не притягивал руки ради богатств,
Только перед богом я могу протянуть руку.
Награду я получаю лишь от труда соб-
ственных рук,
Если есть у меня достаток, то это из моей
собственной сокровищницы»,
говорит он в «Лейли и Меджнун».*

Для поэта Низами смысл жизни видит именно в труде, а не в чем-либо ином:

*«Ради труда пришли мы в мир,
Не ради пустой болтовни пришли».*

«Если человек полюбит труд, то и труд полюбит его и тогда-то, и только тогда он познает истинную радость жизни, ибо

«Вслед за трудом приходит великий покой!»

Его поэтическое творчество оказало влияние на таких великих азербайджанских поэтов, как Шамсуддин Мухаммад Хафиз Ширази (1315-1390) суфийский шейх, Мавлана Джалал ад-Дин Мухаммед Руми, известный как Руми или Мевляна (1207-1273) и Абу Мухаммад Мушарриф (Шараф) ад-Дин Муслих ибн Абдаллах ибн Мушарриф (1213-1293) известен под литературным псевдонимом Саади, Мухаммед ибн Сулейман (1494-1556) Физули и других. Поэзия Низами на протяжении многих веков продолжала оказывать свое творческое воздействие на весь тюркоязычный, персоязычный и арабоязычный мир, вдохновляла молодых поэтов, писателей и драматургов последующих поколений, пытавшихся подражать гениальному творению Низами [4]. Достаточно сказать, что на его поэму «Сокровищница тайн» было около 80 подражателей, на поэму «Лейли и Меджнун» – 40, на «Хосров и Ширин» – 50, и на поэму «Искендер-наме» – 25 подражателей.

Благодаря этому, литературные произведения писателей и деятелей искусства раннее указанного периода внесли неоценимый вклад в сокровищницу мировой науки и культуры.

Низами Гянджеви – корифей азербайджанской литературы, оказавший существенное влияние и на развитие всей европейской культуры. Его поэтический авторитет испытали на себе такие западные мастера художественного слова, как Джованни Боккаччо (1313-1375), итальянский писатель и поэт, представитель литературы эпохи Раннего Возрождения, который наряду со своими кумирами – Дуранте дельи Алигьери (1265-1321) и Франческо Петраркой (1304-1374) – оказал существенное влияние на развитие всей европейской культуры. Иоганн Вольфганг фон Гёте (1749-1832) видный немецкий писатель, мыслитель, философ и естествоиспытатель, государственный деятель. Иоганн Кристоф Фридрих фон Шиллер (1759-1805) – немецкий поэт, философ, теоретик искусства и драматург, профессор истории и военный врач, представитель направлений «Буря и натиск» и романтизма в европейской литературе. Джордж Гордон Байрон (1788-1824) английский поэт-романтик, покоривший воображение всей Европы своим «мрачным эгоизмом». Христиан Иоганн Генрих Гейне (1797-1856) – немецкий поэт, публицист и критик позднего романтизма, считается в Германии и родоначальником современного фельетонного жанра. Творчество Низами оказало свое влияние и на других видных европейских деятелей искусства и науки. Произведение Шиллера «Турандот» 1811 г. было написано под непосредственным влиянием поэмы Низами «Семь красавиц» [5].

Через все творчество Низами красной нитью проходит любовь к тюркским корням. В его творчестве обильно использованы тюркизмы, и в этом сказывается генетическая гравитация, приверженность к тюркскому этносу.

Одним из первых, кто говорил о тюркском происхождении великого Низами Гянджави, являлся Мамед Эмин Ахунд Гаджи Молла Алекбер оглы Расулзаде (1884-1955)

– азербайджанский государственный, политический и общественный деятель, журналист и драматург, председатель Национального Совета Азербайджана в 1918 году, член азербайджанской эмиграции. В 1951 году увидела свет фундаментальная монография Расулзаде, посвященная творчеству великого поэта Низами «...кто смеет сказать „он не тюрк“ поэту, который называет а) красивого и великого — тюрком, б) красоту и величие — тюркизмом, в) красивое и великое слово — тюркским, г) страну красоты и величия — Туркестаном. В эпоху, когда жил Низами, язык, как таковой, не имел значения, с точки зрения же чувств, души, патриотических аргументов, доказывающих тюркское происхождение, поэта, не одно, а тысячи» [9].

Фиридун бек Ахмед бек оглы Кочарли (1863-1920) видный филолог, писатель, литературный критик, политический и государственный деятель. Был одним из первых азербайджанских учёных, поднявших вопрос о стандартизации литературного азербайджанского языка. Его самый крупный труд — «Материалы по истории азербайджанской литературы» — был опубликован только в 1925 году после смерти учёного. В своей работе он называл Низами Гянджави азербайджанским поэтом [3]. Фиридун бек Кочарли считался наиболее точным и информативным источником по истории и развитию азербайджанской литературы своего времени.

Многочисленные исследования о Низами со ссылкой на тексты поэта неоднократно доказывали его тюркское - азербайджанское происхождение. Об этом научном факте свидетельствуют высказывания многих видных ученых новаторов, востоковедов-иранистов, хорошо знакомых с восточной поэзией и историей, таких как Юрий Николаевич Марр (1893-1935), сын известного академика Николая Яковлевича Марра (1865-1934), который в 1929 году впервые заявил, что «Низами является своим для Кавказа и что его поэзия пользуется в Азербайджане большим почетом, чем в Персии», «...Недаром представители персидской интеллигенции, филологи признают,

что «Низами — не персидский поэт, он жил и работал в азербайджанской среде, и стихи его непонятны персу».

Александр Александрович Фадеев (1901-1956) «Низами — великий гений азербайджанского народа... Несчастье старого проклятого времени состояло в том, что азербайджанский народ не знал своего Низами».

Николай Семёнович Тихонов (1896-1979) в собрании сочинений в VII томах, в IV томе, «Художественная литература», (1975): «Великого азербайджанского поэта звали Низами. Полное имя его звучало пышно и торжественно: Шейх Низами ад-Дин Абу Мохаммед Ильяс ибн-Юсуф Гянджеви, но он был скромный и простой человек. Он родился восемьсот лет назад на берегах Ганджа-чая, в древнем городе Гандже».

Американский историк Юрий Львович Слезкин (1956) также упоминает, что в 1934 году представитель азербайджанской делегации на Первом съезде писателей СССР назвал Низами тюрком из Гянджи.

Георгий Зурабович Анчабадзе (1949): «В сокровищницу мировой литературы вошли поэма «Витязь в тигровой шкуре» грузина Шота Руставели и творчество великого азербайджанского классика поэта Низами Гянджави» [8].

Художественное литературное наследие великого азербайджанского поэта и классика Низами Гянджави [6], неустанно будет жить вечно, так как оно создано на бытовавших из традиционного устного народного творчества многих веков и будет идти со временем и передаваться из поколений в поколения последующих веков на равне со временем.

Список литературы

1. Ализаде, М. Низами. История азербайджанской литературы (на азерб. языке). Баку — 1960, том-I.
2. Бертельс, Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами (эпоха — жизнь — творчество). Азербайджанский филиал академии наук СССР. Баку — 1940.

3. Кочарли, Ф.А. Материалы по истории азербайджанской литературы. Баку – 1925.
4. Крымский, А.Е. Низами и его современники. Баку – 1981.
5. Мамедов, Ш.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Низами. Москва – 1959.
6. Низами Гянджави. Лирические произведения «Сокровищница тайн» и «Шарафнамэ». Библиотека мировой литературы XVI том. (на азерб. языке). Баку – 1988.
7. Нуруллаев, Р. «Низами и античная философия» автореферат диссертации // Академии Наук Азербайджанской ССР Института философии. Баку – 1948.
8. Пахомов, Е.А. Выставка, посвященная 750-летию грузинского поэта Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре», и великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. Азербайджанский филиал академии наук Азербайджанской ССР. Баку – 1938.
9. Расулзаде, М.А. Азербайджанский поэт Низами (на азерб. языке). Баку – 1991.
10. «Хосров и Ширин», перевод Липскеров, К.А. Москва – 1953.
11. Abdolhossein Zarrinkoob. Nizami, a life-long quest for a utopia // Colloquio sul poeta persiano Nizami e la leggenda iranica di Alessandro magno (ROMA, 25-26 MARZO 1975) / G. Bardi. Roma: deH'Accademia Nazionale dei Lincei, 1977.
12. Minorsky, V.F. Studies in Caucasian History. Cambridge University Press, 1957.
13. Peter, J. Chelkowski. "Mirror of the Invisible World". – New York: Metropolitan Museum of Art, 1975.
14. William Bayne Fisher, Ilya Gershevitch, Ehsan Yar Shater. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Xülasə

Emin Məmmədov

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsi haqqında bəzi məlumatlar

Məqalədə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, şairi və klassiki Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı ilə bağlı tarixi və ədəbi məlumatları təqdim olunur. Nizaminin böyük irsi həm ölkə və həmçinin dünya mədəniyyəti və elminin formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərirdi vurğulanır.

Bundan əlavə, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaranan orta əsr dövlətlərinin hökmdarları haqqında tarixi məlumatlar təqdim olunur.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyi olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı, həm Şərqdə həm də Qərbdə dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı incisinin zənginləşdirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdi.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, Şirvanşahlar, Səlcuqlar, Renessans.*

Summary

Emin Mammadov

Some information on the legacy of the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi

The article presents historical and literary information related to creativity of the great Azerbaijani thinker, poet and classic Nizami Ganjavi. It was emphasized that the great legacy of Nizami had a tremendous impact on the formation and development of both domestic and the global culture and science. Moreover, it presents historical information about the rulers of medieval states that were formed on the historical lands of Azerbaijan. It is particularly noteworthy that the work of the outstanding figure of Azerbaijani literature Nizami Ganjavi had a great influence on the enrichment of the pearl of world literature and culture both the East and the West.

Keywords: *Nizami Ganjavi, Shirvanshahs, Seljukids, Renaissance.*

UOT 94

NIGAR JAMALOVA

*Junior researcher in Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of History,
Republic of Azerbaijan, n.abushova@gmail.com*

THE IMPACT OF THE FOREIGN AND INTERNAL POLICY OF THE OTTOMAN STATE IN 1915 ON THE "ARMENIAN QUESTION"

Keywords: *Genocide, the Armenian issue, Turkey, law, relocation*

Introduction. The fact that Armenians unreasonably mark April 24 as the day of their genocide every year means that the concepts of "Armenian genocide" and "Armenian issue" will always remain topical issues, and requires constant research on this subject. Every year, Armenians prepare for April 24 and hold various actions and events in many countries, especially in developed countries. They are trying to prove that the decisions of the Ottoman state in 1915 were aimed at the genocide of Armenians, and therefore Turkey must pay compensation to Armenia. Every time presidential and parliamentary elections are held in large countries such as the United States, France, Germany and Russia, the "Armenian genocide issue" is included in the propaganda campaign, trying to achieve a majority of the Armenian population in the voting. All these activities require a new approach to the issue of genocide, the strengthening of the thesis that there is no "Armenian genocide" by revealing new facts.

The purpose of writing the article is to clarify the process of resolving the "Armenian issue" in Eastern Anatolia in favor of the Turks and its transfer to the Caucasus region, and to prove with new facts that the policy of the Ottoman state against the Armenians of 1915 was not a genocide of a people, but the most necessary step taken to protect the security of their state.

Factors determining the resettlement. The location of the Ottoman state on the east-west trade routes and its great influence on the political process in the region could not but worry other major powers. Historically, one of the main problems in the foreign policy of politically influential European states, including

Russia, has been the disintegration of the powerful and territorially large Ottoman Empire (See: 6). To do this, major European powers such as Britain, France and Russia used the help of non-Muslim peoples living in the territory of the Ottoman Empire, including Armenians.

In the 18th century, Armenian "religious figures" and rich people made various projects and plans and applied to influential European states in order to gain certain political privileges and freedoms at the expense of Safavid and Ottoman lands. (8, p.40-41)

Throughout the 19th century, Armenians relied on the help of politically powerful European states to achieve their goals, and actively fought for political privileges in Ottoman territory. After the adoption of Article 61 of the Berlin Agreement (1878), the Armenians achieved their first great success in building a state. The "Armenian question" has already begun to gain popularity as a means of pressure on the Ottoman state. In the first program of the Dashnaksutyun (Armenian Revolutionary Union) party, founded in 1890 by S. Zavaryan, S. Zoryan, H. Mikaelyan, M. Vardanyan and others and became the center of Armenian propaganda, adopted in 1892, the Armenians set the establishment of an independent and democratic "Turkish Armenia" as the main goal, they also said that they would use the methods of armed insurrection, revolutionary propaganda, terrorism, the creation of militant groups, the destruction and looting of state institutions. (1, v.55)

Armenians have been supporters of the Young Turks movement since 1908. The decision was made at the V Congress of the Dashnaksutyun Party in Varna (Bulgaria) in 1909. Because the young Turks promised the Arme-

nians autonomy, but later they did not keep their promises and said that there would be no other state in Eastern Anatolia. Thus, the Armenians began to fight against the young Turks. (16, p.230-231)

After the outbreak of the First World War, the "Armenian issue" became even more relevant. With the involvement of the Ottoman state in the war, the world's major powers (Britain, the United States, Russia, etc.) began to use the Armenians in accordance with their interests. Every major power wanted the "Armenian issue" to be discussed with its participation. The main desire of the Armenians was to gain more political freedoms and ultimately to create a state. Therefore, the great European powers (the countries of the Entente bloc) promised the Armenians that their political demands would be met in return for helping them win the war.

Russia, which rules in the Caucasus, decided to use the Armenians to occupy Eastern Anatolia. Russia did not want a strong state on the border. Therefore, even if the Armenians insisted on creating their own state and achieved it, this state would be a weak institution under the auspices of Russia. For this purpose, Russia used the activists of the Dashnaktsutyun party, which defended Russia against the Ottoman state in 1912-1913. (16, p.231)

Gevork V, the Catholicos of All Armenians, said: "As a result of the war, Russia must guarantee autonomy for 'Turkish Armenia' under Russian protectorate." In response, the governor-general wrote: "Russia will support the demand of the Armenians." During his visit to Tbilissi (Tbilisi) in November 1914, Nicholas II received Catholicos Gevork and stated during a meeting with him that "at the end of the war the" Armenian question "would be resolved as the Armenians expected" (5, p. 59).

To win the war, the Armenians had to help Russia by joining the Russian army and revolting in Eastern Anatolia.

An encrypted telegram sent from the Ottoman Foreign Office to the Interior Ministry on March 6, 1915 stated: 30,000 Muslim men had been killed by Armenians in Kars and Ardahan, and their families were miserable in the snowy and icy mountains ... Some Greeks and Arme-

nians on the border with Russia are captured by the Russians intentionally and provided them with the information they needed. We were told by our embassy in Tehran that Caucasian Armenians are also captured by us (the Ottoman state - J.N.) and then fled and told the Russians what they had learned. (11, document 3, p.18)

Apparently, the Armenians carried out the promised assistance to Russia. Armenians fleeing the Turkish army betrayed their state, the Ottoman Empire, and began committing massacre against the local Turkish-Muslim population in Eastern Anatolia. Armenians joined the gangs of Andranik, Smbat, Hamazasp, committed genocides against the local Turkic population.

The biggest obstacle to the desire of Armenian organizations to create a state was the lack of a sufficient Armenian population in Eastern Anatolia. According to researcher Y.Halachoglu, Armenians made up only 19% of the total population in Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Elazig, Diyarbakir, where Armenians planned to establish a state and were more numerous than other Ottoman lands (according to Armenian statistics, 39%). . " (9, p. 16-17)

The Blue Book, considered the main source of the genocide claimed by the Armenians, lists the Armenian population in Eastern Anatolia in 1915 as 1,018,000. (15, p.512)

Justin McCarthy gives the "composition of the population of the six eastern provinces of Ottoman Eastern Anatolia - sometimes called Armenia - in 1912", indicating that the number of Armenians was less than 1 million. (2, p.18)

In this case, the Armenians aimed to massacre the Turkish-Muslim population in order to change the percentage of the population in Eastern Anatolia in their favor. In order to realize these intentions, the Armenians expelled Muslims from their homes and exposed them to genocide through threats, uprisings and terrorist attacks. Armenian terrorist organizations had special weapons depots to kill Muslims. Weapons depots belonging to Armenian organizations in Anatolian cities such as Adana, Adabazari, Amasya, Arabkir, Bitlis, Mus, Bursa, Diyarbakir, Izmit, Marsh, Trabzon, Urfa were seized by the Ottoman state. (9, p. 17)

The Armenians planned to weaken the Ottoman army by revolting in Eastern Anatolia,

thereby facilitating the advance of the Russian army. Thus, instead of operating on the front, the Ottoman army had to be sent to suppress the Armenian uprisings, the Ottoman defense had to be weakened, and thus Russia had to win. Russia promised the Armenians that if they won, they would create a state in Eastern Anatolia. If the Armenians obeyed the orders of Russia, their dream of creating a state would come true. Therefore, the Armenians zealously helped the Russians.

The Ottoman state saw that the Armenians intended to establish a state in Eastern Anatolia, a Turkish land, at any cost, even by committing genocides against the local population, mechanically increasing the number of Armenians, and under the auspices of the great powers of the time (France, Russia, the United States, Britain, etc.).

Interior Minister Talat Pasha told Vartkes, who was elected a deputy from Erzurum, that "if the Armenians continue to behave in this way, very serious measures will be taken." Acting Commander-in-Chief Anvar Pasha also met with the Armenian patriarch and advised him to appeal to the Armenian people to live in peace and tranquility, otherwise "the military government will be forced to take the most serious measures." (5, p.68)

Despite repeated warnings of the Ottoman state to stop genocides and betrayals, Armenians committed massacres against the Turks in Zeytun, Kayseri, Bitlis, Van, Mush, Diyarbakir, Elazig, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, Adana, Adapazari, Musa Mountain, Bursa, Izmir, Istanbul, Marash, Antep, Aleppo and other places. (See: 13, p. 140-162) One of the largest uprisings committed by the Armenians took place in the Van region.

Armenians established the Armenian Governor-General's Office in Van. The Armenian population made up 42% of the total population of Van. (17)

Creating a legal framework for resettlement. The Ottoman state had to make serious decisions in order not to lose control of Eastern Anatolia during the war, to protect its territorial integrity, and to prevent the massacre of the local Turkish-Muslim people by the Armenians in Eastern Anatolia. The most effective way out

was to relocate the murderous and rebel Armenians to other territories.

Anvar Pasha, the deputy commander-in-chief of the army, wrote to Interior Minister Talat Pasha that the Armenians want to continue the uprisings and massacres, so I consider it necessary to relocate the Armenians in the region with their families in Anatolia. (11, p.7)

After the Van uprising, on April 24, 1915, the Ottoman state sent a secret order to the provinces to destroy the committee cells that started these events and armed the Armenians. The instruction stated the closure of the Armenian committees that organized the uprising against the state, the confiscation of their property and the arrest of the heads of the committees. After that, the arrests, which they declared today as "Armenian genocide day", took place. In accordance with the "April 24 decision", on April 26, 2345 Armenian insurgents were arrested. (11, p.6-7) However, these arrests were not enough for the Armenians to give up their illegal actions and live in peace. In this case, the Ottoman state was forced to resettle the rebel Armenians.

The Minister of Internal Affairs, Talat Pasha, issued a statement No. 270 dated 13 May 1915, covering his proposals for the resettlement of Armenians from which regions. In this statement, it was planned to relocate the Armenians, who were in contact with the enemy, killed innocent people and rebelled, from Van, Bitlis, Erzurum provinces completely, and Adana, Marash, Aleppo, Mosul, Urfa, Zor partly, to Mosul, Zor, Aleppo and some parts of Syria. (11, document 17, p. 28-39)

Then, on May 17, 1915, the Ottoman State Assembly discussed Statement No. 270 of the Ministry of Internal Affairs of May 13, 1915, and decided to relocate the rebel Armenians to other regions. During the resettlement, food had to be provided, the lives and property of the displaced had to be protected, their basic needs had to be provided, property and territory had to be equipped, and the state had to build houses for those in need. (11, document 17, p.29-30)

On May 27, 1915, the Ottoman army was given broad powers with the adoption of the Law on Resettlement and Placement. According to the law, armed aggression against the

government and public order was to be severely punished, and the population of the region was to be relocated in groups or en masse to other areas for provocation and espionage against the army. (4, p.70-71)

It seems that the law applies to all groups of the population and the names of Armenians are not specifically mentioned. So there was no question of the Armenian genocide.

Implementation of relocation. After the adoption of the law on emigration, instructions were sent to the places of resettlement, preparations for the resettlement of Armenians began, wagons and other means of transport, food and financial assistance were provided. After the completion of the preparations, the Armenians began to be completely relocated from Van, Bitlis, Erzurum provinces, and partially from Adana, Marash, Aleppo, Mosul, Urfa, Zor regions.

Armenians began to propagate the April 24 law to the whole world as the Armenian genocide. The great European powers, such as Britain, France, and Russia, which aimed to break up the Ottoman state, reacted immediately.

On May 24, the governments of Russia, Britain, and France sent a note of protest to the Ottoman government regarding the resettlement of Armenians. In response to these protests, the Ottoman state officially stated that the Armenians had been incited by the governments of Russia, Britain, and France to revolt against the Ottoman state. The decision to relocate the Ottoman state was not aimed at the destruction of a nation, as claimed by the protesting countries, and was a coercive step. We accept the negligence of a number of officials during the migration, but the vast majority of Turks are not responsible for this. Russia, Britain and France are responsible for the situation of Armenians. (11, document 1, p.16-17)

During World War I, some officials sent to the Ottoman Empire from Britain, France, Russia, Germany, and the United States believed in Armenian propaganda and claimed in their reports that Armenians had been subjected to genocide. Examples include Henry Morgenthau, the US ambassador to Turkey from 1913 to 1916, Johann Lepsius, the founder of the German-Armenian Society, James Bryce, a

British researcher, and Armin Theophil Wegner, a German publicist and photographer. (7, p.2) In their reports and works, they propagandized in favor of the Armenians. Armenians trying to establish a state in Eastern Anatolia took advantage of this situation.

One of the most "important" propaganda tools used by Armenians to prove their genocide during the First World War was the "Blue Book" by British researchers James Bryce and Arnold Toynbee. The book claimed that Armenians had been killed on the basis of eyewitness accounts and missionary information. (See: 15)

Toynbee, one of the authors of this book, later admitted that the material was an exaggerated propaganda. Toynbee responds to Atmakjian, an Armenian woman who wrote him a letter in March 1965:

"Dear Mrs. Atmakjian. I received your letter dated March 1. It is true that the reason why the British government asked James Bryce to prepare an official report ("Blue Book") was propaganda. But the reason Lord Bryce accepted this position, and I worked for him to report, was to ensure that the truth was known. All the witnesses were American missionaries with no political motives ... But the decision to resettle the Armenians in 1915 was used as an opportunity to show the displaced in a way that would lead to mass deaths, and it happened." (10, p.17-18)

Thus, the decision to "deport" was a defensive measure of the war-torn Ottoman state, which should be considered as the arrest of rebel and murderous Armenians and the relocation of their supporters to other territories.

The first Prime Minister of the Republic of Armenia, Ovanes Kachaznuni, acknowledged in his report that there was no genocide: "In the spring and autumn of 1915, Turkish Armenians were forcibly relocated, ... The Turks knew what they were doing and there is no reason to regret it today; As it was later understood, this decision was a one-time and most appropriate method in terms of a permanent solution to the Armenian issue in Turkey." (12, p.32)

On June 8, 1915, the Armenian newspaper Arzk, published in the United States, wrote: "An Armenian committee asked Roosevelt to comment on the prevention of the Armenian

genocide. Roosevelt responded: "I have to say that if I were president now, I would really help the Armenians. I want to see Armenia independent. Tell your people in the United States not to expect independence from others. They will gain independence themselves, tell the Armenians to participate in military exercises. " (13, p.138-139)

Castin McCarthy writes: Deported Armenian groups were attacked by tribes and gangs. Many of them were indeed victims of murder, starvation and disease. However, how can this be explained by the fact that some groups reached the end of their lives intact and more than 200,000 Armenians survived in Syria until the end of the war. If genocide was ordered, why weren't they killed? (2, p.87-88)

It should be noted that during the migration, Armenians were attacked by Kurds and other Armenian gangs. As soon as they received information about the attacks, the Ottoman government took measures to punish them and strengthened the protection of the displaced. (11, document 34,35,143,144,219,247. Pp.41-42, 113-114,185,217)

It is also clear from the sources that during the resettlement, Armenian gangs fleeing from the ranks of the nomads attacked the Turkish police and Muslim villages, killing them. (11, document 100,101. p.85-87)

It is also clear that not only Armenians but also Muslims suffered during the resettlement. At the same time, the Ottoman state punished every group of people who betrayed the army and the government. (11, document 20. S.32)

Researcher M. Goruryilmaz, referring to the reports written by Bogos Nubar Pasha, one of the Armenian leaders in Istanbul, notes that 250,000 Armenians in Anatolia went to the Caucasus and 50,000 to Iran. (3, p.51)

Armenians also blamed Tsarist Russia for the decision to emigrate. They accused Russia of not objecting to the adoption of the immigration law, or even allowing it. "It was said that the Russians were deliberately slow, indecisive, and gave the Turks the right and opportunity to kill the local Armenians. ... As a political party (Dashnaktsutyun - J.N.), we have forgotten that the Russians are not interested in our issue and that they can trample on our bodies if necessary." (12, p.34-35)

After the war, the Ottoman state allowed the displaced population to return to their former places. (11, document 209, p.172-173) Greeks and Armenians who returned were provided with food and other necessities, their property was returned to them, travel expenses were not collected, some taxes were exempted, and those in need were given financial assistance. (11, document 210-215, 228-237, 254-259. P.137-180, 200-208, 224-232)

Armenians claim that there were many of them during the resettlement, but they were killed by the Turks. However, sources show that this is not true.

Researcher Samuel Wims, referring to the report of the Ottoman Interior Ministry dated December 7, 1916, states that "702,900 Armenians were resettled and 25 million kuru were spent for this purpose in 1915, 86 million kuru by the end of October 1916. 150 million cents will be spent by the end of this year." (14, p.40)

It is clear from the reports in the Ottoman Archives of the Prime Ministry regarding the resettlement that about 650,000 Armenians were displaced. (11, document 105-164. P.90-127) As a result of migration, there were also deaths due to attacks, illegal actions, illness and other reasons.

Conclusion: It is clear from the research that there were other states that raised the Armenian issue and brought it up from time to time. European states that wanted to divide the lands of the Ottoman Empire used the desire of the Armenians to create a state. They incited them to attack the Turks. The goal was to divide the Ottoman lands.

It is known from history that in different periods there were facts of resettlement of some peoples who came into contact with the enemy as a defensive measure. Examples of these peoples are the Germans, the Russian Turks, the Crimean Turks. However, none of them is recognized as genocide. In this case, what is different from the Armenians that recognize their relocation as genocide? If so, then the resettlement of Azerbaijanis from the Armenian SSR in 1948-1953 is also a genocide committed by Armenians against Azerbaijanis at the state level! Therefore, the fact that the genocide claims of the Armenians are brought up by the world's

major powers from time to time has a purely political purpose. Thus, other countries use the "Armenian issue" both to achieve their political goals in their own countries and as a means of pressure on the Turks.

The internal and foreign policy of the Ottoman state in 1915 was aimed at preserving the country's territorial integrity and winning the war with less losses. In this struggle, the Ottoman state used all legal means from the point of view of international law against the forces that wanted to divide the country, the rebel Armenians. The Ottoman state repeatedly warned Armenians to remain loyal to their country and refrain from revolts and killings. Ignoring these warnings, the Armenians continued to massacre Muslims and flee to the enemy. In this case, the Ottoman government was forced to relocate Armenians from the frontline to other regions, including Syria, Iran and the Caucasus. In doing so, the Turkish government intended to insure itself against future uprisings and assassinations. The Ottoman state decided to relocate as a necessary step against the Armenians in order to prevent the establishment of another state on its territory. The Ottoman government knew that the Armenian propaganda was supported by the powerful states of Europe, especially the countries of the Entente bloc, and that if they decided to emigrate, they would be under pressure from those countries. However, the fact that the First World War was at the height of military operations, in fact, meant that there would be less pressure on the Ottoman state. The leading states of Europe could not influence the Ottoman state, they were satisfied only with notes. This allowed the Ottoman government to implement its migration policy quickly and unhindered. After the decision to emigrate, the uprisings and killings of Armenians in Eastern Anatolia were stopped.

After the 1915 Tahjir (migration) law, the controversy over the "Armenian question" spread to the South Caucasus region. Thus, realizing that they could not create a state in Eastern Anatolia, the Armenians, along with a small number of other Armenians in the South Caucasus, continued to fight for political freedoms. This time, their territorial claims to Azerbaijani lands became more widespread.

References

1. ARPIİSSA: F.276, siy.8, sv.258
2. Castin Makkarti, Karolin Makkarti. Türklər və ermənilər. Erməni məsələsi üzrə rəhbərlik. Bakı, "Səda", 2011. 192 s.
3. Görüryılmaz Mustafa. Türk Qafqaz İslam ordusu və ermənilər (1918). Bakı, "Qismət", 2009. 419 s.
4. Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı, "Nurlan", 2009. 344 s.
5. Qəhrəmanov Nazim. I Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində erməni amili. Bakı, 2008. 296 s.
6. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan diplomiyası. Bakı, "Təhsil", 2006. 416 s.
7. Nazim Mustafa. "Erməni soyqırımı"nın ideya müəllifləri kimlərdir. Xalq qəzeti. 24 aprel 2002-ci il, №092 (24056). s.2
8. Nəcəfli Güntəkin. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, "Nurlan", 2007. 248 s.
9. Halaçoğlu Yusuf. Sürgündən soyqırma erməni iddiaları. İstanbul, 2008. 159 s.
10. Hikmet Özdemir. Arnold Toynbee'nin erməni sorununa bəlişi. Ankara, "Reform", 2005. 74 s.
11. Osmanlı belgelerinde ermeniler (1915-1920). Ankara, 1995. 260 s.
12. Ovanes Kaçaznuni (Ermenistan'ın İlk Başbakanı). Taşnak partisi'nin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor). Çeviri: Arif Acaloğlu. İstanbul, "Arı", 2005. 120 s.
13. Armenians in the history of Turks. Basic Text Book. Prof. Dr. Azmi Suslu. Ankara 1995. 310 p.
14. Samuel A. Weems. Armenia secrets of a "Christian" terrorist state. Volume I. USA, Dallas, "St. John Press", 2002. 76 s.
15. The treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. By Viscount Bryce. London, "Majesty's stationary office" 1916. 512 p. <http://armenians-1915.blogspot.com/2005/07/120-british-blue-book-james-bryce.html>
16. Багирова Ирада. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века: 1900-1917. Баку – 1997, 336 с.
17. Нифталиев Ильгар. Армянский вопрос в период Первой мировой войны (1914-1918 гг.). 31.03.2015 <http://www.kaspiy.az/news.php?id=24617>

Xülasə

Nigar Camalova

1915-ci ildə Osmanlı dövlətinin xarici və daxili siyasətinin “erməni məsələsi”nə təsiri

Məqalədə 1915-ci il Təhcir qanunu, bu qanunun icrası və Osmanlı xarici siyasətinə təsiri məsələləri işıqlandırılmışdır. Məqalədə Təhcir qanununun soyqırım olmadığı da faktlarla sübut edilmişdir. Məqalənin yazılmasında sənəd və material toplularından, Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində nəşr edilmiş elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Məqalədə qaldırılan məsələ Türkiyə elmi ədəbiyyatında geniş işıqlandırılsa da, Azərbaycan tarixşünaslığında çox az işlənmişdir.

***Açar sözlər:** Soyqırım, erməni məsələsi, Türkiyə, qanun, köçürülmə*

Резюме

Нигяр Джамалова

Влияние внешней и внутренней политики Османского государства на «армянский вопрос» в 1915 г.

В статье, были исследованы Закон о переселении 1915 года, реализация этого закона и его влияние на внешнюю политику Османской империи. В статье с помощью фактов доказывается, что закон о Переселении не являлся геноцидом. Для написания этой статьи были использованы сборники документов и материалов, научной литературы на азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Несмотря на то, что вопросы, затронутые в статье, были широко освещены в научной литературе Турции, в азербайджанской историографии они были менее исследованы.

***Ключевые слова:** Геноцид, армянский вопрос, Турция, закон, расселение*

UOT 902.911

TARİX DOSTIYEV

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, Azərbaycan
dostiyev.tarikh@mail.ru*

**ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN NİZAMİ DÖVRÜ
ŞİRLİ KERAMİKASININ SƏCİYYƏSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: Orta əsr Şəmkir şəhəri, Nizami Gəncəvi, şirli saxsı, Arran keramika məktəbi, İslam dekorativ-tətbiqi sənətləri.

Keramika kütləvi arxeoloji material və zəngin informasiya mənbəyi olaraq qədim və orta əsr cəmiyyətlərinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinin səciyyəsi üçün mötəbər göstəricidir. Arxeoloji dəlillərə görə zəngin ənənələrə malik Azərbaycan dulusçuluq sənəti XII əsrdə ən yüksək inkişaf səviyyəsinə ucalmış, yerli ustalar gil parçasını nadir sənət əsərlərinə çevirə bilmişlər. 2006-2019-cu illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində toplanan şirli keramika nümunələri bu fikri əyani təsdiqləyir. Hazırkı məqalədə məqsəd arxeoloji materiallar əsasında Orta əsr Şəmkir şəhərinin Nizami Gəncəvi dövrü şirli keramikasını təhlil etməkdir.

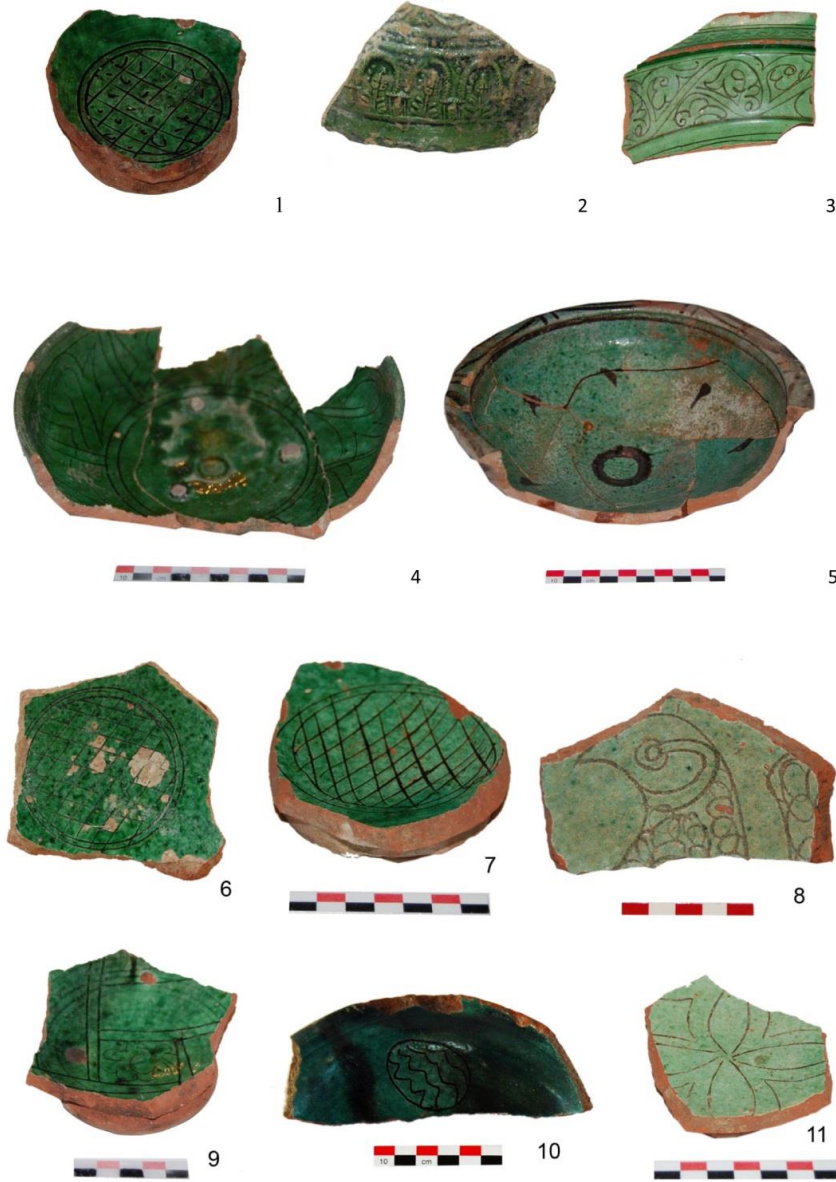
Şəmkir şəhərinin XII-XIII əsrin ilk qərinsinə aid şirli saxsı məmulatı təyinatına görə süfrə qabları, su qabları (bardaq, kuzə, tayqulp), işıqlandırma və gigiyena vasitələri, hətta anbar - iri tutumlu küp nümunələri ilə təmsil olunub. Şirli saxsı məmulatının təsnifatının aparılmasında şirlənmə texnologiyası və dekorun salınması texnikası xüsusi əhəmiyyəti kəsb edir. Dövrün şirli saxsı məmulatının bəzədilməsinin effektiv üsullarından biri iti alətlə anqob üzrə cizma naxış salınması idi. Məmulat həmin texnika ilə naxışlandıqda qab əvvəlcə anqob qatla örtülür, nəm anqob üzrə ucu iti alətlə cizma naxış salınırdı. Sonra qab şirlənir və bişirilirdi. Naxışın cizma xətlərində şir saxsı üzərinə düşdüyündən daha tünd rəng alırdı (3, s. 164). Belə sadə yolla kifayət qədər zərif qrafik bəzək alınırı. Cizma həm qalın, həm də nazik xətlərlə tətbiq olunurdu. Çox vaxt bir dekorda eyni zamanda hər iki üsul iştirak edirdi. Cizma naxışlı, monoxrom keramika hündəsi, nəbati və

epiqlafik naxışlarla, təsvir motivləri ilə bəzədilmişdir. Naxış kompozisiyasının həm konsentrik, həm də radial quruluşuna rast gəlinir. Monoxrom qrafik naxışlı qablar yaşıl, sarı, qızıloxra, firuzəyi, yaşıl – firuzəyi rəngli şirlə şirlənib. Yaşıl şirlə şirlənmiş nümunələr daha çoxdur (şəkil 1). Cizma naxışlı monoxrom şirli bədi saxsı nümunələrinin dekorunda oval, dairə, qövs, rombvarı kimi hündəsi elementlər uğurla tətbiq olunmuşdur. Sadə hündəsi naxışlardan tor naxışı daha geniş yayılmışdı. Bəzi nüsxələrdə torun damalarında ərəb əlifbasının hərfləri – lam, mim, nun və sin hərfləri həkk edilib (şəkil 1: 1). Qeyd edək ki, o dövr anlamına görə ərəb əlifbası müqəddəs olub hərflərinin hər biri semantik mənaya malik idi və müəyyən rəmzləri daşıyırdı. Misal üçün “nun” hərfi nüsrət (uğur, qələbə) rəmzi idi (7, c.25). Əlif hərfi bir rəqəməni ifadə etməklə həm də Haqqın birliyinə, Allahın təkliyinə dəlalət edir (8, c. 405). “Lam” hərfi Cəbrayıl mələyin rəmzi hesab olunur, Allah onun vasitəsilə müqəddəs Quranı Peyğəmbərə göndərmişdir (11, c. 56).

Sırf epiqlafik dekorla bəzədilmiş nüsxələrə, eləcə də ərəb yazısının imitasiyasına da rast gəlinir. Misal üçün, kasa tipli qab fraqmentin ağzının kənarında qazıma xətlə ornamental bölümlər salınmış, hər bir bölüm nazik cizma xətlə stilizə olunmuş incə epiqlafik naxışla bəzədilmişdir. Ərəb əlifbası ilə yazının imitasiyasından ibarət bu naxışda təsvir elementləri də izlənilir. Sin hərfini xatırladan işarə həm də uçan quş təsirini baxışlayır (şəkil 3: 1). Kasanın baxır tərəfindən ağzının kənarına anqobla yazını imitasiya edən hündəsi naxış çəkilmişdir.

Cızma naxışlı monoxrom şirli saxsı məmulatının bədii işlənməsində məhdud da olsa nəbati naxışlardan istifadə olunub. Dördlçəkli çi-

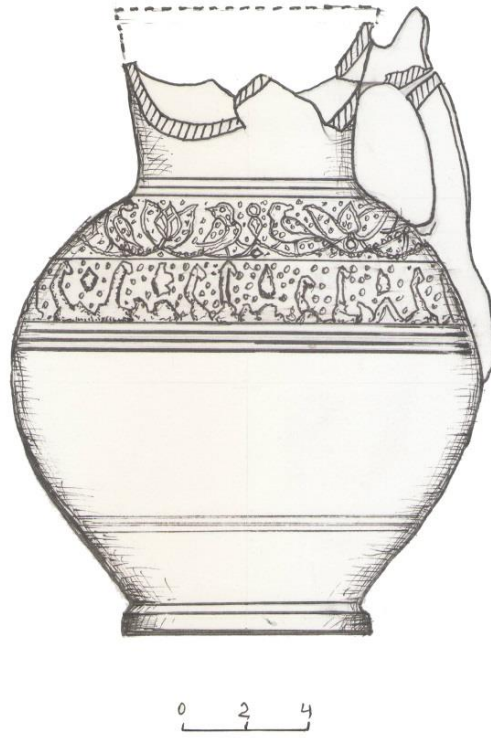
çək, qıvrılan budaqlar, islimi naxış elementi bu qəbildəndir (şəkil 1: 3-4, 9,11).

Şəkil 1. Monoxrom yaşıl şirli saxsı məmulatı

Şəmkir şəhər yerindən tapılmış monoxrom yaşıl şirli saxsı məmulat arasında az da olsa basmanaxışlı nümunələr də vardır. Bütöv nüsxə orta tutumlu bardaqla təmsil olunub. Həmin bardağın çiyin hissəsi xüsusi kasavari qəlib vasitəsi salınmış dekorla bəzədilib. Basma naxış iki qurşaqda yerləşdirilib. Üst qurşaqda sağ və soldan uzanan qabarıq iki xətt və ya budaq yuxarı əyilərək biri-digərini kəsərək səkkiz rəqəminə bənzər fiqur yaradır. Bu xətlərin (budaqların) üzərində, səkkiz rəqəminə bənzər fiqur qar-

şısında qarşı-qarşıya durmuş, başlarını arxaya çevirmiş quşlar təsvir edilib. Sanki onlar çevrilərək stilizə olunmuş nəbati naxış elementlərinə baxırlar. Bu motiv qurşaq boyu təkrarlanır. Ornamental qurşağı nəzərdən keçirərkən dulusçu rəssamın işıqlı cənnət təsüratı yaratmaq istədiyini düşünmək olar. Alt qurşaqda kufi xətti ilə epigrafik naxış salınıb. Lakin naxış aydın düşmədiyindən onun oxunması çətinidir. Hər iki qurşaqda naxış fonu qabarıq nöqtələrlə canlandırılıb (şəkil 2).

Şəkil 2. Basmanaxışlı yaşıl şirli bardaq

Nizami Gəncəvi dövrü Azərbaycan şirli keramikasında məmulatın bəzədilməsində tətbiq olunan üsullardan biri əsas naxış işləmələrini nəzərə çatdırmaq üçün yerliyin qaşınaraq çıxarılmasıdır. Bu naxışçəkmə üsulu tətbiq ediləndə məmulat açıq rəngli anqobla örtülür və nəm anqob üzrə nəzərdə tutulan bəzək cizma üsulu ilə salınırdı. Sonra bəzək ətrafındakı, naxış yerliyindəki anqob qaşınıb götürülür və ornamental motiv qabardılırdı. Daha sonra qabı şirləyir və bişirirdilər. Anqoblu səth üzərinə düşən şir açıq, çılpaq saxsı üzərinə düşən şir isə daha tünd rəng alırdı. Nəticədə bəzəyin iki çalarlı olması təəsüratı yaranırdı. Bu keramikanın bədii tərtibatında nəbati naxışlar, xüsusilə islimi naxış elementi geniş tətbiq olunurdu (şəkil 3: 6-7, 10).

Anqob üzrə marqansla naxışlanaraq yaşıl şirlə şirlənmiş qablar Nizami Gəncəvi dövrü şirli saxsı məmulatının ayrıca qrupunu təşkil edir (şəkil 1,5). Naxış motivləri arasında həndəsi və epiqrafik elementlər üstünlük təşkil edir: üç nöqtələr, damcıvarı işarələr, qövsvari zolaqlar və s.

Ağ anqob üzrə marqansla naxışlanaraq şəffaf şirlə şirlənmiş qablar sadə üsulla naxışlansa da onların dekorunda bəsit həndəsi ornament-

lərlə yanaşı, həm də yetərinə mürəkkəb və düşündürücü nümunələrə də rast gəlinir (4, s. 84-87). Misal üçün, kasa və ya boşqab oturacağıının mərkəzində marqansla mürəkkəb bir epiqrafik naxış salınmışdır. Bu dekorun əsasında svastika durur. Biri digərini kəsən xətlər kənarlarda hərflərə bənzər görünüş alır, mürəkkəb düyünlər yaradır. Çətinliklə də olsa “Məhəmməd” adını oxumaq olur (şəkil 3: 5). Heç şübhəsiz ki, bu naxış təkcə dekorativ deyil, həm də müəyyən ideya yükü daşımış, semantik məna kəsb etmişdir (4; 5, s. 347).

Qoşa dairə içərisində biri-digərini kəsən ovalların əmələ gətirdiyi, “xoşbəxtlik düyünü” adlanan naxış da maraqlı nümunələrdəndir (şəkil 3: 2). Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Məsəlman Şərqində bu naxış geniş yayılmışdı. Ona Azərbaycan, Mərkəzi Asiya və İrənin dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində rast gəlinir (12, c. 203; 16, c. 75, илл. XLI; 10, pl. 583B). Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu ornamentin geniş yayılmasının bir səbəbi də sözlə ifadə olunan xeyir-duanın simvolla diqqətə çatdırılmasındadır. Belə hal dövrün dünyagörüşü və estetik ideallarına tam uyğun idi (14, c. 120).

Nümunələr arasında heraltik xarakterli təsvirə malik boşqab xüsusilə diqqətəlayiqdir. Ağ-

zının kənarı yana qatlanmış bu boşqabın içərisinə açıq cəhrayı anqob üzrə marqansla quş təsviri və həndəsi naxış çəkilmişdir. Bəzək tektonikasını konsentrik xarakterdədir. Kompozisiyanın mərkəzində qürurla durmuş yırtıcı quş təsviri yerləşib, təsvir qoşa dairə daxilindədir. Quşun möhkəm caynaqları, bir qədər əyri dimdiyi, güclü qanadları vardır. Balıq pulcuqlarına bənzər dalğalı xətlərlə quşun tükləri bildirilmişdir. Quş sinəsini qabağa verərək döyüşkən poza al-

mışdır. Təsvirin bir çox xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq rəssamın qartal çəlmək istədiyini söyləmək olar. Dörd barmaq şəkilində çəkilmiş həndəsi naxışlar iç dairəyə birləşərək palıd yarpaqlarını xatırladan naxış əmələ gətirir. Sanki palıd budaqları quşu əhatələyib. Belə görünüş təsvirə heraldik xarakter verir. Kompozisiyanı qabın ağzındakı qoşa qövsvari zolaqlardan ibarət haşiyə tamamlayır (şəkil 3: 8).

Şəkil 3. Şəffaf rəngsiz şirli saxsı məmulatı: 1- cızma naxışlı qab qırığı; 6-7, 10- yerliyi qaşınaraq naxış işləmələri üzə çıxarılmış saxsı qab nümunələri; 2-5,8- ağ anqob üzrə marqansla naxışlanmış qablar; 9- marqans naxış üzrə qrafik naxışlı boşqab; 11- mürəkkəb toxuma naxışlı buludun fraqmenti.

Marqans naxış üzrə incə cızma xətlərlə qrafik naxışlar salınmış və şəffaf şirlə şirlənmiş qablar Şəmkir keramikasının xüsusi qrupunu təşkil edir. Bu üsul tətbiq edilərkən cızma xətt yalnız marqansın üzəri ilə aparılırdı, nəticədə altdan ağ anqobun üstü açılır, naxış işləmələri effektiv seçilirdi. Bir növ “naxışın astarından ona naxış toxunurdu” (6, s.60). Bəzək motivləri arasında həndəsi naxış elementləri üstünlük təşkil edir (4, s. 87). Bu qrupa daxil olan nümunələrdən ən maraqlısı IV qazıntı sahəsində, XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən, əczaxana qalıqları hesab edilən kompleksdən tapılıb. Dərin boşqabın içərisinə ağ anqob üzrə marqansla həndəsi naxış çəkilib. Daha sonra marqans naxış üzrə nazik cızma xətlə əsasən həndəsi xarakterli qrafik naxış salınıb (şəkil 3: 9).

XII-XIII əsrin əvvəllərində istehsal olunan polixrom şirli saxsı məmulatı dövrün mahiyyətini, ruhunu, onun sosial, dini-əxlaqi və fəlsəfi aspektlərini, estetik duyumunu daha qabarıq əks etdirir. Süjetli təsvirləri olan polixrom şirli saxsı qablar isə bir növ orta əsr miniatürlərini xatırladır.

Dövrün polixrom şirli qablarının bədii tərtibatında üç rəngdən – yaşıl, sarı-qızılı, şabalıdı və onların çalarlarından uğurla istifadə edilmişdir. Müsəlman Şərqində həmin rənglər müsbət keyfiyyətlərlə əlaqələndirilirdi. Bu mənada dahi Nizami Gəncəvinin rənglərin mənasına dair fikirləri səlcuqlar dönəmində rənglərin daşdığı mahiyyətini açmaq nöqtəyi-nəzərdən böyük maraq doğurur. Məlum olur ki, dövrün anlamına görə ağ rəng saflığın, paklığın rəmzidir:

“Nə zaman eyləsən haqqa ibadət,
Ağ libas geyməkdir yaxşı aləmət.”

Yaşıl rəng təbiəti, gəncliyi və cənnəti təcəssüm etdirir:

“Cənnət mələyi tək yaşıl geyindi.”

Sarı və qızılı rəngə nikbinlik, şənlik rəmzi kimi baxılırdı:

“Sarıdır, şənliyin mayasıdır zər” (9).

Bəzən dulusçu-rəssamlar həmin üç rəngin və anqob yerliyin ağ rənginin növbələşməsindən yaranan dekoru məharətlə qabların bədii tərtibatında tətbiq edir və yüksək bədiliyi ilə fərqlənən sənət əsərləri istehsal edirdilər.

XII-XIII əsrin əvvəllərində istehsal olunan cızma naxışlı, yaşıl, sarı, qəhvəyi rənglərlə işlənmiş nümunələr yüksək bədii ilə seçilir. Onların bədii tərtibatında həndəsi, nəbati və təsviri motivləri uğurla uzlaşır, biri digərini tamamlayır. Geniş yayılmış həndəsi bəzəklərdən dairə ilə hüdudlanan, dördbucaqlı və ya rombvari damaları olan tor, lentvari rəngli zolaqlardan mürəkkəb toxuma naxışlar, xoşbəxtlik düyünü, ürəkşəkilli fiqurlar, nəbati naxışlardan müxtəlif formalı palmettalar, stilizə olunmuş sərv ağacı, xüsusilə islami naxışı qeyd olunan birlər (şəkil 4, 1-8) .

Bu dövrdə dulusçu rəssamlar həndəsi və nəbati naxışları təkmilləşdirməklə yanaşı, öz yaradıcılıqlarında təsviri motivlərə də müraciət edir, hətta epik mövzularda süjetli səhnələr çəkir, yüksək bədiliyi ilə fərqlənən gözəl sənət əsərləri yaradırdılar. Polixrom şirli saxsı qabların daxilində nəbati fonda çəkilmiş quş və heyvan təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir. Təəsüf ki, onlar əsasən fraqmentlərlə təmsil olunub. Nəbati fonda çəkilmiş dağ keçisi, çeyran, at, uzunqulaq, buzov təsvirlərinə rast gəlinib (şəkil 4: 9-12; şəkil 5: 1-2). Konsentrik quruluşa malik heyvan təsvirli dekorla bəzədilmiş şirli dərin bulud xüsusilə diqqəti çəkir. Qabın içərisində, kompozisiyanın mərkəzində cızma üsulu ilə ov pələngi (gepard) qaçış anında təsviri çəkilib (şəkil 4: 11). Təsvir sarı-oxra rənglə işlənib. Təsvirin fonunda biri-digərinin içərisində qoşa dairələr çəkilib. İki dairə arasındakı boşluq isə açıq yaşıl-püstə rəngində, içəridəki dairə parlaq yaşıl rənglə işlənmişdir. Bayır dairəni marqans nöqtələr müşayiət edir. Bu isə bu naxış elementinə günəşəbənzərlik xarakteri verir. Buludun divarında, ensiz ornamental qurşaqla marqans xətlə hüdudlanan ağ, sarı və yaşıl çəp zolaqların növbələşməsindən ibarət həndəsi naxış çəkilib. Ağ, yaşıl, sarı rənglərin növbələşməsi dekorun dinamikliyinin, ritmik hərəkətini gücləndirir. Kompozisiyanı qabın ağzındakı epiqrafik naxışdan və rəngli düzbucaqlardan ibarət haşiyyə tamamlayır. Epiqrafik naxış marqansla işlənmiş, düzbucaqlar yaşıl və sarı-oxra rəngdədir.

Quş təsvirli dekora malik qab nümunələri daha çox tapılıb (şəkil 4: 13-14; şəkil 5: 3-6). Təəsüf ki, onlar əsasən fraqmentlərlə təmsil olunub. Həmin səbəbdən bir çox hallarda qab üzərində hansı quşun çəkilməsini müəyyənləş-

dirmək çətindir. Şirli polixrom saxsı qabların təhlili göstərir ki, tapılan nümunələrin əksəriyyətində quş təsvirlərində başın təsviri mühafizə olunmayıb. Misal üçün, 2015-ci ildə arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan altı nüsxə şirli polixrom saxsı qab fragmentində quş təsviri qeydə alınıb. Həmin tapıntıların heç birində quşun baş

təsviri qalmayıb. Müəyyən fərqlərə baxmayaraq bu qablar üzərindəki təsvirlər oxşar üslubda işlənib. Onlar üçün təsvirin nəbatı fonda çəkilməsi, fondakı boşluqların üç-üç qruplaşdırılmış marqans nöqtələrlə canlandırılması səciyyəvidir.

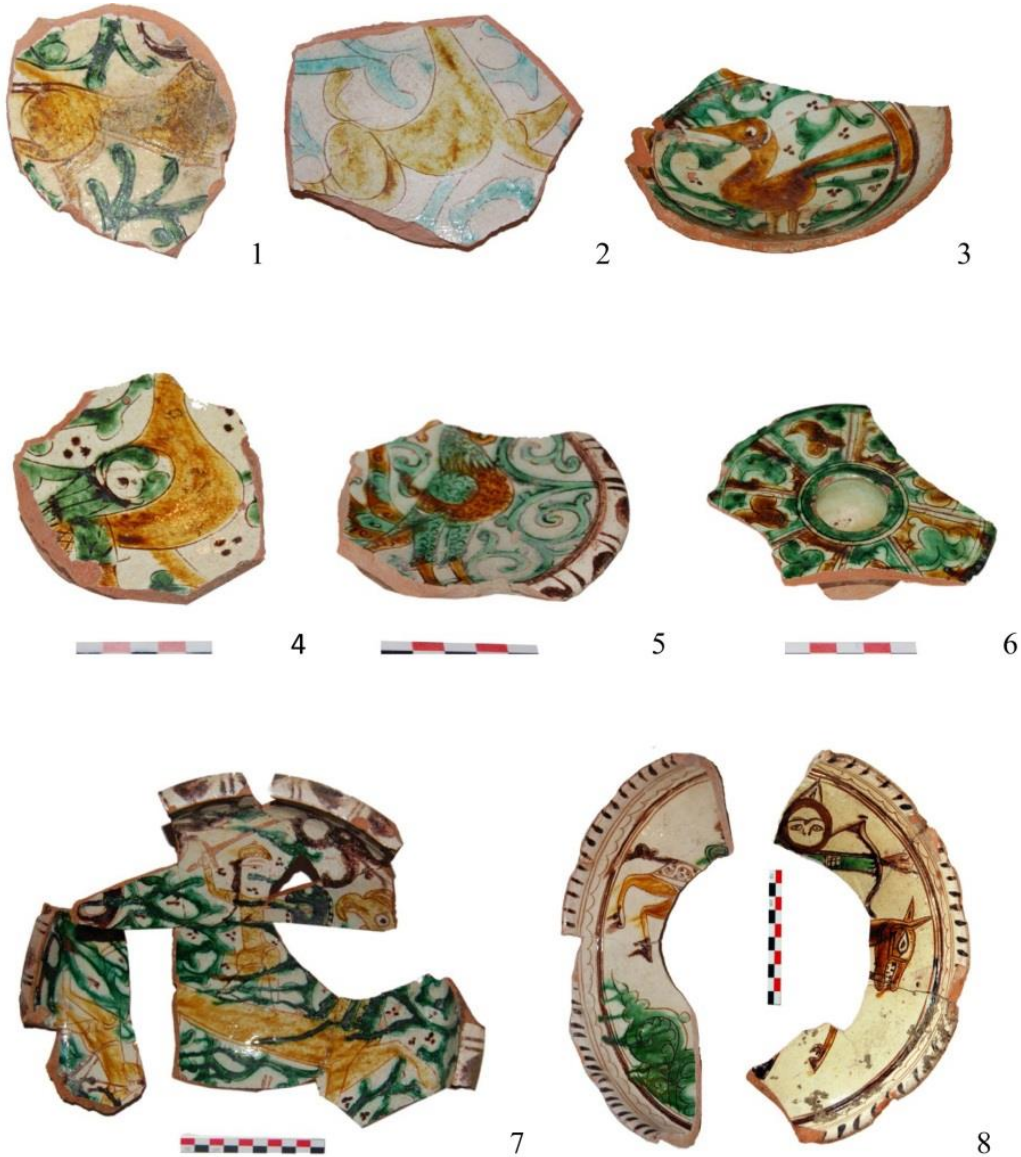

Şəkil 4. Şirli polixrom saxsı qab nümunələri

Şirli polixrom keramika üzərində az olsa tam mühafizə olunmuş quş təsvirlərinə də rast gəlinib. Bir qayda olaraq qırqovul, göyərçin, tutuquşu, leylək və digər quş təsvirləri islami naxış elementlərindən ibarət nəbati fonda çəkilib və yerliyin boşluqları üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələrlə canlandırılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, Şəmkir keramikası üzərində qırqovul təsvirinə daha çox rast gəlinir. Eyni hal Arran keramika məktəbinin digər mərkəzləri Gəncə və Beyləqan şəhərlərinin keramikası üçün də səciyyəvidir.

Şirli saxsı qaba məxsus fraqmentlərdən birinin üzərində, görünür, göyərçin təsviri çəkilib.

Fraqmentə görə nazik cızma xətlə qabın dibində, kompozisiyanın mərkəzində nəbati fonda çəkilmiş göyərçin təsviri yandan çəkilmiş, sarı və açıq yaşıl rənglərlə işlənmişdir. İslimi naxışından ibarət nəbati fon üç-üç qruplanmış marqans nöqtələrlə canlandırılıb (şəkil 4: 14). Ümumiyyətlə, göyərçin, qırqovul kimi quşlar dinclik, aydınlıq və gözəllik ideyalarının təcəssümü hesab olunduğundan səlcuqlar dövrü Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətlərində, xüsusilə bədii keramikada onların təsvirinə tez-tez rast gəlinir (12, c.202-203).

Şəkil 5. Zoomorf və antropomorf dekorlu şirli polixrom saxsı qab nümunələri

Diametri 10 sm, hündürlüyü 2,9 sm olan halqavari oturacaq, divarları yanlara acılan nəlbəki tipli dayaz qabın mərkəzində cızma usulu ilə nəbati fonda döyüşkən duruşda, məğrur görünüşdə çəkilmiş quş, görünür, xoruz təsviri də yerli dulusçu-rəssamın yaratdığı maraqlı sənət nümunələrindəndir. Təsvir, eləcə də nəbati naxış yaşıl və qızılı – oxra rəngdə işlənib. Kompozisiyanı tamamlayan haşiyə isə marqansla çəkilmiş qoşa, nidaya bənzər xətlər və yarımdairələrdən ibarətdir (şəkil 5: 5).

Şəmkir şəhərinin Nizami Gəncəvi dövrü şirli polixrom saxsı qabları üzərində çəkilmiş quş təsvirləri bədii işlənmə xarakterinə görə Azərbaycanın digər şəhərlərinin keramikası ilə eyniyyət təşkil edir və vahid bədii üslubun mövcudluğunu təsdiqləyir. Quşların yandan görünüşü, nəbati fon, üç-üç qruplaşdırılmış marqans nöqtələr Azərbaycanın həmdövr arxeoloji abidələrinin – Gəncə, Beyləqan, Dəbil, Bakı, Dərbənd, Qəbələ, Şabran şəhər yerlərinin arxeoloji qazıntılarından yaxşı məlumdur (1, s.277). Bu tip qablar Cənubi Azərbaycanın Ağkənd keramika məktəbi üçün də səciyyəvidir (10). Şəmkir şəhər yerindən tapılan, üzərində quş təsviri olan şirli polixrom qab nümunələri istər təsvirlərin xarakteri, istər rəng çalarları, istərsə də bədii işlənmə üslubuna görə Gəncə keramikası ilə daha çox eyniyyət və oxşarlıq təşkil etməklə Arran keramika üçün səciyyəvi olan əlamətləri izləməyə imkan verir.

Şəmkir şəhərinin polixrom şirli saxsı qabları arasında süjetli səhnə ilə bəzədilmiş nümunələr diqqəti daha çox cəlb edir. Onlardan birinin içərisində cızma və boya ilə maraqlı süjetli səhnə - nəbati fonda əcdaha ilə vuruşan süvari təsvir edilib (2, s. 105). Süvari təsviri kompozisiyanın mərkəzində fantastik heyvan üzərində uzunqollu, uzun ətkli kip geyimdə, ağzından od püskürən əcdahaya qılıncla zərbə endirən anda çəkilib. İstər döyüşçünün, istərsə də minik heyvanın şəkilləri sxematik, stilizə olunmuş haldadır. Nazik cızma xətlə çəkilərək sarı rənglə işlənmiş, başında yarımkürəvi, üstündə konusvarı çıxıntısı olan dəbilqə olan süvari bir əlində düztiyəli qılınca, digər əlində oval formalı qalxan tutub. Süvarinin mindiyi fantastik heyvanın bədənini çox uzun, başı isə quş başı formasında təsvir edilib. Boşqabın kiçik ölçüdə digər fraqmentində, qabın divarında sarı geyimdə ya-

yı çəkən oxcu təsvirinin fraqmenti izlənilir (şəkil 5: 7).

Azərbaycan xalq mifologiyasında əcdaha qorxunc şər qüvvəni əks etdirir və qəhrəman ona qarşı döyüşür. Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında bu motiv əksini tapmış, əsərdə qəhrəman əcdahaya qarşı döyüşərək onu məhv edir:

Oxu ağ kərişli kamana qoydu,
Qara əjdahanı nişana qoydu,
Göz açıb suzəndə əjdər düşmanı,
Uçdu igid şahın haça peykani.
Batdı ox əjdərin bir cüt gözünə,
Onu həsrət qoydu dünya üzünə.
Dəldi gözlərini qara əjdərin
Oxlar yer eyləyib dərin-dərin.
Onda ki, əjdərə meydan oldu təng,
Yeridi üstünə Bəhram - o nəhəng.
Əjdərə sapladı nizə cürətlə,
Gura pəncəsini şir vurur belə.
Səkkiz yumruq boyda altıpər mızraq
Əjdər boğazında açdı yüz zolaq.
Səslənib əjdaha çəkdi bir nərə,
Ağac sütun kimi sərdildi yerə.
Şah bu nəriltidən qorxmadı, sübut –
Dağın zirvəsindən qorxarmı bulud?
Kəsdi Əhrimənin başını xəncər,
İnsana düşməni əzmək dad verər (9).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dulusçu rəssam döyüşçünün mindiyi fantastik heyvanın bədənini çox uzun, başı isə quş başı formasında təqdim etmişdir. Görünür, dulusçu rəssam Azərbaycan xalq mifologiyasında müsbət obraz kimi səciyyələndirilən Simurq quşunu təsvirini verib. Azərbaycan nağıllarında Simurq müdrük məsləhətçi, baş qəhrəmanın qoruyucusu, himəyədarı kimi çıxış edir. Görünür, sözü gedən şirli polixrom qabdakı süjetli səhnə xalqımızın xeyir və şər, nur və zülmət haqqında qədim mifoloji təsəvvürlərini, şər qüvvəni əks etdirən əcdaha ilə xeyir, nurla əlaqələndirilən Simurq quşunun qarşıdurmasını, mübarizəsini əks etdirir. Qeyd edək ki, təsvir olunan motiv Azərbaycan xalqlarında da rast gəlinir (15).

Şəmkir şəhər yerinin şəhristan və narinqala sahələrindən aşkarlanan iki boşqab parçasının eyni dulusçu-rəssamın istehsal etdiyini düşünmək olar. 2008-ci ildə şəhristan ərazisində, V

qazıntı sahəsində aşkarlanan boşqab tipli polixrom qab parçasında süjetli təsvirin - ovçu təsvirinin fraqmenti qalmışdır. Fraqmentdən aydın olur ki, qabın içərisində at üzərində hərəkət edən girdəşifət, çatmaqış, əyninə yaşıl geyim geyinmiş, başında üçbucaq şəklində tamamlanan papaq olan ovçu yayı çəkərək ox atdığı an təsvir edilmişdir (şəkil 5: 8). 2015-ci ildə narınqalanın cənub-şərq sektorunda yerləşən IX qazıntı sahəsində aşkarlanan digər qab fraqmentində isə bir növ təsvirin davamını izləyə bilirik. Məlum olur ki, nəbati fonda çəkilib, atın belindəki yəhərin üzərindəki örtük qabarıq islimi naxış elementi ilə bəzədilib. Atın quyruğu düyünlənib. Qabın bədii tərtibatında cızma üsulundan, yerli qaşayıb naxış işləmələrini qabarıq üzə çıxarmaq üsullarından və boyakarlıqdan istifadə edilib.

Polixrom şirli saxsı məmulat arasında cızma və fonu qazaraq naxış işləmələri üzə çıxarılmış nümunələrə yuxarıda təsvir olunan nüsxə ilə məhdudlaşdır. Dərin bulud cızma üsulu ilə salınmış yaşıl lentşəilli zolaqların əmələ gətirdiyi toxuma həndəsi naxışın boşluqları yerliyin anqob qatının qaşınıb çıxarılması ilə nəbati naxış elementləri salınıb (şəkil 3: 11). Qeyd edək ki, həmin dekor Gəncə və Beyləqan şəhərlərinin həmdövr şirli polixrom keramikası üçün də səciyyəvidir.

Bu qəbildən olan qablardan birinin fraqmentinin üzərində yerliyi qazaraq naxış işləmələrini üzə çıxarmaq üsulu ilə dairəvi xonçada nəbati naxış salınmışdır. İslimi naxışı genişlənərək mərkəzdə ürək şəklində ləcək formasını alır. Ləçəyin mərkəzində isə öz növbəsində cızma üsulu ilə salınmış biri-digərinin içərisində olmaqla iki rombvarı fiqur yerləşib. Daxili rombun içərisi anqobun ağ rəngində, ikincisi isə qəhvəyi rəngdədir. İslimi naxışını dövrələyən, nazik cızma xətlə çəkilmiş dairə sayə yaşıl rəngdə işlənmişdir (13, c.669, рис.21, 1).

Şəmkir şəhərinin Nizami Gəncəvi dövrü şirli keramika məmulatı çoxçeşidliyi, formasının konstruktiv bitkinliyi, naxışlanma texnikasının müxtəlifliyi, naxış motivlərinin zənginliyi, rəng çalarlarının təmizliyi, əlvanlığı və parlaqlığı, kompozisiya quruluşunun mükəmməlliyi ilə seçilir. Şəmkir şirli keramikasının bədii işlənmə texnikasının və naxış motivlərinin Azərbaycan, ümumşərq səciyyəsi daşdığını,

eyni zamanda məhəlli əlamətlərə malik olduğunu təsdiqləmək olar.

Bu dövrdə şirli keramikanın, xüsusilə şirli polixrom saxsı qabların bədii tərtibatında zoomorf və antropomorf təsvirlər əhəmiyyətli rolə malik idi. Həmin keramikanın dekoru üçün islimi naxış elementi – haçalanan, qıvrılan-açılan budaqlar, üç-üç qruplaşdırılmış marqans nöqtələr, heyvan və quşların əsasən yandan (profil-dən) təsviri səciyyəvidir. Bir qayda olaraq təsvir səhnəsi ilə ornament uğurla bir-birinə qarışaraq, biri-digərini tamamlayaraq uzlaşır. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, burada rəsmlər qablar üzərində müstəqil təsvir əhəmiyyəti kəsb etmir və əsasən dekorun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Adətən, nəbati fondakı boşluqlar üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələrlə canlandırılıb. Görünür, üç-üç qruplaşdırılmış nöqtələr təkcə dekorativ deyil, həm də ideya yükü daşımış, hifzedici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bütövlükdə, dövrün şirli keramikası İslam incəsənətinin xarakterik xüsusiyyəti olan ornamentalizm, xəttatlıq, təsviri sənətinin əhangdar cülgələşməsi, biri digərini tamamlamasını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI cild, Bakı: "Şərq-Qərb" nəşr., 2008, 632 s.
2. Bəşirov R.Y. Orta əsr Şəmkir şəhərinin polixrom saxsı məmulatına dair // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2011, №2, s.102-109
3. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: Bakı universitetinin nəşr., 2001, 396 c.
4. Dostiyev T.M. Şəmkir şəhərinin səlcuq dövrü bədii keramikasının bəzi nümunələri // Bakı Universitetinin Xəbərləri, humanitar ser., 2016, №1, s. 84-91
5. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseynli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çayıoğlu, 2013, – 516 s.
6. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, – 198 s.
7. Göyüşov N. Hərflərin simvolikası. // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Bakı, 1988, s. 23-25

8. Göyüşov N. Təsəvvüf və bədii təfəkkür // Yaxın və Orta Şərqlə: Dünənə, Bu günü, Sabahı” beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2011, s.399- 411.
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı: Elm, 1983, 360 s.
10. Poup A.U. The ceramic art in islamic times // A Survey of Persian art. Vol. IV, X. Tokyo, 1964-1965.
11. Гаджиев М.С., Бакушев М. Раскопки культового места Баб ал-Кийма в Дербенте // Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Международная научная конференция. Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, Изд-во «Универсал», 2007, с.55-56.
12. Достиев Т. М. Поливная керамика средневекового города Шабран (XI-XIII вв. // Советская Археология, 1989, №3, с. 193-206.
13. Достиев Т.М. Поливная керамика средневекового города Шамкир // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X-XVIII вв. Том 2. Казань – Кишинев: “Stratum-plus”, 2017, с. 639-674.
14. Стародуб Т.Х. Исламский мир: художественная культура VII-XVII вв. Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2010, 255 с.
15. Тагиева Р. 2014. Азербайджанский ковер: появление дальневосточных орнаментов // Irs-Наследие, № 2, с. 42-48
16. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Том 1. Керамика. Самарканд-Ташкент, МИЦАИ, SMI-ASIA, 2011, 256 с.

Summary

Tarikh Dostiyev

About the characteristic of glazed ceramics of Shamkir city in Nizamis epoch

The article deals with glazed ceramics of the 12th - early 13th centuries of the medieval city of Shamkir, it was an important center of the Arran ceramic school along with Ganja, Barda and Beylegan. Due to the rich collection of glazed ceramics obtained as a result of archaeological excavations we may definite that this period was the triumph of glazed red clay ceramics as the most massive product widely used in the everyday life of various segments of the urban. In it, the characteristic features of the artistic culture, were especially pronounced, that is, ornament, calligraphy and painting are combined with great perfection and harmony.

Keywords: *the medieval town of Shamkir, Nizami Ganjavi, glazed ceramics, Arran ceramic school, Islamic ornamental applied art.*

Резюме

Тарих Достиев

К характеристике глазурованной керамики города Шамкир в эпоху Низами

В статье рассматривается глазурованная керамика XII- начала XIII века средневекового города Шамкир, который был важным центром Арранской керамической школы наряду с Гянджой, Бардой и Бейлаганом. Богатая коллекция глазурованной керамики, полученные в результате археологических раскопок, позволяет констатировать, что этот период был торжеством красноглиняной глазурованной керамики, как самой массовой продукцией, широко применяемой в быту различных слоев городского населения. В ней особенно ярко проявились характерные черты художественной культуры эпохи, то есть большим совершенством и гармонией сочетаются орнамент, каллиграфия и живопись.

Ключевые слова: *средневековый город Шамкир, Низами Гянджеви, глазурованная керамика, Арранская керамическая школа, исламское декоративно-прикладное искусство.*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir

Qrant №EIF-BGM-4-RFTF-1/2017-21/21/5

UOT 902

YAQUB MƏMMƏDOV

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

Elmi işçi

Azərbaycan, yaqub_amea@mail.ru

CƏNUBİ QAFQAZDA NEANDERTALLARIN NƏSLİNİN KƏSİLMƏSİ VƏ HOMO SAPIENSİN MİQRASIYASI

Açar söz: Cənubi Qafqaz, neandertal, nəslin kəsilməsi, son orta-paleolit, erkən üst paleolit, Homo sapiens.

Xülasə. Digər erkən homo cinsi növləri kimi Cənubi Qafqaz neandertalların əsas yayıldığı ərazilərdən biri olmuşdur. Regionda XX əsrin 30-ci illərindən etibarən aparılan tədqiqatlar nəticəsində orta paleolit dövrünə aid 10 dan artıq mağara və 20 dən artıq açıq tipli tapıntı yeri qeydə alınıb öyrənilmişdir.

Məlumdur ki, artıq neandertalların anatomik müasir insanın əcdadı olmasına dair mülahizələr tarixdə qalmışdır. Əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri neandertalların yayıldığı ərazilərdə, nəsillərinin kəsilməsi məsələsinin tarixi aspektlərini, səbəblərini araşdırmaqdan ibarətdir. Ümumilikdə təxminən 45-40 min il əvvəl neandertallar məhv olmuşdurlar və bunun səbəbi tam aydınlaşdırılmamışdır. Neandertalların nəslinin kəsilmə mexanizminə dair bir neçə fərqli fikirlər mövcuddur. Bura anatomik müasir insanların mədəni, texnoloji, demoqrafik üstünlüyü (daha uzun ömür, daha yüksək təkrar istehsal tempi, qısa doğum fasiləsi, ekoloji proses (sosial şəbəkəsi və əlverişli ov etmə imkanı və digər faktorlar), iqlim dəyişməsi aiddir.

Bu məqalədə qarşıda duran vəzifə yuxarıda qeyd olunan problemlərin araşdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son 20 ildə bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar aparılmışdır və məqalə bu tədqiqatlara əsaslanır.

Əsas hissə. Qafqazda neandertalların nəslinin kəsilməsi və Homo sapiens sapiensin yayılması dövrünü və şəraitini qiymətləndirmək üçün

orta paleolitdən üst paleolitə keçid dövrü materialları tipoloji və xronoloji cəhətdən təhlil olunmalı, paleoantropoloji qalıqlar öyrənilməlidir.

Son 20 ildə aparılmış tədqiqatlara qədər Cənubi Qafqazda arxeoloji abidələrdə 35-32 min il b.ə. aid olunan təbəqələr son orta paleolit və erkən üst paleolit cizgilərini bölüşən, neandertallar və anatomik müasir insanların birgə mövcud olma halını xatırladan dəlil sayılırdı. Hesab olunurdu ki, üst paleolit erkən mərhələsində sırf üst paleolit tipli alətlərin meydana gəlməsi ilə birlikdə uzun müddət mustye tipli alətlər də istifadə olunmuşdur. Bu orta paleolitdən üst paleolitə mədəni keçidin ifadəsi kimi qiymətləndirilirdi. Bu geniş yayılmış tarixi-təkamül konsepsiyasının məğzi ondan ibarət idi ki, belə keçid üst paleolitə doğru inkişaf edən orta paleolit insan qrupları ilə bağlı normativ bir proses idi.

Azərbaycan ərazisində son orta-erkən üst paleolit mədəniyyətlərinin qeydə alındığı Damcılı [4, s.1071; 5; 12, s.6], Tağlar [9, s.239; 10, s.7; 11], Zar [1, c.1, s.138] və Zuvandçay [2, s.25; 3, s.18] mağralarında nisbi yaş geoloji quruluş əsasında müəyyən olunmuşdur. Bu mağaralarda mədəni təbəqələr arasında lal təbəqə qeydə alınmamış və son orta paleolit – erkən üst paleolit tarixi dəqiq müəyyən olunmamışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-2019 – ci illərdə Damcılı mağarasında Azərbaycan–Yaponiya alimlərinin apardıqları ilkin tədqiqatlar nə-

ticəsində üst paleolit mədəniyyətinə xas alətlər və mədəni təbəqə qeydə alınmamışdır. Lakin, tədqiqatlar davam etdirildiyinə görə hələ yekun fikir demək olmaz [6, s.103-106; 7, s.420-426]. Burada orta paleolit təbəqəsindən götürülmüş OSL (optikal stimullaşdırılmış luminessensiya) analizlər nəticələri mezolit tarixlərinə işarə vermişdir (9 – 10 min il). OSL tarixləri ilə bağlı ziddiyyət şübhələnməyə imkan verir ki, orta paleolit təbəqəsi mezolit dövrü də daxil olmaqla sonrakı dövrlərdə əhəmiyyətli dərəcədə dağılmışdır. Ona görə də bu məsələnin yenidən qiymətləndirmək lazımdır [37, s.12; 38, s.15].

Son illərdə aparılmış tədqiqatlara qədər Cənubi Qafqazın orta-üst paleolit xronologiyasına dair dəqiq müəyyən olunmuş tarix yalnız 1999–2001 – ci illərdə Gürcüstan, ABŞ və İsrail alimləri tərəfindən birgə apardıqları tədqiqatlar nəticəsində Ortvale Klde qayaltı sığınacağında və Dzudzuana mağarasında müəyyən olunmuşdur. Burada orta-üst paleolit tarixləri TL (TL metodu yanmış çaxmaqdaşlarının əla təbii dozimetr olması faktına əsaslanır. Belə ki, onlar arxeoloji layları daxilində uran, torium və kalium kimi radioizotopların dağılmasına bağlı müxtəlif tip radiasiya ilə yayılan dozanı qeydə alırlar. TL metodunun tətbiqi zamanı bu ionlaşmış radiasiyalar dozimetrik ölçülür), ESR (dırnaqlıların dişləri üçün) və radiokarbon qeydləri (AMS üsulu ilə - Sürətləndirici Kütlə Spektrometriyası) ilə tam müəyyən olunmuşdur [21, s.817-833; 23, s. 331-339; 24, s.49-60].

Ortvale Klde və Dzudzuana mağarasından olan tarixlər Köln Radiokarbon və Paleolitik Tədqiqatı Proqramı (CALPAL: CalCurve: CalPal-2007_{Hulu}) ilə kalibrənməmişdirlər (yoxlanmışdirlər). Bu proqram online əsasda (<http://www.calpal-online.de/>) Uncal BP kimi ifadə olunan C^{14} və AMS tarixini Cal BP yaxud CalBP_{Hulu} kimi ifadə olunan tarixi yaş-çevirməni yerinə yetirir. Qeyd etmək lazımdır ki, kalibrənmə hər bir tarixin yaşını artırır [21, s.829]. Qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə bundan sonra kalibrənməmiş tarixlər qısa formada (kal) ifadə olunacaq.

Ortvale Klde (Gürcü dilində “iki göz” mənası verir) qayaltı sığınacağı-düşərgəsi Çiatura regionunda, Abas-Zodi və Haut Rqani kəndləri yaxınlığında, Kvrila çayının qolu olan Çerula çayın sahilindən 35 m (dəniz səviyyəsindən 530

m) yüksəklikdə yerləşir. 1972-1993-cü illərdə kiçik cənub salonu və yamac boyu 40 m² ərazi D. Tuşabramişvili və N. Tuşabramişvili tərəfindən öyrənilmişdir [22, s. 91-133; 45, s.65–77]. 1997 – 2001 – ci illərdə bərpa olunan tədqiqatlar 6 m² ərazidə aparılmışdır [21, s.818]. İlk tədqiqatlar zamanı qeyd olunan orta – üst paleolit keçidi sonrakı tədqiqatlar zamanı inkar olunmuşdur. 2006-cı ildə Gürcüstan (N. Tuşabramişvili) və Fransa (M. Moncel) birgə tədqiqatları çərçivəsində mağaranın şimal hissəsi tədqiq olunmuşdur [35, s.1-11].

Orvale Klde üst paleolit 4c təbəqəsindən olan nümunələr əsasında 12 tarix müəyyən olunmuşdur. Bunlardan gənc qrupu AMS radiokarbon analizləri əsasında 30,486 ± 323 min il b.ə. (kal 34,704 ± 316 min il b.ə.), orta qrup 32,039±213 min il b.ə. (kal 36,269 ± 344 min il b.ə.), qədim qrup isə 34,188±328 min il b.ə. (kal 39,475 ± 559 min il b.ə.) aid olunur [21, s.827].

Ən alt üst paleolit 4d təbəqəsi üçün müəyyən olunmuş tarix 38,100±935 min il b.ə. (kal 42,714 ± 805 min il b.ə.) aid olunur. Bu təbəqədən başqa tarix əldə olunmadığına görə Orvale Klde erkən üst paleolit ilk başlanğıc tarixi 38,100±935 min il b.ə. (4d təbəqəsi)-34,188±328 min il b.ə aid oluna bilər (4c təbəqəsi) (kal 42,714 ± 805 min il b.ə.-39,475 ± 559 min il b.ə.) [21, s.827].

Ortvale Klde son orta paleolit başlanması ən son orta paleolit V təbəqədə AMS üsulu ilə müəyyən olunmuş radiokarbon tarix əsasında 38,389 ± 786 min il b.ə. (kal 42.860 ± 588 min il əvvəl b.ə.) aid olunur. [21, s.827].

Müəyyən zaman olunmuş tarixlər göstərir ki, Ortvale Klde son orta paleolit (V təbəqə) və erkən üst paleolit (IV d təbəqəsi) arasında sərhədin 38,389±786 min il b.ə. – 38,100±935 min il b.ə. (kal 42,860 ± 588 min il b.ə.–42,714 ± 805 min il b.ə.) arası uzanır. Beləliklə, Ortvale Klde qayaltı sığınacağında orta və üst paleolit arasında sərhəd 38 min il b.ə. (kal 42.8 min il b.ə.), ehtiyatlı qiymətləndirdikdə 38-34 min il b.ə. (kal 42-39 min il b.ə) aid olunur. Çünki, ən erkən üst paleolit təbəqəsindən (4d) cəmi bir tarix əldə olunmuşdur. Ona görə də ehtiyatlı qiymətləndirmə daha doğru olardı.

Ortvale Klde əldə olunmuş materiallarının arxeoloji və xronoloji tarixlərinin tədqiqi

əmək alətlərinin tərkibinin sürətli texnoloji-tipo-
loji dəyişiklərinin olduğunu və bunun sürətli
yerdəyişmə ilə bağlı olduğunu göstərdi [21,
s.832; 43, s.772].

Dzudzuana mağarası dəniz səviyyəsindən
560 m yüksəklikdə, Nekressi çayının dərəsində
(Kvrila çayı hövzəsi) yerləşir. Dzudzuana mağa-
rasında ilkin qazıntılar 1966-1975-ci illərdə
D. Tuşabramişvilinin rəhbərliyi ilə aparılmışdır
və 40 m² sahəni əhatə etmişdir. Stratiqrafik ba-
xımdan iki vahidə ayrılmışdır (üst I təbəqə
eneolit və alt II təbəqə üst paleolit). Daha sonra
1983-1986-cı illərdə T.Meşveliani tərəfindən
davam etdirilmişdir. 1996-2008-i illərdə Gür-
cüstan (T.Meşveliani), ABŞ (O.Bar-Yosef) və
İsraildən olan (A.Belfer-Cohen) beynəlxalq ar-
xeoloji ekspedisiya tərəfindən davam etdiril-
mişdir və 24 m² sahəni əhatə etmişdir. Coğrafi
müşahidələrə əsasən çöküntü dörd əsas stratiqra-
fik təbəqəyə (A-D) bölünmüşdür [23, s.332-333;
31, s.144; 34, s.43-129]. Buradan sümük və kö-
mür qalıqların əsasında müəyyən olunmuş radio-
karbon tarixləri hər bir stratiqrafik hissə arasında
bir neçə min il boşluq olduğunu göstərir.

Dzudzuana mağarasında üst paleolitın ən
erkən mərhələsi D təbəqəsində qeydə alınmış-
dır. Burada AMS üsulu ilə 9 radiometrik tarix
müəyyən olunmuşdur (26.3 – 32.1 min b.ə., kal
34.5-32.2 min il b.ə.) [23, s.331; 30, s.147].
Qeyd olunan təbəqədən olan daş məmulatları
Ortvale Klde mağarasının 4c təbəqəsində, eləcə
də Mezmayaskaya mağarası 1c təbəqəsinə də
müşahidə olunur. Ortvale Klde müəyyən
olunmuş tarixlər bu daş məmulatlarını yaradan-
ların bir qədər erkən məskunlaşdıqlarını göstə-
rir. Qismən bənzər daş məmulatları nümunələri
Qara dəniz sahilində yerləşən 32.8 min b.ə. aid
olunan Apiança mağarasında qeydə alınmışdır
[14, s.168].

1970-ci illərdə Gürcüstan ərazisində olan
üst paleolit abidələri daş kolleksiyaları J. Koz-
lovski tərəfindən yenidən öyrənilmişdir. O,
Saquardjiledə (V təbəqə) en erkən üst paleolit
kolleksiyasını müqayisəli materiallar əsasında
34-30 min il əvvələ (kalibirləşdirilsə təxminən
39-34 min il b.ə. düşür) aid etməyi təklif etmiş-
dir [23, s.244].

2009-2010-cu ildə Qərbi Gürcüstanda Sa-
kajia və Ortvala mağaralarında çöl tədqiqat iş-
ləri aparılmışdır və burada təhlillər genişləndi-

rilmişdir. Sakajia və Ortvaladan əldə olunan sü-
mük nümunələrinin radiokarbon tarixlərinin
Bayesian təhlilinə əsaslanan model seriyası əsa-
sında orta paleolit dövründə Qərbi Gürcüstanda
məskunlaşma xronologiyası təqdim olunmuş-
dur. Bayesian modeli OxCAL 4.1.5 və INT-
CAL09 kalibrləmə diaqramından istifadə edil-
məklə hazırlanmışdır. Bronz mağarasından ta-
rixlər AMS üsulu ilə əldə olunmuşdur.

Sakajia mağarası Gürcüstan Respublikası-
nın İmeretiya regionunda, Kutaisidən təxminən
10 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 222
m, Sxaltsitela çayının sol sahilindən təxminən
80 m yüksəklikdə yerləşir [43, s.773; 47,
s.400]. Mağara Rudolf Smit və Leon Koslovski
tərəfindən 1914-cü ildə aşkar olunsa da, 1936-
1937-ci illərdə Q.K.Nioradze tərəfindən tədqiq
olunmuşdur [15, s.490-491; 43, s.772]. 1973-
1980-ci illərdə M.Q.Nioradze qazıntıları da-
vam etdirmiş və orta paleolit təbəqəsinin olması
təsdiq olunmuşdur. Bu zamana qədər mağara-
nın yalnız üst paleolit təbəqəsi kimi tanınırdı [8,
s.154; 15, s.490; 16, s.477; 17, s.486].

Təhlillər üçün ümumilikdə 81 heyvan sü-
müyü və Sakajiadən olan üst çənə fraqmentin-
dən və Ortvaladan olan dişdən nümunə götürül-
müşdür. Bunlardan yalnız on dördündə azot fai-
zi 0,7 % – dən yuxarı olmuşdur ki, bu radiokar-
bon təhlili üçün kifayətdir. Neandertal qalıqla-
rında isə azot qalığı aşağı olduğundan (Ortvala-
dan olan diş üçün 0,02 %, Sakajia üst çənəsi
üçün 0,05 % olmuşdur) tarixlərini müəyyən et-
mək mümkün olmamışdır [43, s.772]. Ümumi-
likdə, əldə olunan nəticələr qeyd olunan məskən-
lərdə orta paleolitın sonu təbəqələrinin başlanğı-
cı və sonu tarixlərini öyrənməyə imkan verdi.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində, Sakajia-
da son orta paleolitın başa çatması (III a təbəqə-
si) AMS müəyyən olunmasına görə 34.7 ± 900
– 35.100 ± 6 min il b.ə. (kal 40,2-37,1 (68,2%)-
41-36,6 min il b.ə. (95,4 % ehtimal)) aid olu-
nur. 3 a və 3b təbəqələri arasında steril təbəqə
qeydə alınmışdır [36, s.119; 43, s.773].

Sakajia üçün Bayesian modelinin tətbiqi ilə
üst paleolitın (II təbəqə) kal 39.3–34,7 min il
b.ə. arası (95,4 % doğru interval) başlaması
müəyyən olunmuşdur [43, s.776]. Bununla belə
o yalnız bir radiokarbon tarixinə (30,46 min il
b.ə) əsaslanır. Beləliklə, Sakajia mağarasında
son orta paleolit və erkən üst paleolit təbəqələri

arasında təxminən 4 min il boşluq var. Anoloji hal ehtiyatlı qiymətləndirilmə halında Orvale Klde də qeydə alınmışdır.

Sxaltsitela mağara kompleksinə aid olunan Ortvala mağarası İmeretiya regionunda, Didi Rgani kəndi yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 240 m yüksəklikdə yerləşir. Mağara 1974–1975 və 1980–1989–cu illərdə M.Nioradze tərəfindən öyrənilmişdir [19]. Burada yeddi arxeoloji təbəqə müəyyən olunmuşdur. I və II təbəqələr Sakajiaya müvafiqdir. Sonrakı ümumi qalınlığı 2–2,5 m təşkil edən III təbəqə (a–d horizonlarına ayrılır) orta paleolit dövrünə aid olunur. Onun altında heç bir material verməyən IV təbəqə yerləşir [43, s.773].

Ortvala mağarasında son orta paleolit təbəqəsi (III təbəqə) AMS müəyyən olunmasına görə 38.500 ± 100 il b.ə. – 41.100 min il (kal 43,540–41,420 min il b.ə. (68,2 % ehtimal) və kal 44,600–35,340 min il b.ə. (94,4 % ehtimal) aid olunur [43, s.770]. Burada ən son orta paleolit məskunlaşması kal 41.7 min il b.ə. dən böyükdür [36, s.119]. Bu məsafələrin hər ikisi Otvale Klde üçün uyğundur.

Beş mağaranın daxil olduğu Sutsxvati mağara kompleksinə aid olunan Bronze mağarası Gürcüstanın qərbində, Kutaisidən 12 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 300–350 m hündürlükdə yerləşir. Cucxvati və ya Sutsxvati kimi də tanınır. Kompleksə daxil olan mağaralar 1970–1971 və 1974–1978–ci illərdən D.Tusabramisvilinin rəhbərliyi ilə tədqiq olunmuşdur. Bronze mağarasında 1993–1994 və 2003–2004–cü illərdə qazıntılar N.Tusabramisvilinin rəhbərliyi ilə davam etdirilmişdir [20, s.155–157; 43, s.774]. 2001-ci ildə Bronz mağarasından D.S.Adler və N.Tusabramisvili tərəfindən mağaranın yaşını müəyyən etmək üçün kömür ($n=12$) və sümük qalıqları ($n=8$) götürülmüşdür [21, s.831]. Burada qeydə alınmış 24 litoloji təbəqə daxilində 5 orta paleolit təbəqələri (6 m qalınlığında) müəyyən olunmuşdur [20, s.156; 21, s.830].

Bronze mağarasının orta paleolit təbəqələrinin tarixi AMS analizinə görə 44,100–50,000 min il b.ə. aid olunur. Beləliklə, abidənin son orta paleolit dövrü təbəqəsinin eyni üsul ilə müəyyən olunmuş tarixi 46,000 min b.ə. dən böyükdür və digər nəzərdən keçirilən mağaralardan daha qədimdir [43, s.775]. Nəzərə almaq

lazımdır ki, bu tarixləri kalibirləşdirsək yaşlar daha da artmış olacaq. Burada üst paleolit təbəqəsi qeydə alınmamışdır.

1997-ci ildə aşkar olunmuş Bondi mağarası, Qərbi Gürcüstanın şimal-qərbində, İmeretiya regionunda, Kivirila çayının qolu olan Tabaqrebi çayından 30 m yüksəklikdə, Çiatura şəhərindən 5 km şimalda, erkən üst paleolit və üst paleolit nümunələrinin aşkar olunduğu Ortvale Klde və Dzudzuana məskənləri yaxınlığında yerləşir [21, s.830; 43, s.79; 46, s.179].

Son illərdə Bondi mağarasında aparılmış tədqiqatlar regionda orta-üst paleolit keçidi haqqında yeni məlumatlar əldə etməyə imkan verir [43, s.77–98; 46, s.179–185]. Müxtəlif təbəqələrdən AMS radiokarbon üsulu ilə 12 radiokarbon tarixi müəyyən olunmuşdur. Bu nəticələr Greenland-Hulu U/Th zaman şkalasından istifadə etməklə kalibr olunmuşdur.

Mağaradan əldə olunmuş nümunələrin əvvəlki nəticələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli fərq müşahidə olunur. Məsələn VII təbəqə (orta paleolit təbəqəsi) üçün əvvəl müəyyən olunmuş tarix 38,7 – 35 min il b.ə. əvvələ aid olurdu (kal 43 – 40 min il b.ə.) [46, s.180]. Yeni əldə olunmuş 6 tarix bundan əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür (45,5–48,2 min il b.ə.) və biri radiokarbon tarixi üçün müəyyən olunmuş maksimum həddə-50 min ilə yaxındır [43, s.82].

Daha əvvəl aparılmış tədqiqatlarda V – III üst paleolit təbəqələrinin 24,6–14 min il əvvələ aid (kal 29 – 17 min il b.ə.) olduğu müəyyən olunsada [46, s.180], son tədqiqatlarda 31–35 min il b.ə. (kal 40–34 min il b.ə.) aid olunur [43, s.84]. Bu təbəqələr cüzi arxeoloji materiallara malik süxur VI təbəqə ilə ayrılır. Bu təbəqədən bir tarix müəyyən olunmuşdur ki, o da 47,500 min il b.ə. aid olunur [43, s.79]. Tarixin müəyyən olunmasındakı bu boşluq neandertallar ilə müasir insanların arasında 10 min ildən artıq bir müddətdə əlaqə olmadığını göstərir. Burada orta-üst paleolit xüsusiyyətləri “keçidi” baş verməmişdir. Bu iki mədəni kompleks arasında mədəni və xronoloji boşluq Ortvale Klde və Mezmayskaya müşahidə olduğu kimi insanların sürətli yerdəyişməsinin olduğunu göstərir.

Şimali Qafqazın son orta paleolit və erkən üst paleolit dövrlərinə dair cari tarixlər Mezmayskaya mağarasından olan 50-dən çox radio-

metrik tarixə əsaslanır [27, s.77-86; 28, s.43-78; 29, s. 655-691; 32, s.310].

Mezmaynskaya mağarasının erkən üst paleolit 1C təbəqəsinə dair 5 fərqli laboratoriyadan AMS üsulu ilə 11 radiokarbon tarixi əldə olunmuşdur. Nəticələr Ariozona Universiteti laboratoriyası nəticəsi (36 min il b.ə.) istisna olunmaqla 32-34 min il b.ə aid olunur. Radiokarbon nəticələri təhlili göstərir ki, 1C təbəqəsində üst paleolit başlanması təxminən 33 min il b.ə. yaxud CalPal-2007_{Hulu} nun tətbiqi ilə kalibirlənərək 38-37 min il əvvələ aid olunur [21, s.832; 31, s.137].

Son orta paleolitə təbəqələrindən (II – III təbəqələr) AMS üsulu ilə əldə olunmuş 16 radiokarbon tarixi 36,2-46,1 min il b.ə. (kal 41,98(68%) – kal 42,62(98%)) aid olunur [42, s.8612].

Şimali və Cənubi Qafqazda son orta-erkən üst paleolit təbəqələrində müəyyən olunmuş tarixlər, eləcə də texnoloji-tipoloji davamlılığın olmaması müasir insanların regiona çatmalarından əvvəl neandertalların nəslinin kəsilməsi modeli ilə uyğundur. Bu nəticələr Qafqazda lokal neandertalların yayılmasına dair əvvəlki fərziyyəni və bu yayılmanın müasir anatomik insanların regionda nisbətən gec yayılmasının arxasındakı səbəb olduğunu təkzib edir [33, s.16040].

Avropa və Yaxın Şərqlə müqayisədə bölgədə “keçid sənaye daşı” adlandırılan biləcək heç bir nümunə olmadığı halda, üst paleolit məskənlərinin arxeoloji nəticələri ancaq müasir insanlara işarə verir və regionun üst paleolit arxeoloji qalıqları və davranış qeydləri yalnız anatomik müasir insana aiddir. Beləliklə, Qafqazda orta və üst paleolitdə məskunlaşanlar arasında mədəni əlaqə və lokal orta paleolit-üst paleolit keçidi olmamışdır və iki mədəni ənənə arasında bir neçə min il boşluq olmuşdur, bəzilərinə sürətli keçid baş vermişdir. Ümumiyyətlə Şimali və Cənubi Qafqazda neaderatal və anatomik müasir insan qrupları birgə mövcud olmalarının heç bir sübutu yoxdur. Şimali və Cənubi Qafqazdan olan erkən üst paleolit düşərgələri bənzər texniki cizgiləri paylaşır, əsasən geniş yayılmış mikro löhvələr ilə ifadə olunmuşdur [44, s.94]. Bəzi ümumi texniki əsaslara baxmayaraq Böyük Qafqazın cənub və şimal hissələri arasında erkən üst paleolit komp-

lekslərinin oxşarlığı göstərir ki, bu dağlar dağ silsiləsi neandertalların şimala doğru miqrasiyası üçün coğrafi bir maneə olsa da ilk dəfə anatomik müasir insanlar tərəfindən keçilmişdir.

Cənubi Qafqazda ən erkən üst paleolit aydın və tamamilə qəfil meydana gəlməsi göstərir ki, neandertallar və anatomik müasir insanların yerdəyişməsi Levant və Cənubi Avropadan olan anoloji dövr nümunələri ilə müqayisə olunmalıdır [44, s.78]. Levantda erkən üst paleolit başlanğıcı kal 45 min il b.ə. baş vermişdir. Bu məskənlərdə orta paleolit cizgilərini üst paleolit ilə paylaşan erkən bir keçid dövrü təsdiq olunmuşdur. Kal 40 min il b.ə. sonra Levant ərazisində tam erkən üst paleolit meydana gəlmişdir. Bunun ilk mərhələsi Ahmarian ənənəsi kimi tanınır. Ahmarian mədəniyyəti üz və əks tərəfi dişəklənmiş iti ülgüc ilə tanınır ki, bunlar bu dövrdən Qərbi Avropa boyu yayılan Avropanın erkən və orta Orinyak ənənəsinin müjdəçisi hesab olunur [25, s.1-12; 44, s.94].

M.Otte, J.Kozlovski Zağros və Mərkəzi Asiyada aşkar olunmuş Orinyak cizgilərinə olmasına diqqət yönəldərək, bu ərazilərin Orinyak mərkəzi, eləcə də, anatomik müasir insanın yayılma mərkəzi fikrini irəli sürmüşdür. Hesab olunur ki, bu insanlar Levant (Levant Orinyak) və mümkündür ki, Qafqaz regionunun istiqamətində şimala doğru yayılmaqla ka. 40 min b.ə. Avropa qitəsində tam olaraq məskunlaşmışdılar [39, s.287-294; 40, s.27-32, 41, s.183-195]. Lakin Qafqaz erkən üst paleoliti Zağros Orinyakı yaxud Levant Orinyakından daha çox erkən Ahmarians bənzərdir. Yuxarıda qeyd olunan tarixlər göstərir ki, Qafqaz erkən üst paleoliti cənubi Levantdan olan I və II Abu-Noshra (Sinay yarmadasında) və II Boker (Neqev səhrasında) kimi bəzi Ahmarians sənayesinə xüsusi yaxınlıq göstərir. Bütün müşahidələr bəzi erkən üst paleolit qruplarının Levantdan şimala doğru Qafqaza erkən miqrasiyasını göstərir. Cənubi Qafqazda təxminən tam inkişaf etmiş texnoloji ənənəyə malik üst paleolit qəfil görünməsi bu nəzəriyyəni təsdiq edir. İnsan qruplarının şimala doğru erkən üst paleolit dövründə hərəkəti həmçinin əvvəlcədən dəvəgözünün daşınmasının öyrənilməsi nəticələri ilə də təsdiq olunmuşdur.

Cənubi Qafqaza neandertalların nəslinin kəsilməsi tarixi 37 min il b.ə. (kal 39 min il

b.ə.) təxminən Şimali Qafqaz və Avropanın digər regionlarında neandertalların nəslinin kəsilməsi ilə eyni vaxta düşür. Son tədqiqatlara əsasən Avropada 38 min il b.ə. dən (kal 40 min il b.ə.) gənc neandertal qalığı yoxdur [42, s.8611]. Bu onu göstərir ki, neandertallar kal 40 min il b.ə. sonra Avropada yayılmamışdılar.

Beləliklə, Qərbi Cənubi Qafqazda orta-üst paleolit mədəniyyətinə dair aparılmış tədqiqatlar əsasında, son lokal neandertalların bölgədə yaşamasına dair fərziyyələri inkar edir.

A.Ə.Zeyanalovun Qazma mağara düşərgəsində apardığı tədqiqatlar zamanı mağaranın orta paleolit təbəqələrindən götürülmüş nümunələrin İspaniya laboratoriyasında aparılmış təhlilinə görə, 31 min il əvvələ aid olunmuşdur [13, s.15]. Lakin 2018-ci ildə mağaranın orta paleolit təbəqəsindən əldə olunmuş sümük və kömür qalıqlarının Yaponiya laboratoriyasında tədqiqi zamanı V təbəqədən əldə olunmuş tarixin 40 min il b.ə. aid olduğu müəyyən olunmuşdur.

Nəticə. Homonun təkamülündə dalanlı qanad yaradan neandertalların nəslininin kəsilməsi səbəblərindən biri də onların anatomik müasir insanların sosial iqtisadi təsirlərinə məruz qalması hesab olunur. Məqalədə əsas məqsədlərdən biri regionda bu qarşılıqlı münasibətlərin araşdırılması olmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, Cənubi Qafqazda anatomik müasir insanların miqrasiyası son lokal neandertalların nəslinin kəsilməsindən sonra baş vermişdir. Bu keçid sənaye kompleksi adlandırılacaq nümunələrin olmaması, özünəməxsus mədəniyyət komplekslərinin aşkarlanması, müvafiq təbəqələrdən əldə olunmuş nümunələrin yaşlarının dəqiqləşdirilməsi ilə də təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan ərazisində orta-üst paleolit mədəniyyətlərinin qeydə alındığı tapıntı yerlərində müvafiq mədəni təbəqələr arasında steril təbəqə müəyyən olunsada təbəqələrin yaşlarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədqiqatlar aparılmamışdır. Əldə olunmuş nisbi tarixlər geoloji müəyyən olunmalara əsaslanır və əmək alətlərin təxmini yaşı müəyyən olunmuşdur. Yalnız Qazma mağarasında orta paleolit təbəqəsindən dəqiq radiokarbon tarixi əldə edilmişdir ki, burada da üst paleolit kompleksi qeydə alınmayıb. Daha əvvəl qatışıq orta-üst paleolit nümunələrinin qeydə alındığı Damcılı mağara-

rasında tədqiqatlar davam etdirilməkdədir. Bu zamana kimi bu çərçivədə üst paleolit təbəqəsi müəyyən olunmamışdır.

İmeretiya regionunda Orta və Üst paleolit arasında sərhədin tarixi təxminən 42,8 min il təşkil edir (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 37 min il əvvəl). Bu nəticələr göstərir ki, neandertallar qeyd olunan dövrdən sonra Cənubi Qafqazın qərbində yayılmamışdılar və bu neandertalların Şimali Qafqazda, eləcə də, Avropanın digər regionlarında təxminən eyni vaxtda kəsilməsi konsepsiyasını təsdiqləyir. Məlum olur ki, anatomik müasir insan Cənubi Qafqazın qərbində neandertalların nəslinin kəsilməsindən bir neçə min il sonra (AMS və TL radiometrik tarixinə görə 34 min il əvvəl) çatmışdılar və demək olar ki, qarşılaşmamışdılar. Cənubi Qafqazın qərb regionuna yaxın olan Şimali Qafqazda olduğu kimi, neandertal insanların tərək etməsindən sonra müasir insanlar məskunlaşmışdılar. Qara dəniz reqressiyasının başlanğıcı dövründə (bu populyasiyanın Qafqaz səddini dənizi boyu keçidini sürətləndirə bilərdi), b.ə. 32-34 min il boyu anatomik müasir insanların şimala istiqamətli mümkün miqrasiyası hesabına Qafqazın erkən üst paleolit yayılması üçün yaxşı imkan olduğu düşünülür. Son tədqiqatlar hətta sübut edir ki, Qafqaz regionunda anatomik müasir insanların miqrasiyası, neandertal populyasiyasının demoqrafiyasına mənfi təsir edən 39,5 min il b.ə. baş verən Kampanian iqnimbrite püskürməsindən (“vulkan qış”) irəli gələn iqlim pisləşməsindən də belə faydalanmışlar.

Avropa və Yaxın Şərqlə müqayisədə qeyd olunan bölgədə “keçid sənaye daşı” adlandırıla biləcək heç bir nümunə olmadığı halda, üst paleolit məskənlərinin arxeoloji nəticələri ancaq müasir insanlara işarə verir və regionun üst paleolit arxeoloji qalıqları və davranış qeydləri yalnız anatomik müasir insana aiddir.

Beləliklə, Cənubi Qafqazda anatomik müasir insanların miqrasiyası, neandertalların nəslinin kəsilməsindən sonra baş vermişdir. Onların regionda mövcudluğunun qısa müddət, eyni zamanda kəsilməsi iqlim dəyişkənlikləri və buna bağlı qida ehtiyatlarının azalması ilə bağlı ola bilərdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Arxeologiyası [6 cilddə]– Bakı: – Şərq–Qərb, – c. 1. – 2008. – 448 s.
2. Cəfərov, Ə.Q. Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatların ilkin nəticələri // – Bakı: Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar – 2011, – 2012, – s. 25-28.
3. Cəfərov, Ə.Q., Avşarova, İ.N., Zeynalov, A.Ə. Zuvandçay vadisində arxeoloji tədqiqatlar // 2006–2007–ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları, A.A. Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. – Bakı: Nafta–Press, – TARİX, – 2007, – s.18-19.
4. Hüseynov M.M. Avey dağında daş dövrü mağarası // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, – 1959. XV c. №11, – s. 1071-1076.
5. Hüseynov M.M. Azıx mağarası / M.M. Hüseynov. – Bakı: Kommunist, – 1981. – 36s.
6. Məmmədov, Y.V., Heydərova, Ü.R. Damcılı mağarasında arxeoloji qazıntılar (2016-2018) // Gənc alimlərin III beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, – 17 Oktyabr, – 2018, – s.103-106.
7. Zeynalov, A.Ə. Damcılı məzarında arxeoloji qazıntıların bərpası / A.Ə. Zeynalov, Y. Nishiyaki, M.M. Masnsurov [və b] //– Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2015 – 2016, – 2017. – s.420-426.
8. Габуния, Л.К, Ниорадзе, М.Г, Векуа, А. К. О мустьерском человеке из Сакажиа (Западная Грузия) // – Москва: – Вопросы Антропологии, – 1978. вып.59, – с. 154-164.
9. Джафаров, А.К. Многослойная Тагларская мустьерская стоянка в Азербайджане // – Москва: Советская Археология, – 1978. № 4, –с.239-245.
10. Джафаров, А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры) / А. К. Джафаров. – Баку: Элм, –1983, –97 с.
11. Джафаров, А.К. Особенности палеолита Азербайджана // Материалы междунауч. Конф, – Тбилиси: nəşriyyat, – tarix, – 2002, – səhifə.
- 12.Замятнин, С.Н. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г // – Баку: Труды Института истории Академия Наук Азербайджанской ССР, – 1953. Том XIII,– с.5-18.
- 13.Зейналов, А.А. Последнее убежище неандертальца (позднеплейстоценовая пещерная стоянка Газма в Азербайджане) / А.А. Зейналов. – Баку: Университет Хазар, – 2016, – 224 с.
- 14.Мешвелиани Т.К. Нынешнее состояние изученности верхнего палеолита в западной Грузии / Т.К. Мешвелиани, О. Бар-Йозеф, А. Бельфер – Коэн [и др.] // – Тбилиси: Археология Кавказа, – 2011. № 4, – с.163-168.
- 15.Ниорадзе, М.Г. Работы Цхалцительской экспедиции // – Москва: Советская Археология 1975, – 1976, – с. 490-491.
- 16.Ниорадзе, М.Г. Работы Цхалцительской экспедиции // – Москва: Советская Археология 1976, – 1977. – с.477-478 .
- 17.Ниорадзе, М.Г. Работы Цхалцительской экспедиции // – Москва: Советская Археология 1977, Москва: Наука, – 1978, – с. 486-487.
- 18.Ниорадзе, М.Г. Пещерные стоянки древнекаменного века в ущелье реки Цхалцителя / М.Г. Ниорадзе. – Тбилиси: Мецниереба, – 1992. – 287 с.
- 19.Ниорадзе, М.Г. Пещерные стоянки древнекаменного века в ущелье реки Цхалцителя / М.Г. Ниорадзе. – Тбилиси: Мецниереба, – 1992. – 287 с.
- 20.Тушабрамишвили, Д. М. Археологические памятники Цуцхватского многоэтажного пещерного комплекса / В кн.: Изучение пещер Колхиды. – Тбилиси: Мецниереба, – 1978, – с.155-157.
- 21.Adler, D. Dating the demis: Neandertal extinction and the establishment of modern humans in the southern Caucasus / D. Adler, O. Bar – Yosef, A. Belfer – Cohen [et. al.] // Human Evolution, – 2008. v.55, –p. 817-833.
- 22.Adler, D., Tushabramishvili, N. Middle Paleolithic patterns of settlement and subsistence in the southern Caucasus / In. Settlement Dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age, Edited by Conard N. J. Vol. II. Pub-

lications in Prehistory, Kerns Verlag Tubingen, 2004. p. 91-133.

23. Bar – Yosef, O. Dzudzuana: an Upper Palaeolithic cave site in the Caucasus foothills (Georgia) / O. Bar–Yosef, A. Belfer–Cohen, T. Mesheviliani [et al.] // *Antiquity*, – 2011, v.85, – p.331-349.

24. Bar – Yosef, O., Belfer–Cohen, A., Adler, D. The implications of the Middle–Upper Paleolithic chronological boundary in the Caucasus to Eurasian prehistory // *Anthropologie*, – 2006. v.44, – p.49-60.

25. Belfer-Cohen, A., Goring-Morris, A.N., *Current Issues in Levantine Upper Palaeolithic Research. More than Meets the Eye: Studies on Upper Palaeolithic Diversity in the Near East.* Oxbow Books, Oxford, – 2003, – pp.1-12.

26. Cohen, V., Stepanchuk, V. Late Middle and early Upper Paleolithic evidence from the east European plain and Caucasus: a new look at variability, interactions, and transition // *Journal of World Prehist*, – 1999. v.13, – p.265-319.

27. Golovanova, L. Mezmaiskaya cave: Neanderthal occupation in the northern Caucasus / L. Golovanova, J. Hoffecker, V. Kharitonov [et al] // *Current Anthropology*, – 1999. v.4 (1), – p.77-86.

28. Golovanova, L.V. The Early Upper Paleolithic in the northern Caucasus (new data from Mezmaiskaya cave, 1997) / L. V. Golovanova, N.E. Cleghorn, V.B. Doronichev [et al] // *Eurasian Prehist*, – 2006, v.4, p.43-78.

29. Golovanova, L.V. Significance of ecological factors in the Middle to Upper Paleolithic transition / L. Golovanova, V. Doronichev, N. Cleghorn [et al] // *Current Anthropology*, 2010, v. 51, p.655-691

30. Golovanova, L., Doronichev, V. The Middle Paleolithic of the Caucasus // *Journal of World Prehist*, – 2003. v.17, – p.71-140.

31. Golovanova, L., Doronichev, V. The Early Upper Paleolithic of the Caucasus in the West Eurasian Context Marcel / Otte, Sonia Shidrang & Damien Flas (eds.) -The Aurignacian of Yafteh cave and its context (2005-2008 excavations). Liège, ERAUL 132, – 2012, – p.137-160.

32. Golovanova L., Doronichev V., Cleghorn N. The emergence of bone working and

ornamental art in the Caucasian Upper Paleolithic // *Antiquity*, – 2010, v.84, p.p. 299-320.

33. Hoffecker, J.F., 2009. The spread of modern humans in Europe // *Proc. Natl. Acad. Sci.* – 2009, v. 106, – p.16040-16045.

34. Hominins [Electronic resource] URL: <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>

35. Meshveliani, T., Bar – Yosef, O., Belfer – Cohen, A. The Upper Palaeolithic in western Georgia / In. *The Early Palaeolithic beyond Western Europe*, P. J. Brantingham, S. L. Kuhn and K.W. Kerry (ed), Berekley (CA), University of California Press, – 2004. – p.43-129.

36. Moncel, M. Preliminary results from the new excavations of the Middle and Upper palaeolithic levels at Ortvale Klde – north chamber (South Caucasus Georgia) / M. Moncel, D. Pleurdeau, N. Tushubramishvili [et al] // *Quaternary International*, XXX, – 2012, p. 3-13.

37. Moncel, M., *The Middle Palaeolithic Record of Georgia: a Synthesis of the Technological, Economic and Paleoanthropological Aspects.* Special issue Pleistocene Hunter-Gatherers of Central and Eastern Europe / M.-H. Moncel, D. Pleurdeau, R. Pinhasi, // *Anthropologie*, Brno, – 2015. LIII/1-2, – pp.93-125.

38. Nishiaki, Y. Archaeological investigations at Damjili cave, Gazakh, West Azerbaijan field report from the 2018 season (July 9 to 29, 2018), / *The Japanese Archaeological Mission to Azerbaijan.* The University Museum, The University of Tokyo, Tokyo, – 2018, – p.19.

39. Otte, M., The aurignacian of the Caucasus. In: Bar-Yosef, O., Zilhao, J. (Eds.), *Towards a Definition of the Aurignacian.* *Trabalhos de Arqueologia* 45, Lisboa. American School of Prehistoric Research / Instituto Portugues de Arqueologia, – 2006, – pp.287-294.

40. Otte, M., Central Asia as a core area: Iran as an origin for the European Aurignacian // *Int. J. Soc. Iran. Archaeol*, – 2014, v.1, – pp.27-32.

41. Otte, M., Kozłowski, J. La Transition du Moustérien à l'aurignacien au Zagros. The Lower and Middle Palaeolithic in the Middle East and Neighbouring Regions. In: Le Tensorer, J.-M., Jagher, R., Otte, M. (Eds.). *Univ. de Liège, Liège*, – 2011, – pp.183-195.

42. Pinhasi, R. Revised age of late Neanderthal occupation and the end of the

Middle Paleolithic in the northern Caucasus / R. Pinhasi, T. Higham, L. Golovanova [et al.] // Proceedings of the National Academy of Sciences, – 2011. v.108, – p.8611-8616.

43. Pinhasi, R. New chronology for the Middle Paleolithic of the Southern Caucasus suggests early demise of Neanderthals in this region / R. Pinhasi, D. Pleurdeau, C. Stringer. [Et al.] // Human Evolution, –2012. v.63 (6), – p.770-780.

44. Pleurdeau, D. Bondi Cave and the Middle-Upper Palaeolithic transition in western Georgia (south Caucasus) / D. Pleurdeau, M. Moncel, R. Pinhasi. [et al.] // Quaternary Science Reviews, – 2016. v. 146, – p.77-98.

45. Pontzer, H., Anton, S., Lordkipanidze, D. Dmanisi Hominins and Archaeology /

Ensklopedia of Global Archaeologiya, – 2012. – p. 2146-2149.

46. Tushabramishvili, N. The Middle Paleolithic rock shelter of Ortvale Klde, Imereti Region, the Georgian Republic / N. Tushabramishvili, D. Lordkipanidze, A. Vekua [et al.] // Prer histoire Europeenne, – 1999, v.15, – p.65–77.

47. Tushabramishvili, N. Human remains from a new Upper Pleistocene sequence in Bondi Cave (Western Georgia) / N. Tushabramishvili, D. Pleurdeau, M. Moncel [et al.] // – Human Evolution, – 2012. v.62, – p.179-185.

48. Pleurdeau, D., Les industries lithiques du Paléolithique moyen de Géorgie / D. Pleurdeau, N. Tushabramishvili, M. Nioradze // L'Anthropologie, – 2007, 111, – 400-431.

Summary

Yagub Mammadov

Extinction of Neanderthals in the South Caucasus and migration of Homo sapiens

The South Caucasus was one of the main habitats of the Neanderthals, as well as other early hominid species. As a result of studies carried out in the region since the 30s of the XX th century, more than 10 caves and more than 20 open-type sites of the Middle Paleolithic period have been identified and studied.

Prior to research carried out over the past 20 years, archaeological sites in the South Caucasus dating back 35–32 thousand years BC were considered evidence of the coexistence of Neanderthals and modern humans along the line of the Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic. It was believed that in the Early Upper Paleolithic, along with the formation of purely Upper Paleolithic tools, tools of the Mousterian type were also used for a long time. It was considered an expression of the cultural transition from the Middle Paleolithic to the Upper Paleolithic. The essence of this widespread historical and evolutionary concept was that such a transition to the Upper Paleolithic of the Middle Paleolithic groups of people was a normative process.

As you know, the idea that the Neanderthals from the point of view of anatomy were the ancestors of modern man, has already remained in history. One of the main areas of research is the study of the historical aspects and reasons for the extinction of Neanderthals in their habitats. In general, Neanderthals became extinct about 45-40 thousand years ago, and the reason for this is not fully understood. There are several different theories about the mechanisms of the Neanderthal extinction process.

These include the cultural, technological, demographic advantages of a modern human type (higher life expectancy, a higher level of reproduction of offspring, short intervals between births, the ecological process (social connections and favorable opportunities for hunting, and other factors), climate change.

The purpose of this article is to investigate the aforementioned problems. It should be noted that over the past 20 years there has been extensive research in this area and the article is based on this research.

Keywords: South Caucasus, demise of Neanderthals, Late Middle Paleolithic, Early Upper Paleolithic, Homo sapiens

Резюме

Ягуб Мамедов

Вымирание неандертальцев на Южном Кавказе и миграция *Homo sapiens*

Южный Кавказ являлся одним из основных ареалов обитания неандертальцев, также как и других ранних видов гоминидов. В результате исследований, проводившихся в регионе с 30-х годов XX века, было выявлено и изучено более 10 пещер и более 20 стоянок открытого типа периода среднего палеолита.

До исследований, проводимых за последние 20 лет, археологические памятники на Южном Кавказе датировавшиеся 35–32 тыс. лет до нашей эры считались свидетельством сосуществования неандертальцев и современного человека на линии позднего среднего палеолита и раннего верхнего палеолита. Считалось, что в раннем верхнем палеолите, наряду с формированием чисто верхнепалеолитических орудий, долгое время использовались и орудия мустьерского типа. Это считалось выражением культурного перехода от среднего палеолита к верхнему палеолиту. Суть этой широко распространенной историко-эволюционной концепции заключалась в том, что такой переход к верхнему палеолиту среднепалеолитических групп людей был нормативным процессом.

Как известно, представление о том, что неандертальцы с точки зрения анатомии были предками современного человека, уже осталось в истории. Одно из основных направлений исследований – изучение исторических аспектов и причин вымирания неандертальцев в районах обитания. В целом неандертальцы вымерли около 45–40 тысяч лет назад, и причина этого до конца не изучена. Существует несколько различных теорий о механизмах процесса вымирания неандертальцев.

К ним относятся культурные, технологические, демографические преимущества человека современного типа (более высокая продолжительность жизни, более высокий уровень воспроизводства потомства, короткие интервалы между рожденьями, экологический процесс (социальные связи и благоприятные возможности для охоты, и другие факторы), изменение климата.

Задача данной статьи заключается в исследовании вышеупомянутых проблем. Следует отметить, что за последние 20 лет проводились обширные исследования в этой области и статья базируется на этих исследованиях.

Ключевые слова: Южный Кавказ, вымирание неандертальцев, поздний средний палеолит, ранний верхний палеолит, *Гомо Сапиенс*

UOT 902

ВЕЛИ БАХШАЛИЕВ

*Член Корреспондент Национальной Академии наук Азербайджана
Нахчыванское отделение Национальной Академии наук Азербайджана
Азербайджан
velibahshaliyev@mail.ru*

О ДАТИРОВКЕ КЕРАМИКИ ТИПА ХАЛАДЖ

Ключевые слова: *Нахчыван, неолит, энеолит, Халадж, расписная керамика*

Поселение Халадж расположено вблизи одноименного села Шарурского района Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана. Подъемный материал в основном представлен керамическими изделиями, которые отличаются своеобразными особенностями. Они изготовлены с примесью мякины, обожжены в красном цвете и в большинстве случаев покрыты красной краской. Однако возраст и принадлежность

этой керамики до сих пор не установлен. В некоторых научно-исследовательских работах подобная керамика датирована поздним энеолитом (4, s. 63-76). В 2009 году в поселении произведены разведочные археологические работы. Однако оказалось, что культурный слой сохранился очень мало. На раскопанном участке культурный слой разрушен во время работы советского карьера.

Рис. 1. Керамика Халаджа, покрытой красной краской.

Поэтому не было возможно обнаружить строительные остатки. Однако во время раскопа выявлены многочисленные керамические изделия. Археологические находки, выявленные из раскопок, датированы поздним периодом энеолита (4, s. 23-76). Потому

что, среди керамических изделий были многочисленные фрагменты эпохи позднего энеолита. Однако параллели керамических изделий красным ангобом до сих пор не известны из памятников Южного Кавказа, а также и Нахчывана. В настоящее время

находки из новых археологических памятников, выявленных на территории Нахчывана и в бассейне озера Урмия, позволяют установить периодизацию керамики Халад-

жа. Установлено, что керамические изделия из поселения Халадж разновременные. Они представлены изделиями эпохи позднего неолита, среднего и позднего энеолита

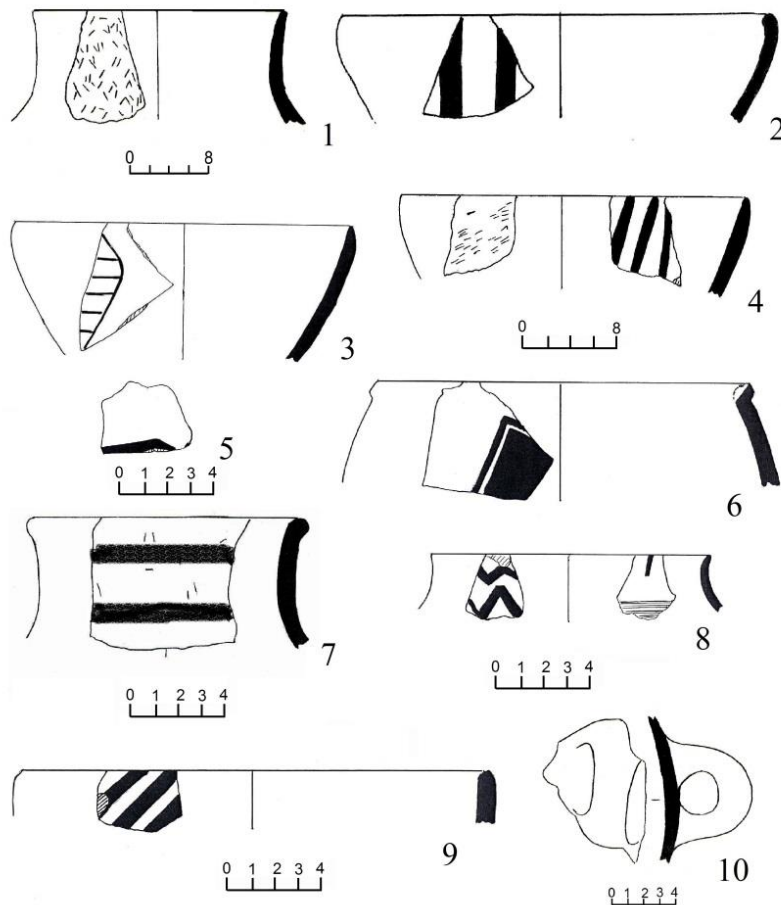

Рис. 2. Расписная керамика Халаджа.

Керамические изделия эпохи позднего неолита в основном с примесью мякины и обожжены красном цвете. Черно глиняная керамика представлена только двумя экземплярами. Большинство красноглиняных изделий покрыто красной краской (Рис. 1). Определенная часть керамических изделий покрыта красной краской и залощена, однако не расписана (Рис. 2, 1). Керамические изделия второй группы расписаны черной краской по залощенной поверхности изделий, покрытой красной краской (Рис. 2, 2-4; 6-9). Следует отметить, что некоторые экземпляры расписной керамики (Рис. 2, 3) изготовлены с примесью мелкозернистого песка. Некоторые же экземпляры расписаны

прямо по неокрашенной, саманной поверхности изделий (Рис. 2, 5). Росписи состоят из прямых и волнистых линий. Орнаментальный мотив расписной керамики Халаджа отличается от расписных изделий энеолитического периода Гей Тепе и Яныг Тепе. Однако в этих памятниках также использована орнаментация над ангобом. Расписная керамика Халаджа отличается также от расписных изделий Техут и Тилкитепе. При этом росписи керамики Халаджа в определенной степени близки орнаментации памятников Мильской степи, а особенно с керамикой Кебирли (9, с. 40, рис. 37). Керамика Кебирли как и в керамике Халаджа расписаны над ангобом. Более близкие па-

раллели орнаментального мотива керамики Халадж известны из неолитического слоя поселения Дава Гез (11,р. 69-87), которое расположено на севере озера Урмия. Керамические изделия Дава Гез изготовлены из глины с примесью мякины и покрыты крас-

ным ангобом. Керамические изделия Халадж и Дава Гез по технике изготовления и орнаментации почти идентичны. Неолитический слой поселения Дава Гез датируется 5400-5000 гг. до н.э. (11,р. 73).

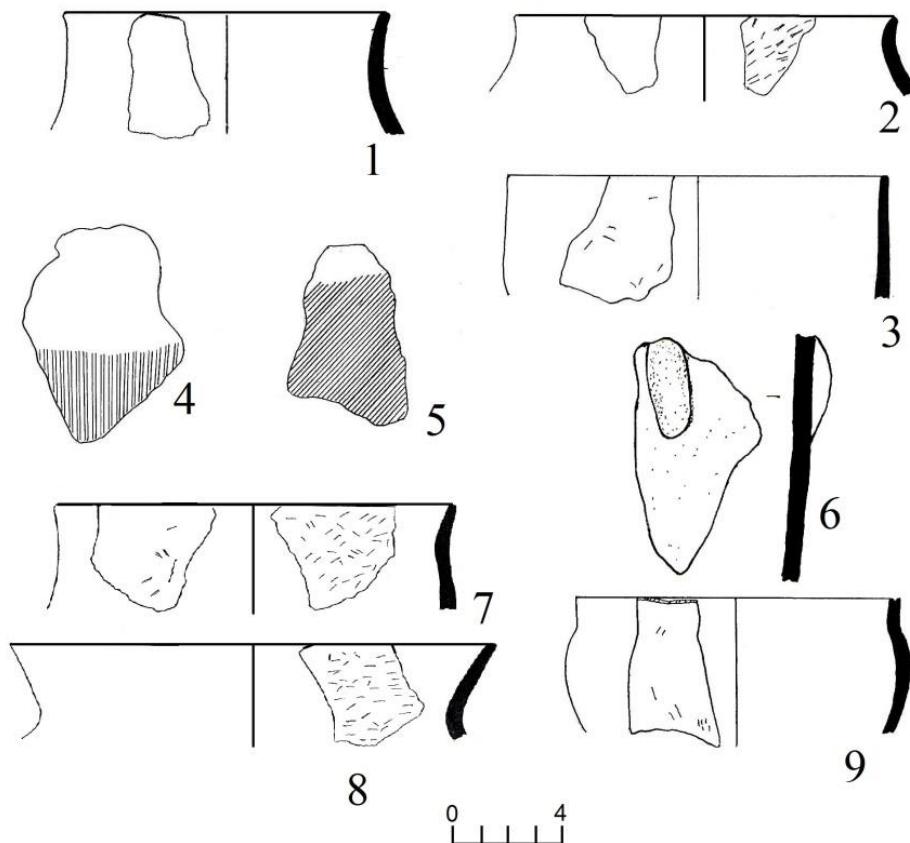

Рис. 3. Простая керамика Халаджа: 4, 5, 6- поздний неолит; 1-3, 7-9-средний энеолит.

К этому периоду относится также ручка керамического изделия, которая также покрыта красной краской (Рис. 2, 10). Близкие параллели этой ручки из памятников Южного Кавказа пока не известны.

Одна из керамических изделий с рельефным орнаментом (Рис. 3, 6). Некоторые керамические изделия с рельефным орнаментом в виде палочки (Рис. 3, 6). Этот тип орнамента отличается от орнаментов таких позднеэнеолитических памятников как Овчулартепеси и Норшунтепе. Однако они хо-

рошо известны из Шомутепе (5, табл. 127, 1; 9, рис. 10), Гаргалартепеси (9, рис. 27, 2) и Кюльтепе I (6, tabl. X, 13). Близкие параллели подобных изделий известны также из поселения Узуноба (7, рис. 5, 1, 3), из VII слоя Джульфа Кюльтепеси (10, fig. 13, 1-4; fig. 15, 3) и Нахчывантепе (1, şəkil 5, 5; şəkil 92, 2). VII слой поселения Джульфа Кюльтепеси датируется 4500-4200 гг. до н.э. (10,р. 37,fig. 6), а поселение Узуноба 4620-4370 гг.до н.э. (7, с. 116).

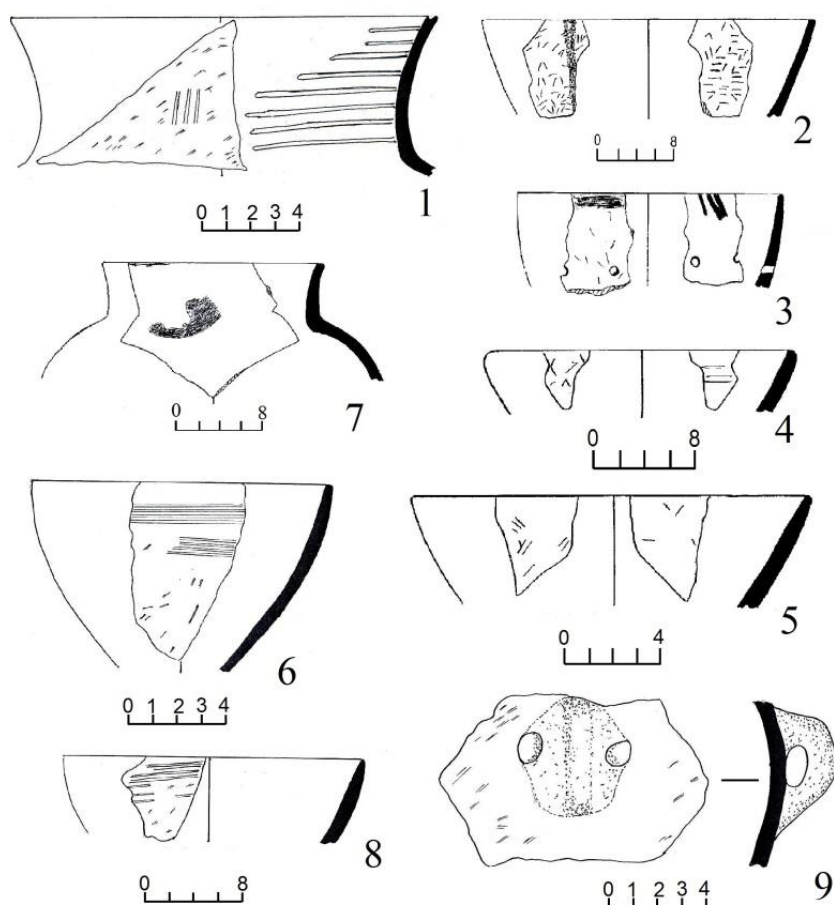

Рис. 4. Керамика Халаджа. 1-неолит; 2-9- поздний энеолит.

Керамические изделия эпохи среднего энеолита в основном отличаются светлым оттенком цвета. Они представлены черепками кувшинов и мисок (Рис. 3, 1-3, 7-9). Кувшины с отогнутыми наружи венчиками использованы во всех периодах энеолита. Близкие параллели наших экземпляров известны из Норшунтепе (13, tabl. 15, 1; tabl. 55, 8; Tabl. 66, 18), Арслантепе VII (12, fig. 2, 22), Дегирментепе, Ханаго (15, pl. V, 4), Сарыгюл (15, pl. VIII, 5), а также и других поселений. Миски и горшки также хорошо известны из энеолитических памятников Южного Кавказа и Ближнего Востока.

Определенная группа керамических изделий орнаментирована гребенчатым орнаментом. По технике использованию они различаются друг от друга (Рис. 4, 1, 6). Оттенок цвета варьируется от желтого до красного. Некоторые из них украшены тонким гребенчатым инструментом, а другие

выполнены очень грубо. Оба вида подобной орнаментации известны из нижних горизонтов поселения Нахчывантепе (2, s. 10). В Халадже встречаются также такие керамические изделия, в которых внутренняя часть украшена гребенчатым инструментом. Подобные изделия хорошо известны из Нахчывантепе (1, şəkil 60, 4; şəkil 79, 4; şəkil 97, 4). Параллели подобных орнаментов известны также из VIII (10, p. 110. fig. 8, 1) и VII (10, p. 115. Fig. 14, 4) слоев, а также из слоя VI В (10, p. 121, fig. 20, 14) Джульфа Кюльтепе. Исследования показывают, что подобная керамика характерна для керамических изделий Нахчывантепе.

Определенная часть керамики Халаджа из раскопок 2009 года относятся к позднему энеолиту. Они изготовлены из глины с примесью мякины, обожжены в желтовато красном цвете. В некоторых случаях между стенами изделий сохранился необожженный

сероватый слой. Определенная часть керамических изделий этого периода расписная. Один из них расписан красной краской прямо по красному, не залощенному поверхности керамики (Рис. 4, 2). Другие черепки также расписаны по не окрашенной глине керамики. В этих экземплярах орнаменты нанесены или сурьмой или же копотью (Рис. 4, 3, 7). На корпусе одного из них сверлены две сквозные отверстия (Рис. 4, 3). Подобная миска представлена одним экземпляром. Подобные керамические изделия, украшенные рядами сквозных отверстий по краю венчика, известны из Беюк-Кесик (3, tabl.XXIII, 1-9), Кечили (9, рис. 35, 1, 11), а также из других памятниках Южного Кавказа (8, с. 42, рис. 15). В Восточной Анатолии подобные изделия выявлены из Аштепе (15, pl. III, 3), Норшунтепе (13, tabl. 39, 10) и из других памятников.

Одна из керамических изделий с ушковидным выступом. В середине ушка сверлено сквозное отверстие (Рис. 3, 9). Подобные ушковидные выступы хорошо известны из памятников позднего энеолита Нахчывана. Они известны также из слоя VI А Джульфа Кюльтепе (10, p. 129, fig. 28, 17).

Исследования показывают, что керамические изделия поселения Халадж в основном связаны с керамическими изделиями памятников бассейна озера Урмия, а частично с Восточной Анатолией. Определенная группа керамических изделий Халаджа в настоящее время хорошо известны из поселения Дава Гез, Нахчывантепе, а другие из Овчулартепеси, Джульфа Кюльтепе и Норшунтепе. Как уже сказано, определенная группа керамики Халадж отличается красным ангобом. Подобная керамика распространена также в бассейне озера Урмия, а также в неолитических памятниках Мильской степи (14, p. 139-140). Исследования показывают, что подобная керамика появилась на территории Нахчывана в конце VI и начале V тысячелетия до н.э. В основном, появление расписной керамики в памятниках Южного Кавказа, исследователи связывают с воздействием южных стран, особенно Месопотамских. Несомненно, что развитые культуры Месопотамии влияли на раз-

витие культур Южного Кавказа. Однако на основе исследований можно сказать, что в Южном Кавказе, в этом периоде уже были освоены производства крашеной керамики. По мнению, И.Г. Нариманова керамика с красным ангобом имела местное происхождение (9, с. 163-164). Памятники же Нахчывана в основном отражают импульсы культур бассейна озера Урмия.

Исследование керамики Халаджа еще раз утверждает, что все возможности исследования памятников эпохи неолита пока не исчерпаны. Видимо, дальнейшими исследованиями будут выявлены и новые памятники, которые позволят нам проследить все ступени развития неолита Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана.

Список литературы

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naхçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naхçivan: Əcəmi, 2018, 264 s.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z. Həşimova T., Baxşəliyev E., Mehbalıyev K. Naхçivan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naхçivan: Əcəmi, 2018b, 136 s.
3. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
4. Seyidov A, Baxşəliyev, V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 216 s.
5. Ахундов Т.И., У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шумутепе. Баку: Наука, 2012, 388 с.
6. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
7. Бахшалиев, В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин // Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age. Baku. Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
8. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970, 190 с.
9. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого-котоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.

10. Abedi A., Khatib, Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J. and Ebrahimi Gh. "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // ANES, 2014, № 51, p. 33-167.
11. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // MAA, 2017, №17/1, p. 69-87.
12. Frangipane M. The Late Chalcolithic EB I sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site. In C. Marro and H. Hauptmann, Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloqued'Istanbul, 16-19 décembre 1998 // VA, 2000, XI, p.439-471.
13. Gülçür S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazig / Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis: University of Tübingen, 1988, 320 p.
14. Lyonnet B., Guliyev F., Helwing B., Aliyev T., Hansen S., Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus // AMIT, 2012, № 44, p.1-190.
15. Marro C. Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands // ANES, Edited by Karen S. Rubinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p. 9-37.
16. Marro C., Özfirat A. Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region // AA, 2005, XIII, p. 319-356.

Xülasə

Vəli Baxşəliyev

Xələc keramikasının xüsusiyyətləri

Xələc yaşayış yeri Şərur rayonunda eyni adlı kəndin yaxınlığında yerləşir. Xələc yaşayış yerinin keramikası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Saman qarışıq, bir çox hallarda qırmızı boya ilə örtülən Xələc keramikasının mədəni mənsubiyyəti və dövrləşdirilməsi ilə bağlı məsələləri indiyədək tam həll edilməmişdir. Son illər Naxçıvanda və Urmiya hövzəsində aşkar olunan yeni abidələr Xələc keramikasını dövrləşdirməyə imkan verir. Araşdırmalar Xələc keramikasının müxtəlif dövrlərə aid olduğunu göstərir. Hazırda Xələcin qırmızı anqoblu və qırmızı anqob üzərindən boya ilə naxışlanmış keramikasını Son Neolit dövrünə aid etmək olar. Qabartma və darəmə naxışlı keramikanın bir qismi Orta Eneolitə, digərləri isə Son Eneolitə aid edilə bilər. Şübhəsiz ki, Xələc yaşayış yerinin gələcəkdə araşdırılması abidənin daha dəqiq tarixləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Neolit, Eneolit, Xələc, boya naxışlı keramika.

Summary

Veli Bakhshaliyev

About dating Halaj type ceramics

Halaj settlement is located near the same name village of Sharur district. Halaj ceramic products differed peculiar features. Cultural affiliation and periodization of Halaj ceramics, with chaff impurity and red-painted still unresolved. New monuments identified in recent years in Nakhchivan and Lake Urmia Basin makes it possible to establish periodization of Halaj ceramics. Studies show that Halaj ceramics date back to different periods. Currently, Halaj ceramics covered in red paint can be dated to Late Neolithic Age. Some ceramic products with convex and comb ornament can be dated to the Middle Chalcolithic Age, and others to the Late Chalcolithic Age. Further study of the Halaj settlement, probably, to allow for more precise dating of this monument.

Keywords: Nakhchivan, Neolithic Age, Chalcolithic Age, Halaj, painted ceramics.

UOT 34.002

AYSEL HACIYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi
İnsan hüquqları və informasiya hüququ
UNESCO kafedrasının dissertantı, Azərbaycan
hassanly.aysel@mail.ru*

AVROPA İTTİFAQI VƏ ÜZV DÖVLƏTLƏRİN QANUNVERİCİLİYİNDƏ İNFORMASIYAYA ÇATIMLIQ PRİNSİPİNİN İFADƏ OLUNMASI MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: effektivlik, milli qanunvericilik, çoxtərəfli prinsip, legitimlik, asan implementasiya, hesabatlılıq, ağlabatan müddət, legitim səbəb, effektiv çatımlıq, ictimai qayda, milli təhlükəsizlik

İnformasiyaya çatımlıq hüququ ifadə azadlığının ümumi sistemində daxildir, yəni tərkib hissəsini təşkil edir. İnformasiyaya çatımlıq hüququ dövlət tərəfindən təmin edilən hər kəsin fundamental hüququdur. Dövlətlərin bu hüququ tam müdafiə etmək kimi bir öhdəliyi vardır. İnformasiyaya çatımlıq hüququ daha çox aşağıdakı 3 sahədə aktualdır:

- Demokratiyanın həyata keçirilməsində iştirak;

- Dövlətə və ictimai idarəetməyə nəzarət;

- Korrupsiya sahəsində monitoring.

Aşkarlıq və şəffaflıqla tənzimlənən demokratik sistemlərdə informasiya hüququ demokratiyanın həyata keçirilməsində iştirak, ictimai işlərin vicdanlı və şəffaf həyata keçirilməsi, ictimai rəy vasitəsilə hakimiyyətə nəzarət üçün əsas, fundamental tələbdir. Çünki bu, vətəndaş cəmiyyətinə hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək imkan verir. İnformasiyaya azad çatımlıq hüququ vətəndaşın siyasi hüquqlarını həyata keçirməsi üçün bir vasitədir. İnformasiyaya çatımlıq hüququnun təmin olunması hökumətdə hesabatlılığı və şəffaflığı önə çəkmək, korrupsiyanın və sui-istifadə hallarının qarşısını almaq üçün vacibdir. Bunu demək kifayətdir ki, informasiyaya çatımlıq hüququ insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün açar mexanizm rolunu oynayır.

İnformasiyaya çatımlıq hüququ hər kəsə məxsusdur. Prinsipcə, hər bir fərdin dövlət tərəfindən təmin edilən informasiyaya çatımlıq hüququnu tələb etmək hüququ vardır.

İnformasiyaya çatımlıq hüququ hökumətin müxtəlif sahələri üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur.

Əgər dövlət müəyyən edirsə ki, burada çatımlıq hüququ mövcuddur, dövlətin informasiya əldə etmək üçün müraciətlərə əhəmiyyətli dərəcədə və ağlabatan müddətdə cavab vermək öhdəliyi və bu informasiyanı təmin etmək öhdəliyi yaranır.

Eyni zamanda, dövlətin belə bir öhdəliyi vardır ki, dövlət fərdi onun çatımlıq hüququnun olmamasını özündə əks etdirən bir mənbə ilə və bunu özündə əks etdirən çatımlığın qarşısını alan legitim bir səbəbi ehtiva edən informasiya ilə təmin etməlidir.

Qanun informasiyaya geniş və effektiv çatımlığı təmin etməlidir və hər hansı bir istisnalar vəzifəli şəxslərin hər hansı informasiyanın açıq olub-olmaması barədə diskresiyaya malik olması təəssüratı yaratmağa yol verə bilməz. İstisnalar qanunla müəyyən edilmiş olmalıdır və təmin edilməlidir ki, həqiqətən də bu, dövlət hakimiyyətinin diskresiyasında deyildir.

Bundan əlavə dövlətin fərdləri informasiyaya çatımlığı özündə əks etdirən inzibati prosedur ilə təmin etmək öhdəliyi vardır. Bu prosedur da eyni zamanda, hüquqla, qanunla müəyyən edilmiş olmalıdır. Bu, səlahiyyətli orqanların əsaslandırılmış şəkildə müəyyən etdiyi müəyyən ağlabatan zaman kəsiyini əhatə etməlidir. İnformasiyaya çatımlığı özündə əks etdirən inzibati proseduranın yaranması vəzifəsi informasiyaya çatımlıq hüququnun insan hüquqlarına daxil edilməsi yolunda zəruri bir nəticədir.

Dövlətlər hər hansı xüsusi informasiyanı təmin etməkdən imtina edən, bunu inkar edən və belə informasiyanı, tələbi təmin etməkdə uğursuzluq yaşayan orqanların qərarları arasında ziddiyyətlərə yol açan məsələləri aradan qaldırmaq üçün sadə, effektiv, sürətli və asanlaşdırıcı tələblə inzibati qərarların məhkəmə baxışı hüququnun yaratmalıdır.

BMT, NATO və ADT-nin (Amerika Dövlətləri Təşkilatı) Xüsusi Məruzəçiləri 2004-cü il İfadə azadlığı adlanan Birgə Bəyənətlərində bildirirdilər ki, "informasiyaya çatımlıq hüququ və təndəşlərin hüququdur və buna görə də bu informasiyaya çatımlıq prosedurası sadə, sürətli, ödənişsiz və ya aşağı ödənişlə olmalıdır". Amerikaarası Hüquq Komitəsinin "İnformasiya hüququna çatımlıq haqqında" Prinsiplərində qeyd edilirdi ki, "informasiya əldə etmək prosedurasına münasibətdə aydın, sadə, diskriminasiya nəzərdə tutmayan və ədalətli qaydalar müəyyən edilməlidir. Buraya aydın və əsaslı, əqləbatan zaman axımı da daxil edilməlidir, eyni zamanda, ödənişsiz və ya aşağı ödənişli və ödənişlər informasiyanı nüsxələməklə təmin etmək və göndərmək xaricində olmamaqla həyata keçirilməlidir".

Əgər informasiyaya çatımlığın imtina edilməsinə dair tələb varsa, bu imtina xüsusi əsaslar göstərilməklə, müəyyən zaman müddətində təmin edilməlidir. Dövlətin bu öhdəliyinə eyni zamanda informasiyaya çatımlığa dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsinin razılığı olaraq və ya olmadan informasiyanın dövriyyə olunması ilə davam edən hər hansı bir müdaxilədən çəkinmək vəzifəsi də daxildir[10].

Dövlətin digər öhdəliyi ondan ibarətdir ki, ictimaiyyəti maksimum fəal informasiya ilə təmin etməkdir. Ən azından, dövlətin strukturu, digər hüquqların icrası, təqaüdlər, sağlamlıq, əsas dövlət xidmətləri və s.sahəsində olan məlumatlar zəruridir. BMT,NATO və ADT-nin (Amerika Dövlətləri Təşkilatı) Xüsusi Məruzəçiləri 2004-cü il İfadə azadlığı adlanan Birgə Bəyənətlərində bildirirdilər ki, "dövlət, hətta belə tələb olmasa belə, ictimaiyyətin marağında olan fəal informasiyaları nəşr etdirməlidir"[11]. Amerikaarası Hüquq Komitəsinin "İnformasiya hüququna çatımlıq haqqında" Prinsipləri adlı

qətnaməsində qeyd edilir ki, dövlət orqanları öz funksiyaları və fəaliyyəti barədə - siyasəti, konsultasiyaları, ictimaiyyətin nümayəndələrinə təsir edəcək fəaliyyətlərini, büdcəsi, subsidiyaları, gəlirləri, müqavilələr haqqında müntəzəm və fəal əsasla, hətta belə bir xüsusi tələb irəli sürülməsə belə, informasiya yaymalıdır, lakin bu məhdud olmamalı, əlçatan və başadüşülən şəkildə olmalıdır".

Dövlətin eyni zamanda belə bir öhdəliyi vardır ki, beynəlxalq, konstitusional və hüquqi normalara uyğun olaraq öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün gərəkli olan informasiyanı əldə etsin.

Dövlətin bu sahədə növbəti və zəruri öhdəliyi ondan ibarətdir ki, informasiya əldə etmək baxımından dövlət öz daxili qanunvericiliyini beynəlxalq standartlara uyğun bir vəziyyətə gətirsin.

Bu, aşağıdakı vasitələrlə mümkündür:

- İnformasiyaya çatımlığı çətinləşdirən hüquqi və inzibati maneələri aradan qaldırmaq;

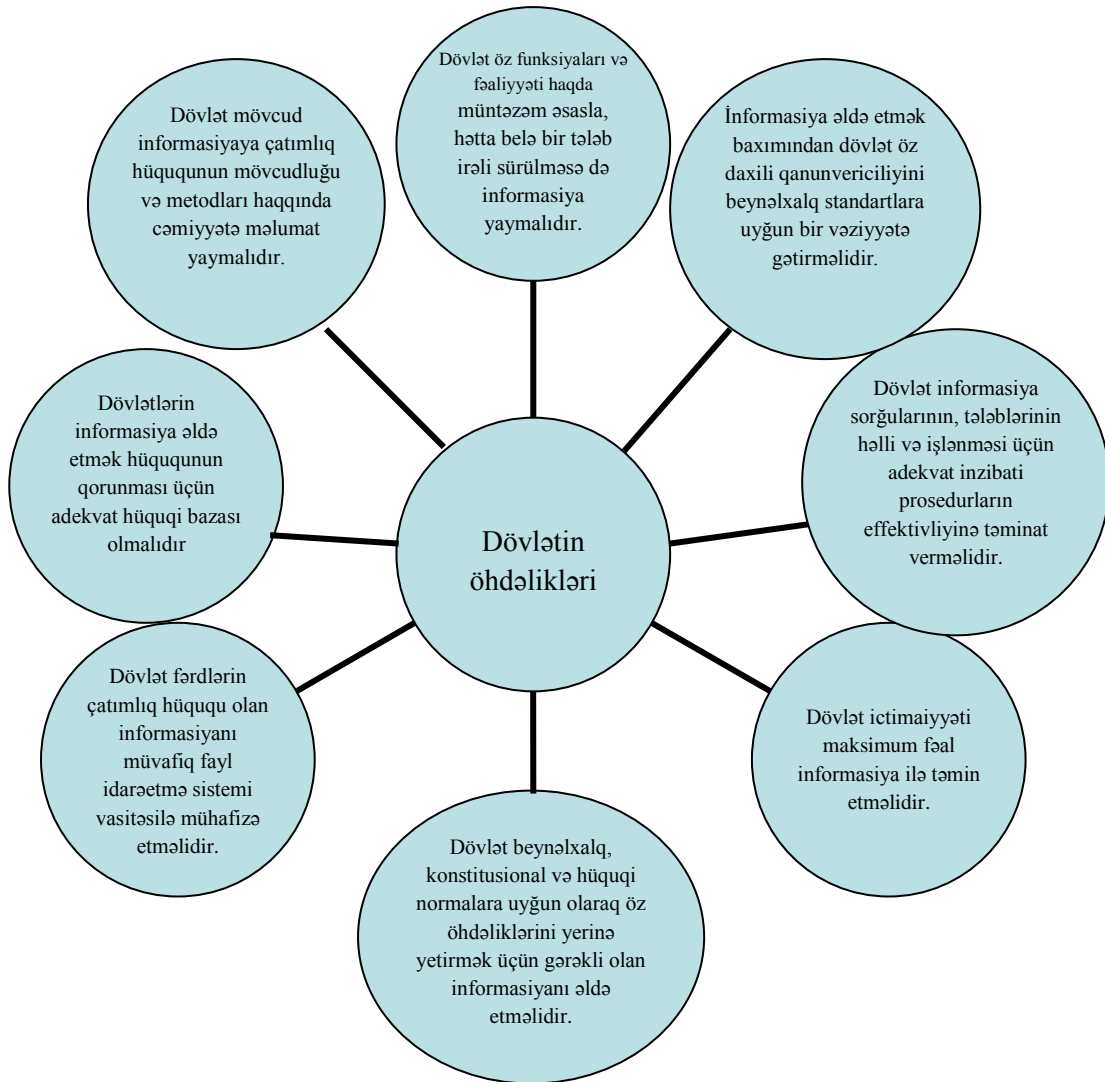
- Qaydaların və prosedurların qəbulu və icrası, vəzifəli şəxslərin informasiyanın verilməsi, idarə edilməsi, mühafizəsi, təminatı haqqında təlimlər keçmək vasitəsilə informasiyaya çatımlıq hüququnu bütün dövlət müəssisələrində və idarələrində dəstəkləmək;

- Ümumilikdə, bu hüququn tam təmin edilməsi, həyata keçirilməsi zəminində dövlət siyasəti qəbul etmək.

Dövlətlərin informasiya əldə etmək hüququnun qorunması üçün adekvat hüquqi bazası olmalıdır və dövlətlər informasiya sorğularının, tələblərinin həlli və işlənməsi üçün adekvat inzibati prosedurların effektivliyinə təminat verməlidirlər.

Dövlətin digər bir öhdəliyi mövcud informasiyaya çatımlıq hüququnun mövcudluğu və metodları haqqında cəmiyyətə məlumat yaymaqdan ibarətdir. Nəticədə dövlətin fərdlərin çatımlıq hüququ olan informasiyanı müvafiq fayl idarəetmə sistemi vasitəsilə mühafizə etmək öhdəliyini də qeyd etmək zəruridir.

Beləliklə, dövlətin informasiya hüququ sferasında öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İfadə azadlığının bir hissəsi kimi, informasiyaya çatımlıq hüququ mütləq hüquq deyildir. Belə ki, bu hüquq ictimaiyyətə çatımlığı aradan qaldıran müəyyən məhdudiyyətlərin subyektivi ola bilər. Buna baxmayaraq, bu cür məhdudiyyətlər tələblərinə tam uyğun olmalıdır. Bu tələblərə aiddir:

- müstəsna, istisna prinsiplərinin şərtləri;
- hüquqa, qanuna əsaslanmış olması;
- qanuni məqsədlərə xidmət etməlidir;
- zərurilik (necessity);
- mütənasiblik (proportionality);

İnformasiyaya çatımlıq hüququ fərdlərin fundamental hüququdur və dövlətin birmənalı şəkildə bu hüququn tam və qəti icrasını təmin etmək öhdəliyi yaranır. Bu prinsip yalnız de-

mokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizliyi təhdid edən real və qaçılmaz təhlükə hallarında qanunla, əvvəlcədən müəyyən olunan müstəsna məhdudiyyətlərə (exceptional limitations) imkan verir. Qanun mümkün qədər informasiyaya effektiv və geniş çatımlığı təmin etməlidir və hər hansı bir məhdudiyyət ümumi qaydaya çevrilməməlidir [9]. “Hər hansı bir məhdudiyyət ümumi qaydaya çevrilməməlidir” ifadəsinin üzərində biraz dayanmaq. Bu ifadə nəyi ehtiva edir? Diskriminasiyanın, yəni ayrışdırıcı anlayışına nəzər salmaq. Diskriminasiya, müxtəlif vəziyyətlərdə eyni cür rəftar, eyni vəziyyətlərdə isə müxtəlif cür rəftar göstərməkdir. İstənilən məhdudiyyətin də ümumi qaydaya çevrilib bütün hallarda tətbiq olunması dolayısı ilə diskriminasiya hesab olunur.

İnformasiyanı axtarmaq, əldə etmək və yaymağa görə məhdudiyyətlər, bunun, hökumə-

tin diskresiyasına aid olmamasını təmin etmək üçün, açıq şəkildə və əvvəlcədən qanunla müəyyənləşdirilmiş olmalıdır. Bu məhdudiyətlər o qədər aydın və xüsusi olmalıdır ki, informasiyanın açıq olub-olmamasına dair vəzifəli şəxslərin diskresiyalarına həddindən artıq dərəcədə üstünlük verməməlidir. Bu cür qanunlar “ümumi maraqlar səbəbindən” ümumi rifah üçün (common good) demokratik dövlətdə ictimai qaydanın (public order) əlaməti kimi qəbul edilməlidir. İnfomasiyaya çatımlıq hüququna qoyulan məhdudiyətlər qanunla əsaslandırılmış eyni zamanda aydın və dar olmalıdır. Bu məhdudiyətlər eyni zamanda digərlərinin hüquqlarına və nüfuzuna hörmətlə, milli təhlükəsizliyi qorumaq üçün, ictimai qayda, ictimai sağlamlıq və ya mədəniyyət, əxlaq üçün olmalıdır.

İnfomasiyaya çatımlıq hüququna olan məhdudiyətlər demokratik cəmiyyətdə ictimai maraq üçün zəruri olmalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün məhdudlaşdırıcı vasitələrdən, normalardan ən azı biri seçilməlidir, məhdudiyət isə aşağıdakı qaydada olmalıdır:

- məhdudiyətlər, bu məhdudiyətləri əsaslandırılan maraqlara mütənəsb olmalıdır;
- məhdudiyətlər, hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə mümkün qədər ən az dərəcədə müdaxilə olmalıdır;
- məhdudiyətlər, məqsədə nail olmaq üçün əlverişli olmalıdır.

İnfomasiyaya çatımlıq hüququna dövlət tərəfindən qoyulan hər hansı məhdudiyət 3 hissəli mütənəsblik testindən keçməlidir:

- onu əsaslandırılan legitim məqsədlə bağlı olmalıdır;
- nümayiş etdirməlidir ki, informasiyanın açıq olması legitim məqsədə əhəmiyyətli zərər vurulmasına effektiv təhlükə yaradır;
- göstərməlidir ki, bu məhdudiyət tətbiq olunmazsa, məqsədə vurulan zərər ictimai maraq üçün informasiyanın açıq olmasından daha böyükdür[7].

İnfomasiyaya çatımlıq üçün inzibati prosedurlar uğursuz olarsa, fərdlərin sorğu etdikləri informasiya ilə bağlı səlahiyyətli məhkəməyə şikayət etməklə hüquqi müraciət etmək hüququ yaranır.

BMT, NATO və ADT-nin (Amerika Dövlətləri Təşkilatı) Xüsusi Məruzəçiləri 2004-cü il İfadə azadlığı adlanan Birgə Bəyənətlərində

məhdudiyətlərə olan tələbləri belə ümumiləşdirir: informasiyalar “məhdudlaşdırılan” və “gizli” olan informasiyalara qruplaşdırılır. Eyni zamanda, hüquqi sistem əgər vəzifəli şəxslərin, hüquqi şəxslərin və fərdlərin hərəkətləri nəticəsində itkilərin subyektivi olan informasiyanı mühafizə edərsə, belə halda fərdlərin də şəxsi(gizli) informasiya hüququ yaranır [8,s.32]. Vəzifəli şəxslərin bu cür informasiyanın məxfiliyini qoruya bilmələri üçün bu klassifikasiya hüquqa əsaslanmalıdır. Ümumi şərtlərə görə:

- İnfomasiya ictimai maraqları təmin etmək üçün mümkün qədər dar məhdudiyət sisteminin subyektivi olmalıdır. Bu məhdudiyətlər ancaq qorunun maraqlara əhəmiyyətli dərəcədə zərər riski varsa, və bu zərər informasiyanın əldə olunmasından daha böyükdürsə, tətbiq olunur. Bu informasiyanın məhdudiyətlər sistemində daxil olmasını sübut etmə yükü vəzifəli şəxslərin üzərinə düşür[16,s.42].

2004-cü ilin Sentyabr ayında Hollandiyanın Daxili İşlər Naziri Avropa İttifaqının üzv dövlətlərinin şəffaflıq haqqında qanunvericiliklərinin və materialların müqayisəli analizi haqqında inventarizasiyaya müəlliflik etdi. Proyektin nəticəsi olaraq 2004-cü il Noyabrın 25-26-da Haaqada “Avropada şəffaflıq-II” adlı Konfransın keçirilməsi qərara alındı. Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin inventarizasiyasından əlavə, məlumatlara çatımlıq haqda Aİ qanunvericiliyinə ümumi əlavələr də edildi.

Əksər üzv dövlətlərdə informasiyaya çatımlıq, şəxsi məlumatların əldə olunması ayrıca qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu qanunvericilik əsasən Avropa qanunvericiliyindən qaynaqlanır. 2004-cü ildə Avropa Komissiyası tərəfindən təqdim olunan “Məlumatlara çatımlığın prinsiplərinin implementasiyası” burada qeyd olunmalıdır(Commission report on the implementation of the principles in the EC Regulation 1049\2001).

İnfomasiyaya çatımlıq haqqında qanunvericiliyin həqiqi effektivliyi ancaq onların praktiki tətbiqi ilə müəyyən oluna bilər. İnfomasiyaya çatımlıqla bağlı milli qanunvericilik – “Üzv dövlətlərə ümumi baxış”, 2000-ci ildə Avropa Komissiyası tərəfindən işlənmişdir.

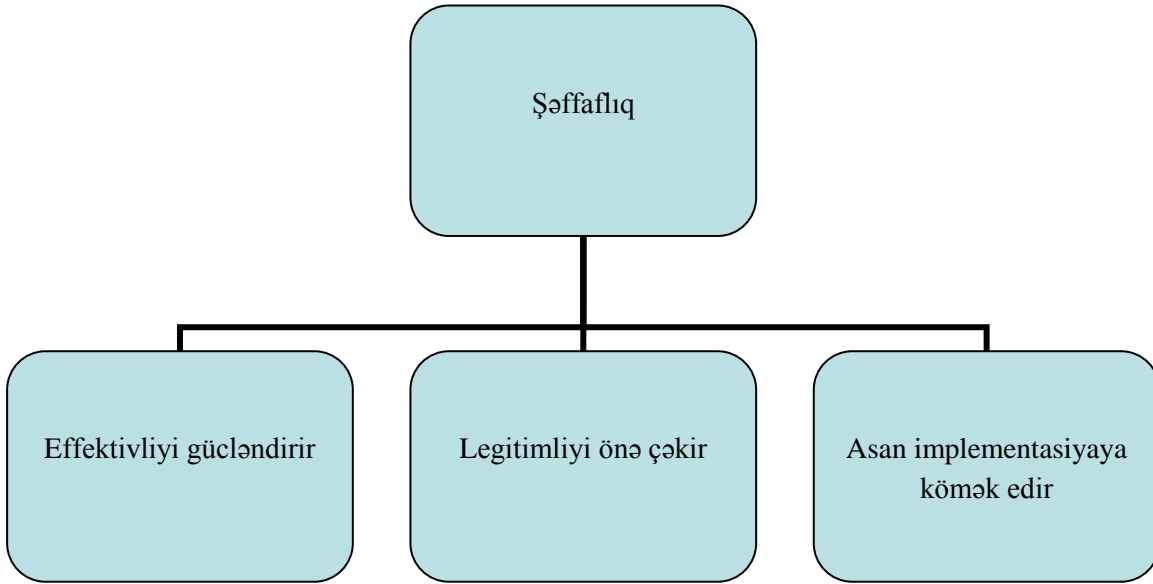
İnfomasiyaya çatımlığın hüquqi əsası Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 255-ci maddəsi ilə müəyyən olunur[13].

İnformasiyaya çatımlıq bütün üzv dövlətlərdə vacib prinsiplərdən biridir. O, demokratik hakimiyyətə əsaslanan hüquqi qaydanın fəaliyyətində müxtəlif funksiyalar həyata keçirir və eyni zamanda müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Bu prinsip həqiqətəndə çoxtərəfli prinsipdir (multi-layered principle) [8,s.76].

İlk olaraq, bir çox üzv dövlətlərində bu hüquqi prinsip kimi çıxış edir. İnformasiyaya çatımlıq ictimaiyyətin bilmək hüququ və hətta hökumətin ictimaiyyəti məlumatlandırmaq vəzifəsini hüquqi cəhətdən əsaslandırır. Məlumatı əldə etmək və ya təmin etmək vəzifəsi və ya hüququ şəffaflığın təmin olunmasına yönəlir.

İkincisi, informasiyaya çatımlıq bir çox üzv dövlətlərdə demokratiyanın gücləndirən prinsipdir və vətəndaşların qərar və siyasətlərin qəbul olunmasında iştirakını təmin edir, hökumətin fəaliyyətinə təsir və nəzarət etmək, korrupsiya və digər halların qarşısını almaq imkanı verir.

Üçüncüsü informasiyaya çatımlıq yaxşı idarəçilik prinsipini təmin edir. Şəffaflıq hökumət və ictimaiyyət arasında kommunikasiyanı daha da yaxşılaşdırır. Gördüyümüz kimi şəffaflıq dövlət idarəetməsində effektivliyi gücləndirir, legitimliyi önə çəkir, asan implementasiyaya kömək edir.

Bu prinsipin yuxarıda qeyd olunan 3 ayrı-ayrı tərəfi bütün üzv dövlətlərdə avtomatik olaraq tətbiq olunmur. Müxtəlif tərəflər müxtəlif üzv dövlətlərində birgə və ya ayrı-ayrı tətbiq oluna bilər.

Avropa səviyyəsində mövcud olan müzakirə informasiyaya çatımlığın konstitusional təbiətdə olub olmamasıdır. Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 6-cı maddəsinə əsasən Birlik ümumi üzv dövlətlərin konstitusional əməllərindən irəli gələn konstitusional hüquqlara hörmət edir. Bu səbəbdən üzv dövlətlərdən 10-u informasiyaya çatımlıq hüququnu konstitusiyalarına daxil etmişdirlər. Avstriya, Çex Respublikası, Slovakiya, İspaniya isə informasiyaya çatımlığı fərdlərin hüququndan daha çox hökumətin vəzifəsi kimi qeyd edir. Hökumətin informa-

siyaya çatımlığı təmin etmək vəzifəsi isə fərdlərin informasiyaya çatımlıq hüququnu yaradır. Digər dövlətlərin konstitusiyaları isə məsələyə münasibətdə səssiz qalır[6,s.35].

“Avropa İttifaqı haqqında Müqavilə”də informasiyaya çatımlıq hüququna 2 dəfə müraciət edilir. Maddə 50-də bu hüquq öz əksini tapmışdır. Bu 1049\2001 sayılı Qaydanın hüquqi əsası olan 255-ci maddənin ekvivalentidir[13]. Avropa İttifaqında 1049\2001 sayılı Qayda informasiyaya çatımlıq haqqında xüsusi aktdır. İkincisi isə, bu hüquq Müqavilənin II hissəsi kimi bütünlüklə ona daxil olan Əsas hüquqlar haqqında Xartiyada öz əksini tapmışdır.

Əksər üzv dövlətlərin informasiyaya çatımlığa dair spesifik aktları vardır. Az sayda üzv dövlətdə bu hüquqa dair qaydalar ümumi

qanunvericiliyin bir hissəsidir. Məsələn, Yunanıstanda və İspaniyada informasiyaya çatımlıq inzibati prosesual hüququn bir hissəsi olaraq formallaşmışdır. Yunanıstanda bu hüquq yalnız maraqlı tərəflərə verilir. Belə bir məsələ anlaşılmaz qalır ki, müraciət edən şəxsin xüsusi marağı olmalıdır? Yunanıstan Dövlət Şurası belə təklif edir ki, bəraət qazandırılmış, yəni bəyənilmiş (justified) marağ tələb olunur. Digər yandan isə, Yunanıstan Komitəsinin müvafiq sahəyə uyğun hazırladığı qanunda qeyd olunur ki, heç bir hüquqi marağın sübuta ehtiyacı yoxdur. Beləliklə, kolliziya yaranır. İspaniya isə yalnız öz vətəndaşlarına informasiyaya çatımlıq hüququ verir. İsveçdə bu hüquqa aid qaydalar İsveç Konstitusiyasının bir hissəsi olan Mətbuat hüququ Haqqında Akta daxildir. Kipr, Lüksemburq və Maltada bu hüquqa dair qaydaları əks etdirən heç bir akt yoxdur. 10 üzv dövlətin konstitusiyaları fərdlərə informasiyaya çatımlıq hüququ verir[11]. Belgiya, Estoniya, Finlandiya, Yunanıstan, Macarıstan, Niderland, Polşa, Portuqaliya və İsveç. Sloveniyada əsaslandırılmış hüquqi maraqları olan fərdlər bu hüququ qaldıra bilərlər. Əgər ikinci dərəcəli qanunvericiliyi də nəzərə alsaq buraya 6 dövlət də əlavə ola bilər. Fransa, İrlandiya, İtaliya, Litva, Slovakiya və İspaniya. İtaliyada yalnız konkret şəxsi maraqları olan şəxslərin inzibati informasiyaya çatımlıq hüququ var. Latviya və Britaniyada ikinci dərəcəli qanunvericilikdə bu hüquq fərdlərə informasiya əldə etmək üçün hüquq verilir. Latviya, və ya fərdlərə onlara çatan informasiyaya sahib olmaq hüququ verilir - Britaniya, kimi ifadə edilir. Çex Respublikasında da ikinci dərəcəli qanunvericilikdə bu hüquq təsbit edilməmişdir. Fərdlərin hüququ ilə əlaqəli olan hökumətin informasiya ilə təmin etmək vəzifəsi, fərdlərin müraciətinə cavab olaraq qanunun "hökumət informasiya ilə təmin etməlidir" dediyi yerdə mövcuddur. Latviyada ümumi əlçatan və məhdudlaşdırılan informasiya fəqrləndirilir. Birinci qrup informasiya marağında olan hər kəsə açıqdır. İkinci qrup informasiyanın əldə olunması üçün isə yalnız xüsusi məqsəd tələb olunur. Avstriya Federal İnformasiya Aktında isə göstərilir ki, hər kəs informasiyaya çatımlıq üçün müraciət edə bilər. Burada ingilis dilində yumşaq mənada "ask" sözü istifadə edilir. Danimarkanın Aktında isə "hər bir kəs mə-

lumatlardan xəbərdar olmağı tələb edə bilər" şəklində ifadə olunmuşdur. Konstitusiyaları və ikinci dərəcəli qanunvericilikləri ilə fərdlərə informasiyaya çatımlıq hüququ verən üzv dövlətlər bu hüququ hər kəsə, yəni xaricilər həm də, hüquqi şəxslər daxil olmaqla verir. Müqavilənin 255-ci maddəsi bu hüquqdan istifadə edən şəxslər qrupuna məhdudiyət qoyur. Belə ki, aşağıdakı şəxsləri buraya daxil edir.

- İttifaq vətəndaşları,
- üzv dövlətdə yaşayan hər hansı fiziki şəxs və ya
- üzv dövlətdə qeydiyyatla alınmış ofisi olan hər hansı hüquqi şəxs.

Lakin 2001-ci Qaydası institutların bu qrupu genişləndirməyinə imkan yaradır. Belə ki, üzv dövlətdə yaşamayan fiziki şəxs və üzv dövlətdə qeydiyyatdan keçmiş ünvanı olmayan hüquqi şəxs belə bu hüquqdan istifadə edə bilər[13].

Milli qanunvericiliklər çatımlıq sorğusunu cavablandırmaq üçün onun hansı dövlət orqanı tərəfindən cavablandırılmasına münasibətdə vaxt məhdudiyəti qoyurlar. Bu müddət 5 iş günündən 8 həftəyə qədər fərqlənir. Əgər əsaslı səbəb olarsa bu müddət əlavə müddət təyin edilməklə uzadıla bilər. Praktikada belə hallar da olur ki, müraciət edən şəxs öz müraciətini yalnız orqana edir. Belə halda ya orqan müraciət edən şəxsi bu haqda məlumatlandırır ya da, orqan özü sorğunu digər orqana ünvanlayır. İkinci halda belə orqan bu transfer haqqında da maraqlı şəxsi məlumatlandırılmalıdır. Əgər müraciət natamamdırsa belə halda dövlət orqanı əlavə məlumat üçün sorğu etməyə borcludur. Çatımlığın rədd olunması qərarı yazılı formada bildirilməlidir və əsaslı səbəbi də açıqlanmalıdır, əgər mümkün müraziət edən şəxs üçün mümkün vasitələr göstərilməlidir.

2001-ci il Qaydalarında qeyd edilir ki, çatımlıq 15 iş günü ərzində ya təmin edilməli yada rədd edilməlidir. Rədd cavabı yazılı şəkildə səbəbi göstərilməklə verilməlidir. Çatımlıq konsultasiya və ya tələb olunan sənədin sürətinin təqdim edilməsi ilə təmin edilməlidir. Sənəd mövcud formada təqdim edilməlidir. İnformasiyaya çatımlıq təmin olunmazsa, bunun təmin edilib edilməməsinə nəzarət etmək üçün 3 cür baxış proseduru vardır.

- ərizəçinin inzibati qaydada şikayət verə bilmək imkanı vardır. Bu şikayət adətən çatımlığı rədd edən müəssisənin rəhbərinə müraciət edilməklə həyata keçirilir. Çex Respublikasında ərizəçi əsas orqanın rəhbərinə müraciət edə bilər və onun qərarından məhkəmə şikayəti vermək olmaz. Belə ki, Çex Respublikası yeganə ölkədir ki, burada bu məsələdən məhkəmə şikayəti vermək təmin edilmir.

- ərizəçi çatımlığın rədd edilməsinə qarşı şikayəti bu prosesə nəzarət edən və məqsədi çatımlıq haqqında olan qaydaların implementasiyası və tətbiqinə nəzarət etmək olan Komitə və ya Komissiyaya, Müvəkkilə edə bilər, təbii ki bu proses bu cür orqanın mövcud olduğu ölkələrə şamil edilir.- İtaliya, Portuqaliya, Belçika, Fransa, Macarıstan, İrlandiya, Sloveniya, Britaniya. Bundan əlavə Litvada ümumi İnzibati Mübahisələr Komissiyası fəaliyyət göstərir. 4 Alman Torpağında isə Məlumatların Mühafizəsi və İnformasiyaya Çatımlığa dair Komissiya və ya Müvəkkil təyin edilir[15].

- ərizəçi inzibati məhkəməyə şikayət edə bilər. Finlandiya və İsveçdə ancaq məhkəmə şikayəti vermək mümkündür.

Əgər çatımlıq Avropa İttifaqı orqanlarının biri tərəfindən rədd edilərsə, şəxs 2 vasitə ilə şikayət edə bilər.

- o, Müqavilənin 230-cu maddəsinə görə Aİ-nin bir orqanı olan Birinci İnstansiya Məhkəməsinə mənfi qərarın ləğvi üçün şikayət edə bilər (CFI-Court of First Instance). Nə Birinci İnstansiya Məhkəməsinin nə də, Aİ digər bir orqanı olan Avropa birliyinin Ədalət Məhkəməsinin heç bir orqana hansısa informasiyanın yayılması ilə bağlı göstəriş vermək səlahiyyəti yoxdur. Sadəcə olaraq bu orqanlar çatımlığa qoyulan istisnaların yüngülləşdirilməsinə və bəraətinə əsas varmı deyər həmin sənədin Məhkəməyə verilməsi üçün göstəriş verə bilərlər[13].

- İkinci vasitə Müqavilənin 195-ci maddəsi ilə şəxsin Avropa Ombudsmanına müraciət edə bilmə imkanınıdır. Ombudsmanın qərarı digər institutlar qarşısında məcburi xarakter daşımır.

Sənədlərə çatımlıq üçün müraciət yazılı formada aparılmalıdır və institutun sənədi müəyyən edə bilməsi üçün kifayət qədər aydın olmalıdır. Müraciət edən şəxs müraciətinin səbəbini açıqlamağa məcbur deyil. 2001-ci il Qaydalarının müvafiq maddələrinə müraciət etsək

bu prosedurun hansı formada realizə edilməsini görürük. Qaydaların 6-cı maddəsində deyilir ki, əgər institut müraciətni kifayət qədər aydın etmədiyini aşkar edərsə, bu zaman aydınlaşdırmaq üçün şəxsə müraciət etməlidir və qeyd olunur ki, müraciətlərə dərhal baxılmalıdır. Maddə 7 ehtiva edir ki, 15 iş günü ərzində çatımlıq ya təmin olunmalıdır ya da səbəbi yazılı şəkildə göstərilməklə rədd edilməlidir. İstisna olan hallarda bu müddət 15 iş günü uzadıla bilər. Əgər çatımlıq rədd edilərsə belə halda, şəxs 15 iş günü ərzində məsələyə yenidən baxılması üçün təsdiqləyici müraciət edə bilər (maddə 7.3). İstitut 15 iş günü ərzində çatımlığa olunan etirazın səbəblərini açıqlanmaqla və mümkün vasitələr göstərilməklə cavab verməlidir. Əgər bu müddət ərzində institut cavab verməzsə, şəxs təsdiqləyici müraciət edə bilər. Əgər təsdiqləyici müraciətdən sonra belə cavab verilməzsə, bu, sorğunun rədd olunması hesab olunur[16].

Çatımlıq ya konsultasiya yada sənədin surətinin verilməsi ilə təmin olunur. Çatımlığın xərcləri müəyyən olunur, bir şərtlə ki, bu sənədin surətinin əldə olunması və göndərilməsi xərclərini aşmasın. Sənəd mövcud olan versiya və formatda və tam olaraq şəxsə çatdırılır.

- Ümumilikdə informasiyaya çatımlıq Aİ qanunvericiliyində aşağıdakı sənədlərdə əks olunmuşdur:

- Avropa İttifaqı haqda Müqavilənin 1-ci maddəsi

- Avropa İttifaqının Fəaliyyəti haqda Müqavilənin 15-ci maddəsi

- 1049/2001 sayılı Qayda

- Avropa İttifaqı Əsas Hüquqlar haqqında Xartiyasının 42-ci maddəsi

Avropa İttifaqı haqda Müqavilənin 1-ci maddəsində deyilir ki, Avropa İttifaqının qərarları mümkün olduqca açıq şəkildə qəbul olunur.

Avropa İttifaqının Fəaliyyəti haqqında Müqavilənin 15-ci maddəsində qeyd olunur ki, effektiv idarəçiliyi təmin etmək və burada cəmiyyətin iştirakını önə çəkmək üçün İttifaq institutları, orqanları, ofisləri və agentlikləri öz işlərini mümkün olduqca açıq şəkildə həyata keçirirlər. İttifaqın hər hansı vətəndaşı və üzv dövlətdə yaşayan və rəsmi qeydiyyatdan keçmiş ofisi olan hüquqi və fiziki şəxsi İttifaqın institutlarının sənədlərinə çatımlıq hüququ vardır. Sənədlərə çatımlıq haqqında olan ictimai və şəxsi maraqlara

dair məhdudiyətlər və ümumi prinsiplər Avropa Parlamenti və Şura tərəfindən qaydalar vasitəsilə sadə qanunvericilik prosesi ilə müəyyən olunur. Hər bir institut öz prosedurlarının şəffaflığını təmin etməlidir və öz prosedur qaydalarında sənədlərə çatımlıq haqqında olan qaydalara xüsusi ilə təkmilləşdirir və detallı olmasını təmin edir. Öz inzibati tapşırıqlarını həyata keçirən zaman Avropa İttifaqı Ədalət Məhkəməsi, Avropa Mərkəzi Bankı və Avropa İnvestisiya Bankı bu müddəaların subyekti olurlar. Avropa Parlamenti və Şurası qanunvericilik prosesi ilə bağlı sənədlərin dərc olunmasını təmin etməlidirlər [15].

Məqalə Aİ-da informasiyaya çatımlıq prinsipi, onun Aİ qanunvericiliyində əks olunması, şəffaflığın bu proseslərə təsiri və müxtəlif üzv dövlətlərdə informasiyaya çatımlıq prinsipinin necə ehtiva olunmasından bəhs edir. Şəffaflıq müasir demokratiyalarda, xüsusi ilə Aİ kimi yeni demokratiyada sürətlə inkişaf edən elementə çevrilmişdir. Stabil demokratiyalar ictimai güvən, etimad üzərində qurulur və buna əsaslanır. Post-modern demokratiyalarda etimad seçkili nümayəndələrin nəzarətinə əsaslanırdı ki, bu da çox uzun davam etmirdi [5, s.167].

Şəffaflıq “demokratik çatışmazlıqlar” adlanan və geniş yayılan boşluqları doldurmaq üçün yeganə vasitədir. Şəffaflıq eyni zamanda, modern demokratiyalarda mövcud olan nasazlıqlar üçün, eyni zamanda, Aİ dövlətlərinin hüquqi rejimləri və Aİ-da informasiyaya çatımlıq sferasında da effektiv vasitədir.

Əksər üzv dövlətlərdə informasiyaya çatımlıq, şəxsi məlumatların əldə olunması ayrıca qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu qanunvericilik əsasən Avropa qanunvericiliyindən qaynaqlanır. 2004-cü ildə Avropa Komissiyası tərəfindən təqdim olunan Məlumatlara çatımlığın prinsiplərinin implementasiyası burada qeyd olunmalıdır - (Comission report on the implementation of the principles in the EC Regulation on 1049\2001).

İnformasiya azadlığı şəffaf hökumətlərin açarlarından biridir. İctimai sferada fəaliyyət göstərən bütün qurumların işinin effektivliyini artırmaq, korrupsiya riskini aşağı salmaq, xalqa qulluq edən ictimai qurum kimi hökumətin bəyənilməsini təmin etməkdən ötrü informasiya azadlığı əvəzsiz vasitədir. İnformasiya azadlığı

demokratik cəmiyyətin ən vacib elementlərindən biridir. Məhz informasiya azadlığının həyata keçirilməsi vasitəsilə dövlətin idarə olunmasında vətəndaş cəmiyyətinin təsirinin artması effektiv idarəetmənin göstəriciləridir. İctimai informasiyanın açıqlığı xalqın dövlət orqanlarına və başqa ictimai qurumlara inamını yüksəldir. Azərbaycan Respublikasının ”İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunun məqsədi 1-ci maddədə verilmişdir. Həmin maddəyə görə, Qanunun yaradılması və tətbiqində məqsəd dövlət işlərinin və başqa ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, cəmiyyətin və ayrı-ayrı vətəndaşların hərtərəfli və dolğun nəzarətinə şərait yaratmaqdır [7]. Nəzarətin

- demokratik,
- hüquqi dövlət və
- açıq cəmiyyət

prinsiplərinə uyğun olaraq tam və dolğun həyata keçirilə bilməsi üçün Qanun hər kəsin ictimai informasiyanı maneəsiz və bərabər əsalarla əldə etməsini təmin etməyə xidmət edir. Açıq cəmiyyət prinsipləri tələb edir ki, bütün cəmiyyət və ayrı-ayrı fərdlər onları idarə edən, onların gündəlik yaşamına təsir edən qurumların fəaliyyəti barədə yetincə məlumatlı olsunlar və onların işinə tənqidi yanaşa və lazım gəldikdə onlara təsir edə bilsinlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 50.1-ci maddəsində ehtiva olunan məlumat azadlığı birbaşa insan hüquqlarının təmin olunmasını özündə əks etdirir[1]. Maddədə deyilir ki, hər kəsin istədiyi məlumatı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Bu bir maddənin tərkib hissəsinə daxili olan anlayışların əhatə dairəsinə nəzər yetirək:

- məlumatı qanuni yolla axtarmaq
- məlumatı qanuni yolla əldə etmək
- məlumatı qanuni yolla ötürmək
- məlumatı qanuni yolla hazırlamaq
- məlumatı qanuni yolla yaymaq

Məlumatı qanuni yolla axtarmaq dedikdə, informasiyanı əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrə müraciət edərkən bu müraciətin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. 2005-ci il İnformasiya əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2.3-cü maddəsində deyilir ki, informasiya sahibinə müraciət edən

hər kəs informasiya sahibi sorğu edilən informasiyaya malik olduqda onu sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə əldə etmək hüququna malikdir[2]. 2.2-ci maddədə isə hər kəsin özü birbaşa və ya nümayəndəsi vasitəsilə informasiya sahibinə müraciət etmək, informasiyanın növünü və əldə etmə formasını seçmək hüququna malik olması ehtiva edilmişdir[2]. “İnformasiya sahibi” anlayışı qanunun 3.0.5.-ci maddəsində öz əksini tapmışdır[2]. Bu isə blanket norma olduğu üçün bizi 9-cu maddəyə göndərir. Buraya daxildir:

- informasiya əldə etmək hüququnu təmin etmək üçün bu Qanunun 9-cu maddəsi ilə müəyyənləşdirilən dövlət orqanları, bələdiyyələr, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq yaradılmış hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər;

- dövlət orqanları;

- dövlət orqanları və bələdiyyələr;

- ictimai funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslər (*o cümlədən publik hüquqi şəxslər*), həmçinin normativ hüquqi aktlarla və ya müqavilə əsasında təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sahələrdə xidmət göstərən özəl hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər.

Məlumatı qanuni yolla əldə etmək və ötürmək, yaymaq onu Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydalarla kənara çıxmaq şərti ilə, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası quruluşuna, dövlət sərhədlərinə, dövlət və ictimai təhlükəsizliyinə, ictimaiyyətin mənəvi həyatına, vətəndaş cəmiyyətinin bütövlüyünə, dövlət suverenliyinə, sosial inkişafa hər hansı təhdid və təhlükəyə zəmin yaratmayacaq formada realizə edilməlidir. 11.2-ci maddəyə görə informasiya sahibləri informasiyanın əldə olunmasının təşkilinə görə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 50-ci maddəsi hər kəsin informasiya hüququnu tanıyır. Bundan əvvəl 1998-ci ildə isə hökumətin daxilən informasiyanı necə idarə etməsini ehtiva edən və şəxsin fərdi informasiyasına daxil olmaq hüququ yaradan “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmişdir[3]. 1998-ci ildə qəbul edilən “Məlumat azadlığı haqqında Qanun” isə informasiya

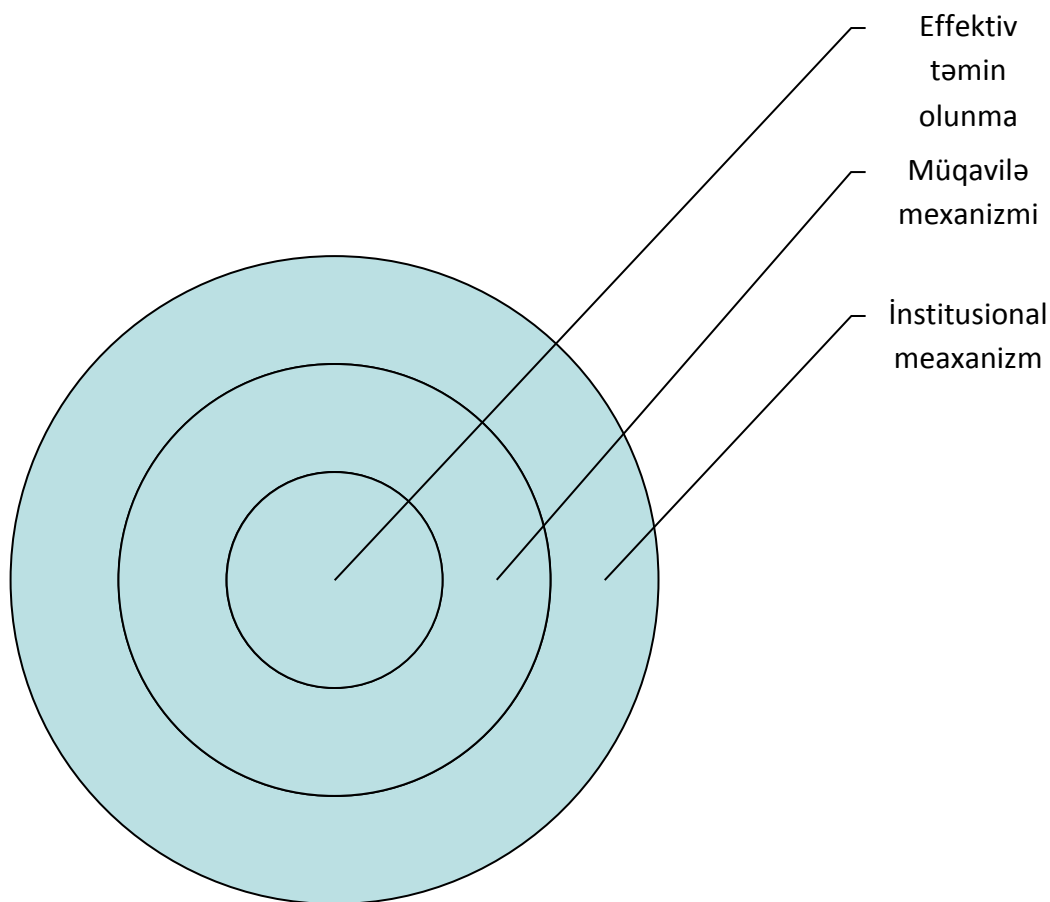
ilə bağlı ümumi prinsipləri qeyd etsə də, bu cür çatımlıq hüququnu yaratmır[4].

6-cı maddədə informasiya əldə olunmasının əsas prinsipləri qeyd olunmuşdur. Bu prinsiplər 19-cu Maddədə göstərilən prinsiplərlər demək olar ki, üst-üstə düşür. 1-ci maddədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsi ilə təsbit olunmuş məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməyi, həmçinin, ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə vətəndaşlar tərəfindən nəzarət olunmasına şərait yaratmağı əks etdirən məqsədi ehtiva edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası demokratik və hüquqi dövlətdir. Bu o deməkdir ki, dövlət və vətəndaş, dövlətlə dövlət, dövlətlə hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər arasındakı bütün münasibətlər qanun müstəvisində tənzimlənir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi isə Azərbaycan Respublikasında prioritet istiqamətdir. İnformasiya hüququnun təmin olunması, çatımlığın realizə olunması, daha dəqiq ifadə etsək məlumatlara çatımlığın effektiv təmin olunması birbaşa insan hüquqlarının yaxşı idarəetmədə üstün iyerarxiyada olmasını göstərir. Qanunveriliyinə qısa olaraq nəzər yetirib müşahidə etdik ki, qanunveriliyimiz informasiya hüququna çatımlığı rədd etmir. Bu birbaşa demokratik dövlətin prinsiplərindən irəli gəlir. Lakin çatımlığın rədd olunması, heç də bütün hallarda onun effektiv təmin olunması demək deyildir. Bəs effektiv təmin olunma dedikdə nə nəzərdə tutulur? İnformasiyanı sorğu edən şəxsin sorğusu o zaman effektiv təmin olunur ki, onun qanunvericilikdə göstərilən müddətdə və eləcə də, sorğu edən şəxsə yararlı olan müddətdə ona təqdim edilsin. Bundan başqa, effektivlik sorğu olunan informasiyanın tam əhatəli, dolğun, tələb olunan həcmdə təmin olunmasını özündə ehtiva edir. Eyni zamanda, çatımlıq maksimum dərəcədə ödənişsiz və ya daha az xərclərlə təmin olunmalıdır. Çünki ödənişsiz və ya daha yüksək məbləğlərdə çatımlığın təmin olunması dolayı vasitə ilə bu çatımlığa məhdudiyət qoymağdır ki, belə olduqda isə effektivlikdən əlbəttə heç bir söhbət gedə bilməz. Buncür çatımlığın təmin olunması üçün Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər

arasında ikitərəfli müqavilələrin mövcudluğu, beynəlxalq təşkilatların, eləcə də, Avropa İttifaqının coxsaylı qanuvericilik bazası ilə harmoni-

zasiya olunması, daha sonra bu müqavilə mexanizminə nəzarət edən institusional mexanizmin formalaşması zəruridir.

Yuxarıda göstərilən 3 təsir mexanizminin hər biri yalnız informasiya hüququnun təminatı zamanı deyil eyni zamanda, digər hüquq sferalarının da fəaliyyəti zamanı zəruridir. İnformasiya hüququ sferasında effektiv təmin olunma üçün müqavilə mexanizmimiz Azərbaycan Respublikasının qanunvericliyindən, ikitərəfli müqavilələrdən, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən və.s ibarətdir. İnstitusional mexanizm isə qismən mövcuddur. İnstitusional mexanizm dedikdə yəni bu sferada müqavilə mexanizmində nəzərdə tutulmuş vəzifələrin, öhdəliklərin icrasına birbaşa nəzarət edən qurum anlaşılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası : [Elektron resurs] / - Bakı, 2002 – URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. "İnformasiya əldə etmək haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / - Bakı, 2005–URL: <http://www.e-qanun.az/framework/11142>
3. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / - Bakı, 1998–URL: <http://www.e-qanun.az/framework/11142>

4. “Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / - 1998–URL: <http://www.e-qanun.az/framework/3420>
5. Banisar, D. Freedom of Information Around the World. A Global Survey of Access to Government Information Laws: D.Banisar. - Privacy International, - 2006 – 167 p.
6. Herke, K. Access to information in the European Union. A comparative analysis of EC and Member States Legislation/ K.Herke. - Groningen: Europa law Publishing - 2005 -129 p.
7. How does the Law “On obtaining of Information” WORK in Azerbaijan, Media Rights Institute. The Media Rights Institute is a body founded by Internews Azerbaijan. – Baku: 2007.
URL:<http://www.internews.az/eng/media/>. (last visited 2015, November)
8. I/A Court H.R: Case of Myrna Mack Chang v. Guatemala/Judgment of November 25, 2003.- Series C No. 101- 184 p.
9. IACHR: Arguments before the Inter-American Court of Human Rights in the Case of Claude Reyes et al. v. Chile/ cited in the Judgment of September 19, 2006. - Series C No. 151
- 10.IACHR: Case of Claude-Reyes et al. Merits, Reparations and Costs/ Judgment of September 19, 2006.- Series C No. 15.
- 11.IACHR: Guidelines for Preparation of Progress Indicators in the Area of Economic, Social, and Cultural Rights/OEA.Ser.L/V/II.132. July 19, 2008.
- 12.Inter-American Juridical Committee: Resolution 147, of the 73rd Ordinary Period of Sessions: Principles on the Right of Access to Information. August 7, 2008.
- 13.Lisbon Treaty on Functioning of EU: [Electronic resource]/2009.- URL:<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
- 14.Office of the Special Rapporteur for freedom of exception Interamerican Comission on Human Rights Organization of American States Report: [Electronic resource]/2009. The right of access to information.
URL:
https://www.oas.org/dil/access_to_information_iachr_guidelines.pdf
- 15.Policy on Disclosure of Information, European Bank for Reconstruction and Development: [Electronic resource]/1996: URL:<http://www.ebrd.com/about/policies/pip/pip.pdf>.
- 16.Richard, C. Privacy law.Cases and materials: [Electronic resource]/Second edition. - Turkington: American casebook series:West group-2002. 77p.
- 17.UNDP, Public Information Disclosure Policy: [Electronic resource]/ 1997: URL:<http://www.undp.org/idp/>.
- 18.Right to Information Act, No. 22 of 2005: URL: <http://persmin.nic.in/RTI/WelcomeRTI.htm>
- 19.Transparency International, Global Corruption Report: [Electronic resource]/ 2003: - London.URL: <https://www.transparency.org/en>

Summary

Aysel Hajiyeva

The issue of the principle of access to information in EU and Member States legislation

The right to access information is part of the general system of freedom of expression. The right to access to information is a fundamental right of everyone guaranteed by the state. States have an obligation to fully protect this right.

The article deals with the principle of access to information in the EU, its reflections in the EU legislation, the impact of transparency on these processes and how the principle of access to information in different Member States is concerned. Transparency has become an emerging element in modern democracies, especially in the new EU, like the EU. Stable democracies are based on public confidence, confidence, and based on it. Trust in post-modern democracies was

based on the control of elected representatives, which did not last long. Each Member States of EU has its own, spesific legislative system, which inflict the whole of the EU legislation. The issue of harmonzation of legisletion of EU Member States is the basic rule of this article. As Azerbaijan Republic is not member od EU, but Azerbaijan Republic can take advantage of legisletion of EU or legisletion of EU Member States.

Keywords: *efficiency, national legislation, multilateral principle, legitimacy, easy implementation, accountability, reasonable time, legitimate reason, effective accessibility, public order, national security*

Резюме

Айсель Гаджиева

Вопрос о принципе доступа к информации в законодательстве ЕС и государств-членов

Право на доступ к информации является частью общей системы свободы выражения мнения. Право на доступ к информации - основное право каждого, гарантированное государством. Государства обязаны полностью защищать это право.

В статье рассматривается принцип доступа к информации в ЕС, его отражение в законодательстве ЕС, влияние прозрачности на эти процессы и то, как затрагивается принцип доступа к информации в различных государствах-членах. Прозрачность стала новым элементом современных демократий, особенно в новом ЕС, таком как ЕС. Стабильные демократии основаны на общественном доверии, доверии и основаны на нем. Доверие к постмодернистским демократиям основывалось на контроле избранных представителей, который длился недолго. Каждое государство-член ЕС имеет свою собственную конкретную законодательную систему, которая распространяется на все законодательство ЕС. Вопрос гармонизации законодательства стран-членов ЕС является основным правилом этой статьи. Поскольку Азербайджанская Республика не является членом ЕС, но Азербайджанская Республика может воспользоваться законодательством ЕС или законодательством государств-членов ЕС.

Ключевые слова: *эффективность, национальное законодательство, принцип многосторонности, легитимность, простота реализации, подотчетность, разумное время, законная причина, эффективная доступность, общественный порядок, национальная безопасность*

UOT 341.1/8

QAFAROVA XANIMANA

Bakı Dövlət Universitetinin

Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ

kafedrasının dissertantı, Azərbaycan Respublikası

xanim84.84@mail.ru

**VƏRƏSƏLİK MÜNASİBƏTLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNDƏ
REGIONAL AKTLARIN YERİ**

Açar sözlər: vərəsəlik münasibətləri, regional beynəlxalq müqavilələr, reqlament, miras qoyan, vətəndaşlıq hüququ, son daimi yaşayış yeri.

Milli hüquq sistemlərarası inteqrasiyanın və miqrasiyanın artdığı müasir dövrdə hüquqi tənzimlənməsi zəruri olan münasibətlərdən biri də vərəsəlik münasibətləridir. Məlum olduğu kimi dövlət sərhədini aşaraq beynəlxalq sferaya çıxan vərəsəlik münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquq sistemi çərçivəsində tənzimlənir. Bu sistemin bir institutunu təşkil edən beynəlxalq vərəsəlik hüququ, xarici ünsürlü, başqa sözlə desək beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən milli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilə normalarının birgə təzahürüdür. Göründüyü kimi dövlət sərhədlərini aşan (xarici ünsürlü) vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi, yalnız milli hüquqla deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüquq normaları ilə də tənzimlənir. Başqa sözlə bu növ xüsusi hüquq münasibətləri milli və beynəlxalq hüququn birgə tənzimlənmə predmetini təşkil edir. Milli adətlərlə sıx bağlı olması səbəbindən universal səviyyədə hüquqi ümumiləşmənin aparılmadığı vərəsəlik münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində regional xarakterli hüquqi aktlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, bu aktlar içərisində regional beynəlxalq müqavilələrin xüsusi yeri vardır. Hazırda yalnız Avropa İttifaqı çərçivəsində vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində təşkilatın qəbul etdiyi daxili hüquq aktları (direktiv, reqlament və s.) da iştirak edir.

Məqalədə vərəsəlik münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi vasitəsi kimi regional beynəlxalq müqavilələrin və qisməndə Avropa İttifaqının qəbul etdiyi reqlamentlərin rolunu təhlil etməyə çalışacağıq. Qeyd edək ki,

regional səviyyədə hüquq normalarının sistemləşdirilməsi baxımından və tarixi nöqteyi-nəzərdən regional beynəlxalq müqavilələr içərisində 1928-ci il Bustamante Məcəlləsi (bundan sonra Məcəllə) xüsusi maraq kəsb edir. 1928-ci ildə VI Panamerika konfransında qəbul olunmuş Bustamante Məcəlləsi, *xüsusi münasibətlərin, o cümlədən vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsində iştirak edən* unifikasiya olunmuş kollizion normaların mənbəyidir [10, 22]. Məcəllə Latın Amerika ölkələri üçün qüvvədədir. Məcəllənin 20-ci maddəsi (m. 144-163) vərəsəlik münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Məcəllə vahid prinsip kimi miras qoyanın şəxsi qanunu prinsipindən çıxış edir [1, 290]. Məcəlləyə əsasən əşyanın daşınar, daşınmaz və ya harada yerləşməsindən asılı olmayaraq vərəsəlik münasibətləri bir qayda olaraq şəxsi qanunla nizama salınır. Məcəllənin 7-ci maddəsinə əsasən hər bir Razılığa gəlmiş dövlət öz qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq şəxsi qanun kimi vətəndaşlıq və ya son daim yaşayış yerinin hüququnu təbiq edəcək [16]. Məcəlləyə görə miras qoyanın şəxsi qanununu ilə vəsiyyəət tapşırığının etibarlılığı, qanun və vəsiyyəət üzrə vərəsəlik, vərəsəliyə çağırılmanın qaydaları, miras əmlakında pay bölgüsü kimi məsələlər tənzimlənir (m.144). Bununla yanaşı vəsiyyəət tərtib edən şəxsin vəsiyyəət tərtib edə bilmə qabiliyyəti (m.146), vəsiyyəətnamənin ləğv etmə şərtləri, qaydaları şəxsi qanunla, lakin vəsiyyəətnamənin ləğvi prezumpsiyası yerli qanunla (m. 151), vərəsələrin müəyyən olunması (m. 154), miras borclarının ödənilməsi (m. 163) ilə bağlı məsələlər də şəxsi qanunla nizama salınır.

Qeyd etdiyimiz kimi Məcəllə Latin Amerikasını ölkələrində qüvvədədir. Latin Amerikasını ölkələrində vərəsəlik hüququ anqlo-amerikan hüquq sisteminə uyğun tənzimlənilir. Bu sistemli ölkələrdə isə miras əmlakı birbaşa vərəsəyə yox səlahiyyətli şəxsdən vərəsəyə keçir ki, Məcəlləyə əsasən səlahiyyətli şəxsin təyin olunması ölmüş şəxsin şəxsi qanunu ilə nizama salınır (m. 156). Miras borcu şəxsi qanuna tabe olduğu halda, əşya xarakterli zəminliklə bağlı məsələlər bu hüquqların müdafiə edildiyi qanunla müdafiə olunur (m.163).

Şəxsin son iradəsi olan vəsiyyətnamələrlə bağlı yaranan problemlər yeni konvensiyanın qəbul olunmasına gətirib çıxardı. 16 may 1972-ci ildə “Vəsiyyətnamələrin qeydiyyat sistemi-nin yaradılması haqqında” Avropa Şurası Konvensiyası (Bazel Konvensiyası) qəbul olundu. Bazel Konvensiyası Avropa Şurası ədliyyə nazirlərinin VII konfransında qəbul olunmuşdur. Konvensiya Avropa İttifaqı dövlətləri üçün açıqdır [26]. Konvensiyanın mətnini nəzərdən keçiridiyimizdə onun vəsiyyətnamənin qeydiyyatı ilə bağlı iki məsələni nizama saldığı aydın olur: 1) Dövlətin öz ərazisində vəsiyyətnamənin qeydiyyatına alınması ilə yaranan münasibətlər;

2) Xarici dövlətdə qeydiyyatına alınmış vəsiyyətnamələrlə bağlı dövlətlər arasında yaranan münasibətlər.

Bazel Konvensiyası məqsədi vəsiyyətnamələrin qeydiyyatının vahid rejimini yaratmaq idi [26]. Konvensiya vəsiyyətnamələrin dövlətdaxili reyestrədən keçirilməsi ilə bağlı dövlətlər üçün konkret şərtlər müəyyən etməmişdir. Bu sferada onun müəyyən etdiyi yeganə maddi-hüquqi tələb, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunan, vəsiyyətnaməni tərtib edən şəxsin həyatda olduğu dövr ərzində vəsiyyətnamənin gizli qalmasıdır [8, 245].

Bazel Konvensiyası dövlətlərin üzərinə bir çox öhdəliklər qoyur: 1) Razılığa gələn tərəflər Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq, şəxsin ölümündən sonra mövcud vəsiyyətnamənin aşkarlanması prosesini asanlaşdırmaqdan ötrü, vəsiyyətnamələrin qeydiyyatı sistemini yaratmalıdırlar (m.1); 2) Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər öz ərazilərində vəsiyyətnamələrin qeydiyyatı orqanını yaratmalıdır. Bu qeydiyyat orqanında yalnız xarici dövlətin ərazisində tərtib olunmuş vəsiyyətnamələr yox, ey-

ni zamanda dövlətin öz ərazisində tərtib olunmuş vəsiyyətnamələr də qeydiyyatına alınmalıdır. Konvensiya qeydiyyatına alınmanın hansı formada həyata keçirilməsi ilə bağlı heç bir tələb yoxdur. Bu formanın müəyyən edilməsi dövlətin öz səlahiyyətindədir. Konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələbinə əsasən vəsiyyətnamə tərtib edən şəxs həyatda olduğu müddətdə, vəsiyyətnamənin qeydiyyatı ilə bağlı məsələ gizli qalmalıdır [17].

Konvensiyaya əsasən Razılığa gələn dövlətlərin ərazisində qeydiyyatdan aşağıdakı sənədlər keçə bilər:

1. Notariusa, dövlət orqanına və ya bu dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən olunmuş şəxslər tərəfindən təsdiq olunmuş vəsiyyətnamələr və ya vəsiyyətnamənin qəbul olunması ilə bağlı rəsmi sənədin tərtib olunması ilə saxlanmaq üçün dövlət orqanına və ya səlahiyyətli şəxsə verilmiş vəsiyyətnamələr;

2. Notariusa, dövlət orqanına və ya qanunla müəyyən olunmuş səlahiyyətli şəxsə saxlanmaq üçün verilmiş əl ilə yazılmış vəsiyyətnamələr.

Bu zaman müvafiq dövlətin qanunvericiliyi nəzərdə tutmadığı hallar istisna olmaqla, vəsiyyətnamənin qəbul olunması ilə bağlı rəsmi sənədin tərtib olunması tələb olunmur. Vəsiyyətnaməni tərtib edən şəxs qanunla başqa hal nəzərdə tutulmadığı halda, vəsiyyətnamənin qeydiyyatdan keçməsindən imtina edə bilər (m.4). Konvensiyaya uyğun qeydiyyatdan keçirilmiş mülahizə, ləğv edilmə və vəsiyyətnaməyə edilmiş dəyişikliklər də məcburi qeydiyyat tələb olunan formaya uyğun tərtib olunduğu halda qeydiyyatına alınmalıdır.

Konvensiyanın tələblərinə əsasən Razılığa gələn hər bir tərəfin ərazisində qeydiyyatına alınmış vəsiyyətnamələr barədə digər dövlətlərə məlumat vermək, eyni zamanda digər dövlətlərdən gələn sorğuları cavablandırmaq üçün səlahiyyətli orqan təyin olunmalıdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, Türkiyədə bu vəzifəni Türkiyə Notariuslar Birliyi [18], Ukraynada isə Ədliyyə Nazirliyi [19] həyata keçirir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən vəsiyyətnamələrin qeydiyyatına alınması vəsiyyətnaməni tərtib edən şəxsin vətəndaşlığı və ya daim yaşayış yerindən asılı deyildir. Vəsiyyətnamələrin qeydiyyat müddəti konvensiyanın 7-ci

maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən Razılığa gələn dövlətlərin özü tərəfindən müəyyən olunur.

Vəsiyyətnamələrin sözü gedən formada qeydiyyatdan keçirilməsi vəsiyyətnamələrin gec aşkarlanması və yaxud ümumiyyətlə naməlum qalma təhlükəsini aradan qaldırır. Konvensiyanın əsas məqsədi miqrasiyanın inkişafı, fiziki şəxslərin bir dövlətdən yaşamaq üçün başqa dövlətin ərazisinə getməsi ilə, vəsiyyətnamələrin vətəndaşlığı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin ərazisindən başqa dövlətin ərazisində tərtib olunma hallarında vəsiyyətnamələr barədə digər üzv dövlətlərə məlumat verilməsidir. Məhz bu sistem vasitəsi ilə vəsiyyətnamələrin asanlıqla müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyanın maddələrinə ayrı-ayrılıqda tədqiq etdikdən sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, konvensiya vəsiyyətnamənin etibarlı sayılıb-sayılmaması, forması ilə bağlı özündə heç bir müddəə nəzərdə tutmamışdır. Konvensiyanın qarşısına qoyduğu yeganə məqsəd iştirakçı dövlətlərin ərazisində “vahid qeydiyyat” sisteminin yaradılmasıdır.

Azərbaycan Respublikası (AR) Bazel Konvensiyanının iştirakçısı deyildir. Düşünürük ki, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dövlətimizdə gedən hərtərəfli inkişafın tələblərinə cavab verə bilmək baxımından, dövlətimizin konvensiyaya qoşulması məqsədmüvafiq addım olardı. Bazel Konvensiyasına qoşulma əsasında dövlətimizdə ümummilli qeydiyyat sisteminin yaradılması həm şəxsin son iradə sirrinin qorunmasına, həm də vəsiyyətnamənin axtarılıb tapılma prosesini asanlaşdırıb, onda edilmiş düzəliş və dəyişiklərin müəyyən edilməsi prosesini sadələşdirirdi. Bu problemin həlli isə beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsində prioritet məsələlərdəndir.

Regional çərçivədə vərəsəlik sferasında qəbul olunmuş növbəti konvensiya qismində (Eyni anda ölmüş şəxslərin ölüm anının müəyyən olunması barədə) Beniluks Konvensiyasını göstərmək olar. 29 dekabr 1972-ci il tarixində qəbul olunmuş Konvensiya Beniluks Birliyinin üzvü olan Belçika, Lüksemburq, Niderland tərəfindən imzalanıb və ratifikasiya olunmuşdur. Konvensiyaya nəzər saldıqda, ümumiyyətlə adından da göründüyü kimi vərəsəlik münasibətlərinin konkret bir probleminin həllinə yönəlmişdir. Konvensiyanın tətbiq dairəsi çox

dərdir. Bir-bir ilə vərəsəlik hüquq münasibətlərində olan və eyni zamanda vəfat edən şəxslər arasında olan münasibətlərin tənzimləyən unifikasiya olunmuş normaları özündə əks etdirir [27]. Konvensiya normaları onun iştirakçı olan dövlətlərin daxili qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Real həyatda çox sıx-sıx rast gəldiyimiz hallardan biri yaxın qohumluq münasibətində olan insanların hər hansı təbii fəlakət və ya avtomobil qəzası nəticəsində eyni vaxtda vəfat etməsidir. Bu zaman onlardan hansının daha öncə vəfat etdiyini müəyyən etmək dövlətlərin qanunvericiliyində müxtəlif müəyyən olunur. Dövlətlər bunu yaş və ya cins meyarına əsasən müəyyən edirlər. Məhz bu konvensiyanın qəbulu ilə dövlətlər özü tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalar aradan qaldırılır. Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən “eyni vaxtda ölmüş iki və daha artıq şəxsin ölüm anını müəyyən etmək mümkün olmadıqda, onlar eyni anda ölmüş hesab olunur”.

Konvensiyanın tətbiq sahəsi çox dar olsa da, əslində həl edilməsi vərəsəlik hüququ üçün çox da asan olmayan problemin həllinə yönəlmişdir. Konvensiyanın müvafiq norması öz əksini dolayı yolla bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində də tapır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra RF MM) 1114-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, vərəsəlik hüquq münasibətləri baxımından, eyni gündə ölmüş şəxslərin ölüm anını müəyyən etmək mümkün olmadıqda, onlar eyni zamanda ölmüş hesab olunur və onlar bir-birinin varisi hesab olunurlar [20]. Qeyd olunan hallara bənzər müddəalar, Fransa Mülki Məcəlləsinin 2001-ci il düzəlişində də öz əksini tapmışdır [21]. Mirasın açılma anı şəxsin ölüm anı və ya məhkəmə tərəfindən şəxsin ölmüş elan edilmiş sayıldığı an hesab olunur. Lakin milli qanunvericiliyimizdə ölüm anının təyin olunması ilə bağlı kifayət qədər boşluqlar mövcuddur. Bu boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə, düşünürük ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsində təsbit olunan konkret müddəanın Mülki qanunvericiliyimizə daxil olması məqsədə müvafiq addım olardı.

Dövlətlər arasında beynəlxalq münasibətlərin geniş şəkildə inkişaf etməsi, həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında əlaqələrin

genişlənməsini şərtləndirir. Bu isə öz növbəsində bir çox mübahisələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin mübahisələrin yaranmasının qarşısını almaq və ya daha asan yolla həll etmək üçün dövlətlər öz aralarında mülki, ailə, cinayət və s sahələrdə çöxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr bağlayırlar. Bu tipli çöxtərəfli müqavilələrdən biri də AR üçün əhəmiyyət kəsb edən Müstəqil Dövlətlər Birliyi (bundan sonra MDB) çərçivəsində 1993-cü ildə qəbul olunmuş “Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında” Minsk Konvensiyasını göstərmək olar. Konvensiya preambula, 87 maddə və 5 bölmədən ibarətdir. Konvensiyanın məqsədi onun preambula hissəsində qeyd olunmuşdur. Preambulada qeyd olunur ki, üzv dövlətlərin ərazisində, digər üzv dövlətin vətəndaşlarının mülki və cinayət hüquqi sahəsində hüquqi yardım sahəsini inkişaf etdirmək idi. Konvensiyanın 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən iştirakçı dövlətlərin vətəndaşları, digər dövlətin vətəndaşları ilə bərabər səviyyədə şəxsi, əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarından istifadə edə bilirlər [20]. Deməli konvensiyanın qeyd olunan maddəsinə əsasən bir üzv dövlət digər üzv dövlətin vətəndaşlarına öz ərazisində milli rejim prinsipini tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

MDB çərçivəsində dövlətlər arasında yaranan vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi Minsk Konvensiyasının V hissəsinin II bölməsində əks olunan 7 maddə əsasında həyata keçirilir. Bu maddələr özündə vərəsəlik hüququnun prinsipləri (m. 44-45), mirasın dövlətə keçməsi(m. 6), vəsiyyətnamə(m. 47), vərəsəlik işlərində səlahiyyət (m.48-49), həmçinin mirasın qorunması(m.50) kimi kollizion normaları əks etdirir [6 ,92]. Azərbaycan Respublikası konvensiyanın iştirakçısıdır. Konvensiyada kollizion, maddi və prosesual hüquq normaları mövcuddur. Milli rejim tətbiq olunması prinsipi konvensiyanın 44-cü maddəsində də öz əksini tapmışdır. Konvensiyanın 44-ci maddəsində “Bərabərlik prinsipi” adı altında bir üzv dövlətin vətəndaşının digər üzv dövlətin ərazisində həm vəsiyyət, həm də qanun üzrə vərəsə kimi dövlətin öz vətəndaşları ilə bərabər səviyyədə vərəsə kimi çıxış edə biləcəyi qeyd olunur. Məhz bu üsulla da dövlətə vətəndaşlara vərəsəlik münasibətlərində milli rejim prinsipini

tətbiq edir. Dövlət öz ərazisində vətəndaşlarının hüquqlarının daxili qanunvericiliklə müdafiə etdiyi kimi, sərhəddən kənar da hüquqlarının tam həcmdə həyata keçirə bilməyi üçün istər çöxtərəfli, istərsə də ikitərəfli müqavilələr bağlayır.

Vərəsəlik hüquq münasibətlərində miras əmlakına tətbiq olunacaq hüquq formasına görə iki hissəyə bölünür: vahid hüququn tətbiq olunması nəzərdə tutan vahid rejim və əşyaya münasibətdə tətbiq olunan hüquqa görə pərakəndə rejim (daşınara əmlaka şəxsi qanun, daşınmaz əmlaka əmlakın yerləşdiyi yerin qanunu) [9,508]. Minsk Konvensiyasının 45-ci maddəsinə əsasən, miras əmlaka münasibətdə ikinci forma, yəni daşınar miras əmlaka miras qoyan şəxsin son daim yaşayış yerinin hüququ, daşınmaz əmlaka isə miras əmlakın yerləşdiyi yerin hüququ tətbiq olunur. Sözü gedən maddədə göstərilir ki, bu maddənin 2-ci bəndində qeyd olunan hallar istisna olmaqla miras əmlakı miras qoyan şəxsin son daim yaşayış yeri olan Razılığa gələn tərəfin qanunvericiliyinə uyğun formada vərəsəlik yolu ilə keçir. Diqqətə almaq lazımdır ki, Konvensiyanın bu maddəsində qeyd olunan tətbiqi nəzərdə tutulan qanunun əşyaya münasibətdə müəyyən olunması bütün MDB-də eyni deyildir. Belə ki, bir sıra dövlətlərdə daşınar və ya daşınmaz olmasından asılı olmayaraq miras əmlak vahid rejimə tabe edilir. Vahid rejim ya miras qoyanın son daimi yaşayış yerinin qanunu ilə (AR-in Beynəlxalq xüsusi haqqında Qanunu, m.29.1, Özbəkistan Mülki Məcəlləsi, m. 1197), ya da miras qoyanın vətəndaşlıq qanunu ilə (Gürcüstan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunu, m. 55) müəyyən olunur. Bir çox dövlətlərin qanunvericiliyinə (Belarusiya Mülki Məcəlləsi, m. 1134, Qazaxıstan Mülki Məcəlləsi, m.1123, RF MM, m.1224, Ukraynanın Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunu, m. 71, Tacikistan Mülki Məcəlləsi, m.1233) əsasən, daşınar əmlaka miras qoyanın son daimi yaşayış yerinin, daşınmaz əmlaka isə miras əmlakın yerləşdiyi yerin qanunvericiliyi tətbiq olunur. Bu kontekstdə Moldovanın Mülki Məcəlləsi daşınar əmlaka münasibətdə fərqli yanaşma nəzərdə tutur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 1622-ci maddəsinə əsasən, daşınar əmlaka miras qoyanın vətəndaşlıq qanunu, daşınmaz miras əmlaka

isə onun yerləşdiyi yerin qanunvericiliyi tətbiq olunur. Yenilik bununla bitmir. Mülki Məcəllənin növbəti maddəsində qeyd olunur ki, miras qoyan şəxs və rəsəlik münasibətlərinə tətbiq olunacaq hüququ seçməkdə azaddır. İlk başda şəxsə tam həcmdə iradə sərbəstiyi verilsə də, sonradan bu sərbəstlik müəyyən hədlər çərçivəsində təklif olunur. Yəni miras qoyan şəxs və tənədaşı olduğu ölkənin və daşınmaz əmlakın yerləşdiyi yerin qanunvericiliyinə zidd olan hüququ seçə bilməzlər. Maraqlıdır ki, Minsk Konvensiyasında (m. 45) tərəflərə və rəsəli statutu-nun müəyyən edilməsi ilə bağlı iradə azadlığı verilmir. Bunun əksinə, Gürcüstan istisna olmaqla, üzv dövlətlərin qanunvericiliyində və siyyətnamə üzrə və rəsəliyin hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində miras qoyana iradə azadlığı verilir. Moldovanın Mülki Məcəlləsindən fərqli olaraq, dövlətlərin qanunvericiliyində təsbit olunan iradə azadlığı, miras qoyanın yalnız özünün və tənədaşlıq qanunu ilə məhdudlaşdırılır (məsələn, AR-in Beynəlxalq xüsusi haqqında Qanunu, m.29.1).

Minsk Konvensiyasının 46-cı maddəsi və rəsəsiz miras əmlakının hüquqi taleyinin müəyyən edilməsinə dair müddəə nəzərdə tutulur. Bu müddəə hüquqi təbiəti baxımında maddi hüquqi xarakter daşıyır. Qeyd olunur ki, daşınmaz miras əmlak miras qoyan şəxsin və tənədaşı olduğu, daşınmaz miras əmlak isə əmlakın yerləşdiyi dövlətə keçir.

Minsk Konvensiyasının 47-ci maddəsində və siyyətnamənin etibarlılığı ilə bağlı müddəələr təsbit olunur. Həmin maddəyə əsasən, və siyyətnamə aşağıda qeyd olunan kollizion bağlamalara uyğun tərtib olunduqda etibarlı sayılır: 1) və siyyətnamə tərtib edən şəxsin son daim yaşayış yerinin qanununa; 2) və siyyətnamə tərtib olunduğu yerin qanununa. Qeyd olunan bu kollizion bağlamalar da, dövlətlərin qanunvericiliyi ilə ziddiyyət təşkil edir. Lakin bu ziddiyyətlərə baxmayaraq milli qanunvericilik normalarına münasibətdə beynəlxalq hüquq normaları daha üstün qüvvəyə malikdir. AR Konstitusiyasının 151-ci, Mülki Prosessual Məcəllənin 13.3-cü və Mülki Məcəllənin 3.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, beynəlxalq müqavilə normaları ilə milli qanunvericilik aktlarının müddəaları arasında ziddiyyətin yaranması halında, beynəlxalq müqavilə normalarına üstün hüquqi qüvvə verilir.

Oxşar müddəələr digər dövlətlərin əsas qanunlarında (RF Konstitusiyası, m.15, b.4 [23], Ukrayna Konstitusiyası, m.9 [24] və s.) öz əksini tapmışdır.

Minsk Konvensiyası özündə eyni zamanda və rəsəliklə bağlı işlərin aparılmasında miras əmlakının növündən asılı olaraq səlahiyyətli olan Razılığa gələn tərəfin müəyyən olunması ilə də bağlı müddəaları əks etdirir. Bu öz təzahürünü Konvensiyanın 48-ci maddəsində tapmışdır. Sözügedən maddəyə əsasən daşınmaz miras əmlakla bağlı icraatın aparılması üzrə səlahiyyətli olan tərəf şəxsin son daim yaşayış yeri olan, daşınmaz miras əmlakla bağlı isə miras əmlakının yerləşdiyi dövlətdir. Konvensiyanın 49-cu maddəsi diplomatik nümayəndəliklərin və konsul-luq idarələrinin və rəsəlik işləri üzrə öz Razılığa gələn tərəfinin və tənədaşlarının maraqlarını, digər Razılığa gələn dövlətin ərazisində təmsil etməklə bağlı səlahiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Konvensiyada eyni zamanda miras əmlakının qorunması ilə də bağlı müddəələr öz əksini tapmışdır.

2002-ci il 7 oktyabr tarixində Minsk Konvensiyasının müddəaları əsasında eyni məsələlərlə bağlı yeni konvensiya - Kişinyov Konvensiyası qəbul olundu. Lakin konvensiya bütün dövlətlər üçün qüvvəyə minməmişdir. Konvensiyanın maddələrinə nəzər saldıqda onunla Minsk Konvensiyasının müddəaları arasında əhəmiyyətli fərqlər nəzərə çarpmır. Minsk Konvensiyasında olduğu kimi bu Konvensiyada da və rəsəlik münasibətlərinə 7 maddə həsr olunmuşdur. Minsk konvensiyasında olduğu kimi, Kişinyov Konvensiyasında da Razılığa gələn tərəflərin digər müqavilələrdən əmələ gələn öhdəlik məsələlərinə toxunulmur. Lakin konvensiyanın üzvü olan əksər dövlətlərin bir-bir ilə iki-tərəfli hüquqi yardım haqqında müqavilələri mövcuddur. Hər hansı məsələ ilə bağlı müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa hansı müqavilənin normalarının tətbiq edilməsi məsələsi meydana çıxır. Beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş qaydaya əsasən ikitərəfli və çöxtərəfli müqavilənin normaları arasında zidiyyət olduqda çöxtərəfli müqavilənin normaları tətbiq olunur. Lakin xüsusi rejimli məsələlərlə bağlı işlərdə problem yarananda ikitərəfli müqavilələrin normaları tətbiq olunacaq [5,371].

Hər iki konvensiyanın normalarının maddələrini nəzərdən keçirdikdən sonra vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün müəyyən olunmuş maddələr arasında heç bir fərqin olmadığı nəzərə çarpır. Kişinyov Konvensiyasını qəbul etməkdə dövlətlərin məqsədi Minsk Konvensiyanı əvəz edərək daha mükəmməl formada yeni konvensiyanın qəbul olunması idi. Kişinyov Konvensiyasının iştirakçıları Azərbaycan, Ermənistan, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistandır. RF Kişinyov Konvensiyasını imzalamış, lakin müəyyən çatışmamazlıqlara görə ratifikasiya etməmişdir [7, 657]. Konvensiyaya sonuncu qoşulan dövlət Özbəkistandır. O, 2019-cu ildə Konvensiyanı ratifikasiya etmişdir. Kişinyov Konvensiyasının üzvü olmayan dövlətlərin ərazisində Minsk Konvensiyasının müddəaları qüvvədədir. Yəni həmin dövlətlərdə münasibətlərdə Kişinyov deyil, Minsk Konvensiyasının müddəaları tətbiq olunur.

Regional səviyyədə vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələsinə dair qəbul edilən növbəti əhəmiyyətli sənəd Avropa İttifaqı tərəfindən 2012-ci ildə qəbul olunmuş "Səlahiyyət, tətbiq olunan hüquq, qərarların tanınması və icra olunması, vərəsəlik məsələləri ilə bağlı notarial sənədlərin qəbulu və icrası haqqında" 650/2012 sayılı Reqlamentdir (bundan sonra Reqlament). Beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq olunacaq hüququn müəyyən olunması baxımından Reqlament xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, alman hüququndan gələn və german hüquq sisteminə daxil dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində möhkəmlənən vətəndaşlıq prinsipi, Reqlamentlə son daim yaşayış yerinin hüququ ilə əvəz olunur. Reqlamentə əsasən, miras əmlaka, daşınar və daşınmaz əmlaka bölünmədən vahid hüquq tətbiq olunur (m.21). Qeyd edək ki, regional müqavilələr sırasında vahid hüququn tətbiqi analoji olaraq Bustamante Məcəlləsində də müəyyən olunmuşdur.

Reqlament Avropa İttifaqı çərçivəsində beynəlxalq vərəsəlik hüququnun bütün məsələlərini özündə əhatə edir. Onun müddəaları 17 avqust 2015-ci ildən və ya bundan sonrakı ölmüş şəxslərin vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq olunur [12, 52]. Qeyd etmək lazımdır ki, Danimarka, İrlandiya Reqlamentin iştirakçısı deyil. Reqlament müddəalarını təhlil edərkən belə bir qənaətdə gəlmək olar ki, onun müddəaları aşağıdakı məsələləri əhatə etmir: 1) fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyəti; 2) inzibatçılıq; 3) şifahi şəkildə edilmiş miras bölgüsünün sonrakı taleyi; 4) vergi; 5) ər-arvadın birgə əmlakına tətbiq olunan hüquq və s. kimi məsələlər [11,121]. Deməli, vərəsəlik münasibətləri ilə bağlı qeyd olunan məsələlərinin həll olunması milli qanunvericiliyin öhdəsinə düşür.

Reqlamentin 3-cü maddəsinin 1(a) bəndində vərəsəliyin anlayışı verilmişdir. Vərəsəlik dedikdə, ölmüş şəxsin əmlakının, hüquq və vəzirlərinin ölümə əlaqədar başqa şəxslərə ötürülməsinin bütün formaları nəzərdə tutulur. Bu formaya həm vəsiyyətnamə, həm də qanun üzrə vərəsəlik aid edilir.

Reqlamentin 63-cü maddəsinə əsasən varislərə, leqatlara, vəsiyyət tapşırığının icra edilməsi həvalə olunmuş şəxslərə Avropa vərəsəlik şəhadətnaməsinin verilməsini nəzərdə tutur. Bu şəhadətnamə vasitəsi ilə vərəsələrə öz haqlarını digər üzv dövlətlərin ərazisində həyata keçirmək hüququ verilir. Şəhadətnamə digər iştirakçı dövlətlərin ərazisində heç bir hüquqi akt həyata keçirmədən birbaşa olaraq tanınır.

Reqlamentin müddəalarına əsasən, miras əmlakının hansı iştirakçı dövlətin ərazisində yerləşməsindən asılı olmayaraq, bütün miras əmlakı barədə yekun qərar qəbul etmək səlahiyyəti ölmüş şəxsin son daim yaşayış yerinin məhkəməsinə verilir (II Fəsil). Lakin şəxs vəsiyyətnaməsində onun miras əmlakına tətbiq olunacaq hüququn seçilməsində müəyyən mənada sərbəstdir. Belə ki, şəxs tətbiq olunacaq hüququ seçərkən və ya ölüm anında vətəndaşı olduğu iştirakçı dövlətin hüququnu seçməkdə azaddır (m.22). İki və daha artıq vətəndaşlığa malik şəxslər aid olduqları vətəndaşlıqlardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdirlər.

Reqlamentin 25-ci maddəsində təsbit olunan müddəalar müəyyən qədər diqqət kəsb edir. Belə ki, miras qoyan şəxs, əgər ölümdən əvvəl daim yaşayış ərazisini tərk edərək başqa bir dövlətin ərazisinə getmişdirsə, səlahiyyətli orqan miras haqqında qərar verərkən şəxsin daha sıx bağlı olduğu dövlətin qanununa istinad etməsi qeyd olunmuşdur. Buradan da gördüyümüz kimi baş verən kolliziyanı aradan qaldırmağın yolu sənəddə öz əksini tapmışdır. Avro-

pa İttifaqı çərçivəsində sərbəst hərəkət etmək azadlığı, əcnəbilərlə niğah münasibətləri və s. kimi hallar beynəlxalq elementli vərəsəlik münasibətlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Avropa İttifaqı dövlətlərinin vərəsəlik sferasındakı qanunvericiliyi nəinki maddi hüquq normaları ilə, bütövlükdə tətbiq olunan hüquq ilə də birbirindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Reqlamentin məqsədi məhz müasir inkişafa cavab olaraq bu sferada yaranan münasibətləri tənzimləməkdir. Bu sahədə qəbul olunan beynəlxalq sənədlərin dövlətlər tərəfindən qoşulma və ratifikasiya etmək statistikasına nəzər saldıqda aydın olur ki, maddi hüquq normalarının unifikasiya edilməsi, dövlətlər tərəfindən arzuolunmaz və ya qeyri-mümkün hesab olunur. Məhz buna görə Komisiya reqlamentin mətnini hazırlayarkən diqqəti kollizion normaların unifikasiyasına ayırmışdır. Münasibətə tətbiq olunan hüququn müəyyən olunması məhkəmə aidiyyəti, məhkəmə qərarlarının tanınması və onların icra olunması kimi qaydalarla müəyyən olunur. Lakin vərəsəlik məsələləri bəzi hallarda mübahisəsiz olaraq sonlandırıldığı üçün Reqlament özündə konkret məhkəmə qərarlarının tanınması ilə də bağlı müddəaları da əks etdirir. Reqlamentin sonuncu və ən böyük nailiyyətlərdən biri deyər bilərək ki, inzibati sahədə mövcud olan əhəmiyyətli maneələrin aradan qaldırılmasıdır. Bu maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində Reqlamentin ən böyük müsbət cəhəti deyər bilərək ki, Avropa vərəsəlik haqqında şəhadətnamənin verilməsini nəzərdə tutmasıdır.

Reqlamentin qəbul edilməsində hüquqi əsas qismində Avropa İttifaqı Fəaliyyəy Müqaviləsinin (AİFM) 81-ci maddəsinin 2-ci bəndi çıxış edi [25]. Maddənin 3-cü bəndi “ailə hüququ” ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi proseduru haşr olunmuşdur ki, bu qaydaya əsasən, ixtisaslı nümayəndələrin səsçoxluğu ilə deyil, yekdil səsçoxluğu ilə qəbul olunmalıdır.

Vərəsəlik hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsində əksər dövlətlərdə notariuslar məhkəmə fəaliyyəti adlandırır biləcəyimiz fəaliyyəti həyata keçirirlər. Lakin əksər dövlətlərdə (xüsusi ilə anqlo-sakson hüquq sistemli) mirasın vərəsəyə keçməsi, məhz məhkəmə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Deməli, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları vərəsəlik hüquq münasibətlərində yalnız məhkəmə fəaliyyətinin tənzimlə-

məsinə yönəldilməməlidir. Düşünürük ki, bu sahədə notariusların, qeydiyyat orqanlarının və məhkəmə tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş vəsiyyətnamə icraçılarının fəaliyyətini vahid orqan çərçivəsində birləşdirmək daha məqsədəuyğun olardı. Fikrimizcə, qeyd etdiyimiz fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin vahid orqanda birləşdirilməsi, gözlə görülə biləcək həcmdə prosedur qaydaların yüngülləşdirilməsinə səbəb olacaqdır.

Bu kontekstdə Reqlamentin 3 maddəsinin 2-ci bəndində “məhkəmə” terminin anlayışı dəqiqləşdirilir. Belə ki məhkəmə dedikdə, bütün məhkəmə və vərəsəlik münasibətləri sahəsində məhkəmə fəaliyyətini həyata keçirməyə səlahiyyətli olan digər orqanlar və peşəkar hüquqşunaslar nəzərdə tutulur. Lakin maddədə əsas şərt kimi, həmin orqan və şəxslərin qəbul etdiyi qərarların qüvvədə olan dövlətin qanunvericiliyinə əsasən etibarlı sayılmasıdır.

Reqlament tətbiq olunacaq iştirakçı dövlətlərin ərazisində beynəlxalq vərəsəlik münasibətlərini tənzim edən normaları tamamı ilə harmonizasiya edir. Belə ki bunun açıq təzahürü özünü üzv dövlətlərin qanunvericiliklərində olan dəyişiklərdə göstərir. Məsələn, 2017-2018-ci illərdə Belçikanın vərəsəlik hüquq sahəsindəki qanunvericiliyinə əhəmiyyətli surətdə dəyişikliklər edilmiş, Belçika xüsusi hüquq haqqında Qanunun VII Fəslə dəyişdirilmişdir [15, 36].

Ölmüş şəxsin daim yaşayış yeri şəxsin ölüm anında iştirakçı dövlətlərin siyahısında olmadığı zaman üzv dövlətlərin məhkəmələrinə nə zaman həmin məsələ ilə bağlı yekun qərar çıxara bilmə səlahiyyətinin hədləri müəyyən olunmuşdur. 10-cu maddəyə əsasən ölmüş şəxs ölüm anında ya iştirakçı dövlətlərdən birinin vətəndaşlığına malik olmalı, ya da onun bundan əvvəlki daim yaşayış yeri üzv dövlətlərdən hər hansı biri olmalıdır.

Reqlamentdə şəxsin daim yaşayış yerinin müəyyən edən prinsiplər göstərilə də, bu anlayışın qeyri-müəyyənliyi tənqidə məruz qalmışdır. Əgər ölmüş şəxsin ölüm anında son daim yaşayış yeri üzv dövlətlərdən birinin ərazisidirsə, bu zaman həmin şəxsin vərəsəlik münasibətinə həmin dövlətin müvafiq qanunvericiliyini tətbiq etməklə bütöv miras əmlakı barədə yekun qərar vermək həmin üzv dövlətin ixtiyarına verilir (m. 4).

Reqlamentin 34-cü maddəsi *renvoi* (*geriyə göndərməni*) hansı formalarda həyata keçirilə biləcəyini nəzərdə tutur. Belə ki bu maddəyə əsasən: 1) üzv dövlətlərdən hər hansı birinin qanunvericiliyinə; 2) hər hansı üçüncü dövlətin qanunvericiliyinə göndərmə. Eyni zamanda burada hansı məsələlərlə bağlı üçüncü dövlətin qanunvericiliyinə göndərməyə yol verilmədiyi də (21.2, 22, 27, 28 (b), 30) göstərilmişdir.

Müasir dövrün dinamik inkişaf tələblərinə uyğun olaraq vərəsəlik münasibətlərinə vahid olaraq son daim yaşayış yeri qanunvericiliyinin tətbiq olunması səlahiyyətli orqanın, tətbiq oluncaq hüququn müəyyən olunmasında meydana gələn problemlərin aradan qaldırır. Reqlamentin vərəsəlik münasibətlərinə universal hüquq kimi son daim yaşayış yerinin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutması, qeyd etdiyimiz problemlərin aradan qaldırılmasını asanlaşdırır. Lakin düşünsək ki, miras əmlakı daşınar və daşınmaz əşyalara bölünür bu zaman daşınmaz əşyanın taleyi haqqında əşyanın yerləşdiyi dövlətdən qeyri bir dövlətin qərar qəbul etməsi əşyanın yerləşdiyi yerin qanunu prinsipini pozur.

Qeyd etdiyimiz kimi mövcud Reqlamentin ən böyük özəlliyi, bütün üzv dövlətlərin ərazisində tanınan və miras əmlakının gələcəyini həll edən sənədin, yəni şəhadətnamənin verilməsini nəzərdə tutur. Avropa vərəsəlik şəhadətnaməsi aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. müvafiq vərəsəlik münasibəti ardıcılıqla davam edir. Bir məhkəmənin yalnız bir hüquq tətbiq edə bilmə səlahiyyəti var.

2. vətəndaşların müvafiq vərəsəlik münasibətinə vətəndaşlıq və ya son daim yaşayış yerinin hüququnun tətbiq edilməsinin seçə bilmə hüquq verir.

3. Avropa İttifaqının üzvü olan hər hansı iştirakçı dövlət tərəfindən vərəsəlik münasibətləri ilə bağlı qəbul olunmuş məhkəmə qərarı digər üzv dövlətin ərazisində tanınır.

Qeyd olunan bütün bu hallar dövlətlərin vərəsəlik hüququ sferasında milli qanunvericiliyin normalarına heç bir halda xələl gətirmir.

Şəhadətnamənin əsas məqsədi vərəslərin kim olduğunu sübut etmək, mirasda pay bölgüsünün necə olduğunu göstərmək və ya vəsiyyəti tapşırığı icraçılarının səlahiyyətlərini digər üzv dövlətdə sübut etməkdir. Şəhadətnamənin verilməsi heç bir məcburi xarakter daşımır (m.62.2).

Şəhadətnamə şəxsin ölümündən sonra geridə qalan əmlaka sərəncam vermək hüququnu əsaslandırılan maddi hüquqi dəlil kimi çıxış edir. Lakin şəhadətnamə özü-özlüyündə mübahisəni həll etmir. Şəhadətnamə vərəsəlik münasibətlərinə tətbiq olunması nəzərdə tutulan milli maddi hüquq normalarının tətbiqini ləğv etmir əksinə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o bu normalara əlavə kimi tətbiq olunur. Deməli onun mövcudluğu qanuna uyğun olan digər sənədlərin istifadəsinə heç bir məhdudiyət qoymur. Şəhadətnamə verildiyi andan heç bir xüsusi prosesurlər olmadan bütün iştirakçı dövlətlərin ərazisində qüvvədə olur (m.69.1).

Reqlamenti nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəlirik ki, bu sənəd vərəsəlik hüququ sahəsində qəbul olunmuş çox mühüm və vacib sənəddir. Lakin bu reqlamentdən sonra belə cavablandırılmamış suallar meydana gəlir. Belə ki reqlament tətbiq oluncaq hüquq kimi son daim yaşayış yerinin hüququnu göstərir. Lakin son daim yaşayış yerinin anlayışı reqlamentdə öz əksini tapmamışdır. Bildiyimiz kimi, son daimi yaşayış yerinin müəyyən olunması, dövlətlərin milli qanunvericiliklərinə görə fərqlənir. Bu zaman belə bir sual yaranır bu hüququ müəyyən etmək Avropa İttifaqının, yoxsa milli hüququn üzərinə düşür? Düşünürük ki, bu anlayışı müəyyən etmək milli qanunvericiliyin üzərinə düşür. Çünki reqlamentdə qeyd olunduğu kimi o, dövlətdaxili hüququ vasitələri ləğv etmir.

Beləliklə, vərəsəlik hüquq münasibətləri sferasında mövcud olan regional aktların təhlilinə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, vərəsəliklə bağlı milli maddi hüquq normalarının universal səviyyədə ümumiləşdirməsinə mane yaradan səbəblər regiona beynəlxalq müqavilələr üçün də xarakterikdir. Buna baxmayaraq bu aktlar üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin də yaxınlaşmasını təmin etməklə, beynəlxalq sferada yaranan vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik. Bakı, Digesta, 2007, 820 s.

2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, Digesta, 2004, 446 s.
3. Beynəlxalq hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər. Normativ sənədlər toplusu. Bakı, Digesta, 2007, 592 s.
4. Баринов Н.А., Блинков О.Е. Наследование в международном частном праве и сравнительном правоведении // Наследственное право. 2013, № 1, с. 33-40.
5. Булаевский Б.А. Наследственное право / Ин-т законодательства сравн. Правоведения при Правительстве Рос. Федерации. Москва, Волтерс Клувер 2005, 371 s.
6. Евдокимов В.Б. Международная правовая помощь по гражданским и уголовным делам: на примере стран СНГ. Москва, Олма Пресс 2004, 384 s.
7. Власова Н.В. Международное частное право. Учебник. Москва, Волтерс Клувер, 2010, 904 с.
8. Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. Москва 2015, 653 s.
9. Лебедев С.Н., Кабатова Е.В. Международное частное право. Учебник. Особенная часть. Москва, Статут 2015, 508 s.
10. Трофимец И.А., Ли С.Ю. Семейное и жилищное право Юрист, 2010. № 6. 22 s.
11. Angelika Fuchs The new EU Succession Regulation in a nutshell. ERA Forum (2015), 119–124 DOI 10.1007/s12027-015-0391-2. Published online: 4 August 2015 Springer, 120-124 s.
12. Emmanuel Maganaris Core statutes on conflict of laws 2018–19. Macmillan international higher education, 2018, 400 s.
13. Geert Van Calster European International private law. Second Edition. Oxford and Portland, Oregon 2016, 520 s.
14. İvan Sammut Constructing modern european private law: a hybrid system, Cambridge scholars publishing, 2016, 365 s.
15. Lucia Ruggeri, Ivana Kunda, Sandra Winkler. Family Property and Succession in EU Member States National Reports on the Collected Data. European Union 2019. 707 s.
16. <http://docs.cntd.ru/document/901898345>
17. <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/03/3-07/registration-wills.xml> (son girmə tarixi dekabrın 13)
18. <https://docplayer.biz.tr/7454-Vasiyetnamelerin-tescili-konusunda-bir-usul-kurulmasina-dair-avrupa-sozlesmesinin-onaylanmasinin-uygun-bulunduguna-iliskinkanun.html>
19. <https://mignews.com.ua/sobitiya/inukraine/1449436.html>
20. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34154/dbde848204b27f0f8857c9717dfc4db77d0dafce/
21. <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fr/fr512en.pdf>
22. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5942/e52b8155ccd6f4bbe04b5fcb8d6e629a462110f/
23. <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-3.htm>
24. <https://meget.kiev.ua/zakon/konstitutsia-ukraini/razdel-1/>
25. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016E081&from=EN>
26. <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6886/1/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%98..>
27. https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=18247

Summary

Khanimana Kafarova

The place of regional acts in the system of legal regulation of inheritance relations

The article deals with the peculiarities of the participation of regional normative acts in the legal regulation of inheritance relations. Here, international legal acts adopted in different regions are comparatively analyzed. At the international level, the norms of the Bustamante Code of 1928, adopted as the first codified act of special legal norms concerning inheritance, are analyzed. The

article compares the legal content of the Minsk and Chisinau Conventions of 1993 and 2002 on legal assistance, adopted specifically within the framework of the CIS. At the same time, a comparative analysis of the provisions of these conventions and the legislation of the Republic of Azerbaijan as a member State is being carried out. The article also analyzes the 2012 regulation adopted within the European Union in connection with inheritance. It is noted that the difficulties associated with the unification of the norms of the substantive law of States related to inheritance are also characteristic of regional legal regulation. It is for this reason that regional international treaties contain, as a rule, conflict-of-laws rules of law.

Keywords: *inheritance relations, regional international agreements, regulations, testator, right of citizenship, last permanent place of residence.*

Резюме

Ханумана Кафарова

Место региональных актов в системе правового регулирования наследственных отношений

В статье рассматриваются особенности участия региональных нормативных актов в правовом регулировании наследственных отношений. Здесь сравнительно анализируются международно-правовые акты, принятые в различных регионах. На международном уровне анализируются нормы Кодекса Бустаманте 1928 года, принятые в качестве первого кодифицированного акта специальных правовых норм, касающихся наследования. Сравняется правовое содержание Минской и Кишиневской конвенций 1993 года и 2002 года о правовой помощи, принятых специально в рамках СНГ. В то же время проводится сравнительный анализ положений этих конвенций и законодательства Азербайджанской Республики как государства-члена. В статье также анализируется регламент 2012 года, принятый в рамках Европейского Союза в связи с наследованием. Отмечается, что трудности, связанные с унификацией норм материального права государств, связанных с наследованием, характерны и для регионального правового регулирования. Именно по этой причине региональные международные договоры содержат в себе, как правило, коллизионные нормы права.

Ключевые слова: *наследственные отношения, региональные международные договоры, регламент, наследодатель, право гражданства, последнее постоянное место жительства.*

UOT 101.01

ŞÖLƏT ZEYNALOV

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası”
söbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Azərbaycan

sholet@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2509-1159

KOMMUNİKASIYA PROBLEMİ VƏ MÜASİRLİK

Açar sözlər: bilik, fəlsəfə, din, ekzistensializm, ünsiyyət, dialoq mədəniyyəti, müasirlik.

Giriş: Müasir dövrün inkişaf tendensiyasına fəlsəfi kontekstdən müraciət etdikdə aydın şəkildə müəyyən etmək olur ki, elm və texniki tərəqqinin yüksək həddə inkişafına baxmayaraq Yer üzündə ciddi ictimai, humanitar, sosial, mədəni və s. ziddiyyətlər yaşanmaqdadır. Bu onu sübut edir ki, sivilizasiyanın yüksək inkişafı heç də insanların mənəvi problemlərini həll etmək iqtidarında deyildir. Şübhəsiz, problem çoxaspektli olsa da, onun əsas istiqamətlərindən birini ünsiyyət problemi təşkil edir. Bu səbəbdən də məqalədə ünsiyyət, kommunikasiya, bilik, din, dialoq “dil” və s. kimi humanitar-mənəvi anlayışlar nəzəri, o cümlədən praktiki anlamda kommunikasiya kontekstindən analizə cəlb edilir. Aydındır ki, hər şeydən əvvəl kommunikasiya, dil, dialoq və dialoq mədəniyyəti fəlsəfi problemdir. Ona görə də məsələnin dərin qatlarına enmədən müasir münasibətlər sisteminin, mədəniyyətlərin, insan probleminin genealogiyası barədə əminliklə fikir bildirmək son dərəcə çətin məsələdir. Vaxtilə, elmi-texniki, sivilizasiya inkişafının ciddi böhranlarla nəticələnəcəyi barədə Qərb nəzəri fikrində geiş bəhs edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq problemin hazırda həllindən bəhs etmək nəinki mümkün deyildir, əksinə, onun daha da dərinləşməsinə hər kəs – mütəfəkkirlər, tarixçilər, filosoflar, elm, siyasət və din xadimləri, KİV-nümayəndələri mütəmadi olaraq qeyd edirlər. Şübhəsiz problemin mahiyyəti hər şeydən əvvəl fəlsəfi olduğu üçün filosoflar tərəfindən əksər məqamlarda bu problem “ölüm qalımı” məsələsi kimi interpretasiya olunur.

Ekzistensial fəlsəfədə filosoflar həyəcanla bildirirlər ki, ünsiyyətdən, kommunikasiyadan

– müasir anlamda dialoqdan məhrumolma insanın, sivilizasiyanın fəlakətilə nəticələnmə bilər. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, ünsiyyət, kommunikasiya, din, həmrəylik, birgəməvcudluq ideyaları insanın təbiətindən gəlir; İnsanın təbiətindən söhbət gedərkən isə onun “özündən kənar olana”, “başqasına”, digər mədəniyyətlərə, digər dinlərə, vəhdət və birgəməvcudluq fəlsəfəsinə münasibətini də nəzərə almaq vacibdir [6]. Əlbəttə biz anlayırıq ki, bu elə nəhəng problemdir ki, onun yalnız ekzistensial anlamda mənalandırılması da problemdən çıxış momenti deyildir. Ona görə də, hazırda demək olar ki, ekzistensialistlər öndə olmaqla, bu problemin fəlsəfəsindən bəhs etmək demək olar ki, bütün fəlsəfi məktəblər üçün bir ənənə halına çevirilməkdədir. Məsələn, ingilis filosofu B. Rassel izah edirdi ki, dünyada əgər ən yüksək şəkildə hər bir insan, hər bir sivilizasiya maddi nemətlərlə təmin olunsalar da, yenə də mənəvi olanlara, dəyərlərə, insani münasibətlərə, ünsiyyətə həmişə ehtiyac olacaqdır [4].

Düşüncəmizə görə, hazırda Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyinin dünyada apardığı sülh və həmrəylik, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, dinlərin dialoqu və əməkdaşlığı ideyaları bu problemin – ünsiyyət və kommunikasiya probleminin həlli istiqamətində praktik addım olmaqla yanaşı o, həm də müasir ünsiyyətdə böhran epoxasını yaşayan “texniki insan” üçün bir terapevtik paradigmadır. Vətən müharibəsini yaradan şərtlər və postkonflikt dövrünün inkişaf xüsusiyyətləri bir daha qeyd olunanları təsdiq edir: Ünsiyyət, dialoq və dialoq mədəniyyətinin formalaşması bəşəri tələbatdır, yetər ki, hər kəs bu bəşəri tələbatla doğru ad-

dımlamaqda özündə siyasi, mənəvi, insani, humanitar iradə tapsın!

Problemın nəzəri fikirdə dinamikası:

Fəlsəfi refleksiya müasir problem kimi təfsir edilməkdə olan kommunikasiya, ünsiyyət, dil, din və s. kimi problemlərin nəzəri və praktiki dərki məsələsi qədər hazırda aktual bir mövzunu təsəvvür etmək çətindir. Müasir münasibətlər sisteminin analizi sübut edir ki, insan ünsiyyətin bütün sferalarında ciddi bir böhranla qarşılaşmışdır. Halbuki K. Marksın “bəşəriyyətin müəllimi” adlandırdığı Platon deyirdi ki, “dil – hər şeyin şahıdır”. Burada söhbət sadəcə səli dildən deyil, cəmiyyətin tarix boyu hazırladığı sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdirdiyi nəhəng və sirli kommunikasiya sistemindən gedir. Bu münasibətlə bir şeyi xatırlatmaq lazımdır; dil kommunikasiya hesabına yaranır. Ona görə də fəlsəfənin dialoqdan başlanması əbəs deyildir. Təsədüfi deyildir ki, Platonun bütün əsərləri dialoq şəklində yazılmış, ilkin filosoflar fəlsəfi problemləri dialoq metodu ilə həll etməyə çalışmışlar. Bütün bunlar onu göstərir ki, dialoq metodu qədim tarixə malikdir: bu, bir növ dünya və insan rabitəsində hər şeyin kommunikasiya və dialoqda həll olunması ilə nəticələnən bir prosesdir, tarixən onun vasitəsilə insan dünya ilə, başqa mədəniyyətlə təmasa girmiş – möcüzələr yaratmışdır. Əbəs yerə deyildir ki, müasir elm tərəfindən insana verilən təriflərdən biri də “Homo Linqua” adlanır, yəni insan “danışan məxluqdur”. Prosesə fəlsəfi aspektdən yanaşarkən aydın olur ki, insanı deməli, bütövlükdə dünya sivilizasiyasını və mədəniyyətini ünsiyyət və kommunikasiyadan kənar təsəvvür etmək ağılsızdır. Kommunikasiya elə bir fəlsəfi metoddur ki, onun tətbiqi ilə “mədəniyyət və mədəni mübadilə keçmiş və indini dərk etməyimizdə mühüm amilə çevrilir” [3, 12]. Bu metodun vasitəsi ilə insan ən mürəkkəb məsələləri həll etmək üçün idrakda kommunikativliyin fəlsəfəsini dərk edir və “özündənkənar” dünyanı qavramaq, “özününkü etmək” üçün kommunikasiyaya apelyasiyada olur.

Hərçənd bu da fundamental reallıqlardan biridir ki, müasir insan, o cümlədən mədəniyyət “başqaları” ilə ünsiyyətdə çox ciddi problemlə qarşılaşmışdır. O, – tarixi prosesdə ünsiyyət hesabına yaranan insan məhz elə bil ki, münasibətlər sistemində yanlış təkamülə uğramaqla

öz məzmunundan – ruhi başlanğıcından uzaq düşmüş və ünsiyyətdə faciəvi bir proseslə – “özləşmə” problemi ilə iç-içə yaşamaqdadır. Əlbəttə, biz anlayırıq ki, bu problem – “özləşmə” problemi son dərəcə dərin və həlli bəlkə də mümkün görünməyən, zira fəlsəfi kontekstdə dönə-dönə araşdırmağa layiq qnoseoloji məzmunu malik bir problemdir. Mövzunun genişliyini nəzərə alaraq bu problemin – “özləşmə probleminin” burada üzərində çox geniş dayanmağı məqsədə müvafiq hesab etməyə də yeri gəlmişkən bir məqamı qeyd edə bilərik: Müasir ekzistensial fəlsəfədə filosoflar həyəcanla bildirirlər ki, ünsiyyətdən məhrum olma insanın fəlakətilə nəticələnir. Bu onu deməyə əsas verir ki, ünsiyyət insanın təbiətindən gəlir: İnsanın təbiətindən söhbət gedərkən onun *dinə* münasibətini də nəzərə almaq vacibdir; çünki dinin özü də insanın dünya ilə ünsiyyətini nizamlamaq vasitəsi kimi mədəniyyətin ən fundamental aktorlarından biridir. Bu baxımdan din bilavasitə fəlsəfi problemdir. Müşahidələr göstərir ki, müasir varlıq bir sıra aspektdə bu problemdən qaçmağa çalışsa da, bu istiqamətdə problemlər azalmaq əvəzinə daha da artmaqdadır. Hər halda dünyanın siyasi, etnik, milli və s. mənzərəsinin təsviri qeyd olunan fikri təsdiq etməkdədir. Lakin “din” və varlıq məsələsi çox dərin məzmunu malik problem olduğundan biz burada onun haqqında qısa şəkildə öz mülahizələrimizi ifadə etməyə çalışırıq.

Ötən əsr bəşər tarixinə ən ziddiyyətli epoxalardan biri – paradoksların qarşılaşması – elmin, texniki tərəqqinin, yeni-yeni elm sahələrinin yaranması, bəşəriyyətin kütləvi ölüm silahlarına malik olması və onun tətbiqi, daha sonra insanların total ideoloji bölgülər (siyasi, irqi, etnik, milli, dini və s.) nəticəsində ən ifrat dərəcədə üz-üzə dayanması, əvvəllər ağıllıca xəstəliklərin peyda olması, ekoloji böhranlar və s. bir sözlə, “olum və ölüm” erası kimi düşmüşdür. Əslində, bu, tarixdən ibrət və nəticə çıxarmayan insan üçün tarixin paradoksal yeni sərt çağırışı – sivilisasiyanın böhranı idi: biz onu nəzəri baxımdan zamanın yaratdığı ziddiyyətlər və ya epoxanın ortaya atdığı həm terapevtik, həm də “xəstə sualları”nın tüğyanı kimi təfsir edə bilərik. Və təəssüf ki, heç həmin problemlər ötən əsrdə də qalmadı və yeni bizim yaşadığımız XXI əsrə də sirayət etdi. Belə tə-

zadlı mənzərə hazırda hər şeydən əvvəl nəzəri fikrin – fəlsəfənin, deməli, kommunikasiyanın bir nömrəli problemi kimi dərk edilməkdədir. Bu da bir həqiqətdir ki, nəzəri fikirdə bu formalı problemlər çox zaman ən çox fəlsəfə və din arasındakı münasibətlərdən kənarında dərk edilməyə müvafiq hesab olunmur. Başqa cür də ola bilməzdi, çünki, söhbətin “varlıqdan”, məhz mədəni, ruhi və sosial varlıqdan getdiyi bir zamanda həm fəlsəfənin, həm də ki, dinin bilavasitə nüfuz uğrunda mübarizəsi artıq tarixin da-nılmaz həqiqətlərindəndir.

Problemin genezisində və tədqiq dinamikasına nəzər etdikdə görürük ki, kommunikasiya, dil, din, ünsiyyət, mədəniyyətlərin kommunikasiyası (dialogu) problemi Qərb müəlliflərinin XX əsrdə ən geniş toxunduğu mövzulardan olsa da, bu istiqamətin hər zaman yenidən interpretasiyaya ehtiyacı vardır və mövzu bütün zamanlar üçün aktualdır. Digər bir kontekstdən baxdıqda isə bu fakt da bizim üçün aydındır ki, müasir siyasi varlıq üçün “kommunikasiyaların əhəmiyyətini, onların cəmiyyətlərin sosial və digər transformasiyalarında rolunun dərkini, insan və ideyalar mübadiləsinin sürətləndirməsini şərtləndirmiş qloballaşma keçmişin mahiyyətinə və cəmiyyət, xalq və millətlərin, təşəkkülü proseslərinin tədqiq olunması üsullarına münasibəti kökündən dəyişir” [3, 12]. Bütün bunlar isə ünsiyyət, bilik və din problemini tarixən aktual etdiyi kimi müasir insanın həyatında ən vacib problem kimi yenidən dərk olunmanın zərurətinə çevirir. Ünsiyyət və kommunikasiya problemindən söhbət gedərkən müasir nəzəri fikirdə bütün yolların Qərb fəlsəfəsinə, buradan isə alman fəlsəfəsinin dühsü K. Yaspersə yönəlməsi artıq nəzəri fikirdə təsdiqini tapmış məsələlərdəndir. Söhbət ünsiyyət və din problemindən gedərkən K. Yaspersin fikirlərinin orijinallığı müasir nəzəri fikir üçün – “böhran epoxası” dövründə “texnikanın məngənəsində sıxılan insan” üçün – daha aktual hesab olunmaqdadır. Başqa sözlə desək, Karl Yaspers (1883-1969) nəzəri fikirdə ünsiyyət problemini – kommunikasiyanı fəlsəfi təfəkkürün apogeyinə qaldıran filosof kimi son dərəcə məşhurdur. Filosofun yaradıcılığına ən qısa şəkildə nəzər saldıqda bu aydın görünür.

K. Yaspersi müharibədən sonra ən çox maraqlandıran mövzu – tarixi proses onun məq-

sədləri və gələcəyi, həyatı məsələlər və onun gedişinə təsir edən amillər – siyasət, din, atom müharibəsi, ümid və qayğı, ekzistensial mövcudluq kimi problemlər olmuşdur. Bu mövzularda o daha çox “Fəlsəfi inam” (1948), “Fəlsəfə və dünya” (1958), “AFR hara gedir” (1966), “Alman siyasətinin həyatı məsələləri” (1963) və s. əsərləri həsr etmişdir. Böyük filosofu ən çox narahat edən epoxanın tragizmi idi ki, bu bələdan qurtarmaq üçün o, din və fəlsəfəyə apelyasiya etməyi, onlara xilaskar kimi baxmağı tələb edirdi. Digər tərəfdən də o, epoxanın gələcəyinə heç də ümidlə baxmırdı. Mətbuat nümayəndələri ondan soruşanda ki, “Biz indi haradayıq?” Filosof birmənalı cavab verirdi: “Qarşısızalmaz fəlakətə gedən yolda!” Din, ünsiyyət, “tarixin mənası və təyinatı” ekzistensializm fəlsəfəsi filosofu ən dərin düşündürən problemlərdən idi. O, “fəlsəfi inam” kitabında yazırdı ki, “Bizim fəlsəfəmizin əsasını bibliya və bibliya dini təşkil edir”. Bu əsasdan çıxış edərək o özünün din fəlsəfəsini yaratmışdır ki, ünsiyyətin və dialogun problemə çevrildiyi müasir epoxada bu təlim “terapevtik üsul” kimi hərtərəfli öyrənilməyə layiqdir. K. Yaspers müasir tarixi dinamikanın şübhəli istiqamətindən əndişələnərək yazırdı: “Biz əvvəlki əsrlərin aqah olmadığı təhlükələrin dərkində yaşayıyıq, keçmiş minilliklərin bəşəriyyəti ilə kommunikasiya qırıla bilər, özümüz də dərk etmədən özümüzü ənənələrdən məhrum edə bilərik” [5, 534]. Bir sözlə, K. Yaspers fəlsəfəsinin ən incə və original qoyuluşu ondadır ki, böyük filosof din və fəlsəfəni, elm və inamı, müxtəlif mədəniyyətləri, sivilizasiyaları və s. polemik və diskurs şəklində qarşılaşdırarkən, bu predmet və “loqosların” birinin digəri tərəfdən inkar edilməsinin deyil, onların ünsiyyət prosesində (dialogda olaraq) hörmətə layiq ənənələr şəklində kommunikatativ izahın tərəfdarı idi. Filosonun inamına görə: fəlsəfə dinsiz, insan ekzistensialsız, elm və bilik fəlsəfi inamsız, Qərb Şərqsiz, heç zaman tamı ifadə edə bilməz və onların bu müstəsna iddiaları tamı yarımçığa çevirə bilər.

Problemin qoyuluşuna məntiqi cəhətdən yanaşdıqda bir şey aydın olur: ünsiyyət fəlsəfəsi elə bir paradigmadır ki, onun ən dərin qatlarına enmədən müasir münasibətlər sisteminin, mədəniyyətlərin, insan probleminin genealogiyası barədə əminliklə fikir bildirmək, iddialar irəli

sürmək problemi bir növ həll etmir, əksinə onu daha da çətinləşdirir. Bu həm Şərq, həm də Qərb təfəkkürü üçün eyniyyət təşkil edir, yəni hazırkı bəşəri ünsiyyətin anatomiyasından söhbət gedərkən müşahidələr göstərir ki, ünsiyyət hər iki qütbə ciddi dekadans yaşayır. Əlbəttə, biz burada qeyd edə bilərik ki, dini dünyagörüş də istisnalar mövcud olsa da əksər məqamlarda bu dekadansdan kənar deyildir. Ancaq bir məsələni xüsusi qeyd edək ki, müasir dünyada daha doğrusu elmi və ictimai rəydə bu gün belə bir mülahizələr gəzir ki, dinin “nə olması” məsələsi artıq qərb təfəkkürü üçün həll olunmuş məsələdir. Sözsüz, bu kimi mülahizələrin institusional, sekulyarizm və s. aspektdən izah edilərək, qərb təfəkkürünə şamil edilməsi qeyd olunan kontekstdə nəzəri olaraq konfliktoloji mahiyyət daşımadığından bu fikri qəbul etmək olar. Müşahidələr göstərir ki, institusional anlamda Qərb dünyasında demək olar ki, kilsə və dövlət arasında ciddi bir anlaşılmazlıq ya yoxdur, ya da ki, Şərq ölkələri ilə müqayisədə olduğu qədər praktik olaraq sezilmir. Lakin ontoloji və qnoseoloji, ekzistensial aspektdən problemin – din probleminin qərblə təfəkküründə həllindən danışmaq zira ritorikadan, yaxud fəlsəfi sofistikadan da başqa bir şey olmadığını qeyd etmək lazımdır. Reallıqda təkcə Qərb ölkələrində digər din daşıyıcılarına, immiqrantlara qarşı ifrat antipatiyanı, yaxud islamafob dalğanı xatırlamaq kifayət edir ki, K. Yaspersin din və ünsiyyət fəlsəfəsinin bu gün dünya üçün nə qədər vacib, həyati əhəmiyyət daşıyan zəruri və aktual olduğu məlum olsun.

Tədqiqatlar göstərir ki, ekzistensializmdən söhbət gedərkən ədalət naminə qeyd olunmalıdır ki, Yaspersin “dini ekzistensializmi” istər özündən əvvəl, istərsə də sonrakı təlimlərdən seçilmək hüququnu həmişə özündə saxlamışdır: burada bir növ ünsiyyət, kommunikasiya, bilik və mövcudluq bir-birinin içində əriyir, yeni qüvvə, yeni bir inam – əbədi fəlsəfi inam əmələ gətirərək, müasir insana bir növ idrakda oriyentasiya verməklə mayak rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, bir məsələni biz şəxsiz qəbul etməliyik ki, kommunikasiya və ünsiyyət fəlsəfəsi elə bir problemdir ki, müasir nəzəri fikirdə hər hansı fəlsəfi sistem çətin ki, ondan yan keçərək insan haqqında öz mülahizələrini, refleksiyyalarını ortaya qoya bilsin. Çünki ünsiyyət –

hər şeydən əvvəl dinindən, irqindən, mədəniyyət və sivilizasiyasından asılı olmayaraq insanların, xalqlar və millətlərin, deməli, mehvər olaraq varlıq kimi insanın insanla, insanın dünyayla dialoqu deməkdir. İstənilən kontekstdən bu problemə yanaşarkən məlum olur ki, hətta fərqli təfsir və ya təsvir edilməsindən asılı olmayaraq, o həm Şərq, həm də Qərb nəzəri fikrinin ən ziqzaqlı tarix problemlərindəndir və zira bu gün də belə qalmaqdadır. Odur ki, istər Şərq təfəkküründə, istərsə də Qərb təfəkküründə bu problemin təfsirindən söhbət gedərkən məlum olur ki, ünsiyyət və kommunikasiya fəlsəfəsi, hər iki qütb üçün tam və konkret olaraq fəlsəfi problem kimi, bitmiş yox, hələ yeni olan, daha konkret deyilsə, konsepsiya kimi “rüşeyim” halında olan bir problem kimi təsvir edilməkdədir.

Qərb nəzəri fikrinə müraciət edərkən görürük ki, bir növ İntibah dövründən başlayaraq din, dil, ünsiyyət və s. problemlərinin oriyentasiyasını insana doğru dəyişməklə, o cümlədən, insanın özünü fəlsəfənin mərkəzinə qoymaqla bu dövrün filosofları bəşəri təfəkkürdə yeni bir “mehvər çıxır” açdılar (yeri gəlmişkən biz burada İslami təlimlərdə insana verilən son dərəcə yüksək dəyəri də unutmuruq). Zira “İnsan probleminin mistik planda həll edildiyi orta əsrlərin dini-teosentrik fəlsəfəsindən fərqli olaraq İntibah dövrünün fəlsəfəsi insanı Yer əsaslarına gətirməklə onun problemlərini də Yer zəminində həll etməyə” [2, 33] girişməklə, bütövlükdə təfəkkürdə inqilabın əsasını qoydu. Artıq “humanizm və antroposentriзмin ahəngdar surətdə birləşdiyi bu fəlsəfədə Allah panteistcəsinə inkar edilməsə də, filosoflar onu deyil, məhz insanı özlərinin bayraqdarına çevirdilər” [2, s. 33]. Burada İnsan min illik xristianlığın sxolastik basqısından, tanrının əbədi “qulu və günahkar bəndəsi” olmaqdan azad edilərək bir növ humanizmə, elm və yaradıcılığa müncər edilirdi. Fakt odur ki, Renassans insanı və humanizmi fəlsəfinin mərkəzi probleminə çevirməklə dil, ünsiyyət, din probleminə – filosofluq etmədə elə yeni meyarların təməlini qoydu ki, gələcəkdə – XIX və XX əsrlərdəki qərb fəlsəfəsində sürəkli təfəkkür inqilabları qarşısızalmaz prosesə çevrildi. Ancaq hələ bu – XX əsr təfəkkür inqilablarına qədər Yeni dövr fəlsəfəsi var idi ki, onun da hər bir “fəlsəfi memarına” bütövlükdə insan nəsli əbədi borclu olaraq qalacaqdır.

Bir şeyi unutmamalıyıq ki, söhbət ünsiyyət-dən və dindən gedərkən artıq İ.Kantından sonra bütün avropa fəlsəfəsində yeni bir “dəb” meydana çıxmağa başladı: elmi-fəlsəfi metodologiya kontekstində sırf fəlsəfi predmet olaraq “metafizikadan danışmaq dəbi”. Bu dəbin fəlsəfi memarı İ. Kant idi. Avropa fəlsəfəsinin gələcək məşhur simaları “Fixte, Şelling, Hegel və Şopenhauer qoca Köniqsberq müdrikinin idealizmi ilə silahlanaaraq bir-birinin ardınca fikrin böyük sistemlərini yaratdılar” [1, s. 280]. Bu “metafizik inqilab” təfəkkürdə yeni bir inqilabın – kommunikasiya və ünsiyyətdə geriyə dönməz “inqilabın” ilk elmi fikir çələngləri idi. Obrazlı desək, məhz İ. Kant dənizlərinin sularından şahə qalxan bu fəlsəfi fikrin “dəniz tanrı atları” insan və filosof qismində kontinentə çıxaraq beyinləri zəbt etdilər. Və bütün bununla onlar Qərb fəlsəfəsinin müasir təməllərini yeni mehər konsepsiyası kimi dünya fəlsəfi irsində məhək daşına çevirdilər. Alman fəlsəfəsində baş verən bu inqilabi dəyişiklikdən – fəlsəfi “metafizik partlayışdan” Jan Paul Rixter (1763-1825) rıqqətə gələrək yazırdı “Tanrı torpaqları fəransızlara, dənizləri ingilislərə, səmalar imperiyasını isə almanlara vermişdir” [1, s. 280]. J. R. Rixter haqlı idi: fransızlar və ingilislər dünyanı üfüq boyu fəth edərək torpaqlar, ölkələr alaraq xalqları özünə tabe etdirirdisə, [ekspansionizm hesabına zorən ünsiyyətə girirdilərsə] almanlar bunu zəkada inqilabi dəyişikliklər edərək dünya nəzəri fikrində – insanın təfəkküründə, “öz”ündə, “dünya”da, sosial münasibətlər sistemində, alman ruhunda – fəlsəfədə edirdilər: insan ruhunun azadlığı, təxəyyülün hüdudsuzluğu fonunda, hətta əsrlərin dərinliklərindən meydana gəlmiş “sağlam zəkamızı” belə öldürücü tənqiddə məruz qoyaraq bu təfəkkür inqilabının toxumlarını səpirdilər. Bəlkə də, gələcəkdə digər bir yəhudi əsilli alman dühası L. Vitgenşteynin məhz özünün dilin metafizikasından (fikrimizcə kommunikasiyanın metafizikasından) bəhs edərək yazacaqdı: – “Ələ silah alıb inqilab etmək lazım deyil, inqilabı təfəkkürdə etmək lazımdır”. Zira bütün bu mülahizələrin elmi əsaslarını biz axtarıyıqsa, yenə də dolayı yollarla deyil, sözün birbaşa mənasında İ. Kantın elmi metafizikasına “Tənqidinə” gedib çıxmış oluruq. Hətta biz unutmamalıyıq ki, öz ziddiyyətli və eçazkar, bəzən də qorxunc fikir-

ləri ilə dünya fəlsəfi fikrini lərzəyə salan “Nitsşenin vəhşi yenilikləri belə öz epistemologiyasını Köniqsberqin “böyük çinsi”ndən götürdü, baxmayaraq Nitsşe Kantın statistik etikasını tənqiddə məruz qoyurdu” [1, s. 281]. Kant dolayısı ilə izah edirdi ki, insan Tanrı ilə ünsiyyətdə olarkən yaranır; İnsanı fəlsəfə – metafizik fəlsəfə – bilik fəlsəfəsi yaradır. Bilik və bilik fəlsəfəsindən söhbət gedərkən bizim üçün bir məsələ aydın olur: İ. Kant “xalis zəkaya” yalnız ona görə bu qədər amansızlıqla hücum edir ki, “sonda onun məhdudiyyətlərini, sərhədlərini göstərə bilsin. O, ümid edirdi ki, xalis biliyin imkanlarını nümayiş etdirə biləcək və onu xalis olmayan bilikdən daha yüksəyə qaldıra biləcəkdir” [1, s. 253].

Əlbəttə, Kantdan K. Yaspers zamanına qədər Qərb filosofluğunda çox böyük “sular axmış” Qərb fəlsəfi təfəkküründə insan və dünya, insan və din, insan və tanrı, metafizika, dil, transsendensiya və nəhayət elm barədə dərin konsepsiyalar meydana çıxmışdı. Zira problemlər həll olunmadı, əksinə sivilisasiyanın qüdrəti artdıqca insan zəiflədi, gücsüz bir vəziyyətdə ünsiyyətdən məhrum olma yolunu dərinləşdirdi. Böyük filosof K. Yaspers bütün bunları görür və yazırdı: İndi “İnsani yaxınlıq, sevgi yoxdur, yalnız fayda var: yoldaşlar və dostlar mücərrəd vəziyyətdə çıxış edirlər; ayrıca bir maraqlı insana özü kimi yox, qıcıqlandırıcı kimi qiymət verilir” [5, s. 497] Ünsiyyət və biliklərin nümayişi zamanı “bir anlığa sözün heyrətamiz xassəsi diqqəti cəlb edir, amma tezliklə o da mənasını itirir və ya taxma üz olduğu üzə çıxır” [5, s. 497]. Bütün bunlar isə göstərir ki, XX əsr bəşəriyyətə elmdə, texnikada, bilikdə böyük nailiyyətlər gətirsə də ünsiyyətdə və biliyin ruha – insan ruhuna xidmətində əsas vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədi. Problemə hətta epistemoloji aspektdən yanaşdıqda aydın oldu ki, bilik və elmin sərhədləri insan üçün daima nisbi və dəyişkən xarakter daşıyır, zamanın yeni şərtləri altında insan daha çox uğur qazanmaqda israrlı olduqca o, anlamır ki, kommunikasiyanın dərinliklərinə baş vurmada qazandığı uğurlar onu texniki qurğuya çevirməklə insanı öz ekzistensial varlığından – mövcudolmanın təbii həzzindən, təbiətlə, başqalarıyla, digər mədəniyyətlərlə harmoniyadan məhrum edəcəkdir.

K. Yaspers düşüncəsində ünsiyyətin mahiyyəti: Ünsiyyət probleminə söhbət edərkən K. Yaspers yaradıcılığında sanki bu problem öz zirvəsinə – nəzəri fikrin apogeyinə doğru sürətlə yaxınlaşır. Öz slələflərinin qoyduğu nəhəng fikir sistemlərindən bəhrələndikdən K. Yasper onları təkrarlamadan daha da dərin və maraqlı yol seçdi: birincisi, Yaspers öz fəlsəfəsində sistem və konsepsiya yaratmanı deyil filosofluq etməni, ikinci isə, insanın ekzistensial varlıq kimi hududsuzluğunu – əbədi fəlsəfi inamı irəli sürdü. O, sübut etdi ki, hər cür hökmranlıq və hər cür iddialar ekzistensial refleksiyanın hududsuzluğu fonunda ən zəif gücün imitasiyasından başqa bir şey deyil. Bu güc, bu “məğlubedilməz sivilizasiya” başqaları olmadan bir tərəfdən qazanırsa da, digər tərəfdən itirməyə - uduzmağa məhkum olur. K. Yaspers sübut edirdi ki, insan ünsiyyətdə mövcuddur: bilik və metafizika, varlıq və heçlik (P. Sartr) [7], arasında nəhayət ki, “bərabərlik” işarəsi qoymaq olar: kommunikasiyadan kənar insan haqqında fəlsəfi mülahizələr boş və mənasızdır, texnika vacibdir, lakin insanı “ruhsuz varlığa”, “texniki qurğuya” çevirmək olmaz. Başqa sözlə, biz K. Yaspers fəlsəfəsi ilə təfəkkürümüzü zənginləşdirdikcə görürük ki, müasir insanın bütün aspektlərdə epoxal böhranı qarşılamızdadır – və həqiqətən də görürük ki, obrazlı desək, “insanın öldüyü epoxada tanrıya etiqad mifdir”. Bu mifin mif olmadığını sübut etmək üçün – tarixi prosesdə müasir insanın ünsiyyət, bilik və dialoq fəlsəfəsinə, fəlsəfi inama etiqad etməkdən başqa çarəsi yoxdur. Bu etiqadın bir tərəfi fəlsəfi inam və metafizik əqidədirsə, digər bir tərəfi məhz bilik fəlsəfəsindən gəlir. Biliyin insan nəslinə, müasir insan sivilizasiyasına xidmət etdirilməsi ünsiyyət fəlsəfəsindən, dialoq fəlsəfəsindən kənar dərk edilə bilməz. “Bilik şəxstərdir”sə bu şəxsin qarşısını yalnız dialoq mədəniyyəti, deməli, ünsiyyət və dialoq fəlsəfəsi ala bilər. Elmin də, fəlsəfənin də, dinin də amacı budur, bu olmalıdır!

Dialoqun praktik Azərbaycan nümunəsi. Faktlara müraciət edərkən görürük ki, müasir münasibətlər sistemində ən ziddiyyətli tendensiyanın baş verməsinə baxmayaraq Respublikamız və onun rəhbərliyi, Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev bu gün dünyada ən müxtəlif qütblərdə sülhün, sağlam ünsiyyətin, multikulturalizm və tolerantlığın, dialoq mədə-

niyyətinin bərqərar olması, formalaşdırılması uğrunda öz müqəddəs strategiyasını həyata keçirməkdədir; Bu paradigmaya elmi-nəzəri aspektdə yanaşdıqda görürük ki, bu strategiyanın fəlsəfəsi bizə deyir: insan ünsiyyətdə, dialoqda mövcuddur, o vəhdətdən yaranıb və vəhdədə dönəcəkdir. İnsanlar, mədəniyyətlər, dinlər və sivilizasiyalar yalnız ünsiyyətdə, sağlam rəqabət və əməkdaşlıqda mövcud ola bilərlər. Mədəniyyətin də, dinin də, dilin də, biliyin də təbiətində güclü və sarsılmaz bir qüvvə var: bu ünsiyyət və dialoq fəlsəfəsidir [6].

Nəticə əvəzi: Sonunda bəhs olunan problemin praktiki fəlsəfəsindən çıxış edərək bir məsələni xüsusi vurğulayaq: biz anlayırıq ki, yuxarıda toxunulan fəlsəfi mülahizələri müasir dünyada həyata keçirmək o qədər də asan iş deyildir. Çünki söhbət insan və onun təbiətindən gedir; bəzən yanlış ideologiyalar nəinki bir neçə ideoloji, siyasi, sosial qruplaşmaları hətta xalqları da ciddi fəlakətlərə sürükləyə bilər. Faşizm ideyalarının bəşəriyyətə gətirdiyi problemləri xatırlasaq aydın ola bilər ki, tarix yalnız düz xəttli inkişaf xəttindən ibarət olmamışdır – onun “sınma” “qırılma” epoxal tragizm, kommunikasiyanın yüksək nifrətlə əvəz olunması dövrləri də olmuşdur. Bu səbəbdən də dünyada hər şeyin sülh, əməkdaşlıq, ünsiyyət və mərhəmətdən gələn ideyalarla həll olunması bəzən mümkünsüz görünür. Yaxud bu proses – yüksək insani təfəkkürə əsaslanan ünsiyyət və dialoq mədəniyyəti ciddi, uzun sürən bir təfəkkür hadisəsidir – prosesdir. Təkcə Qafqaz regionunda baş verən münaqişələri – vaxtilə, Ermənistanın ətraf qonşulara təcavüzkar və işğalçı siyasətini xatırlatmaq kifayət edər ki, dialoq mədəniyyətinin, sağlam kommunikasiyanın, multikulturalizm və humanizm siyasətinin həyata keçirilməsində tarixi və müasir əngəllərin mövcudluğunun mozaik tendensiyası, həm də “sərhədləri” bəlli olsun. Ona görə də, hətta Böyük Vətən müharibəsinin Zəfərlə başa çatmasından sonra da praktik situasiyadan çıxış etdirilərək burada sual belə qoyulur: Məsələn, ünsiyyət fəlsəfəsindən, “dilin”, yaxud dinin – islam və xristianlığın ali prinsiplərindən çıxış edərək, Ermənistan kimi qeyri-səmimi siyasəti həyata keçirən və işğalçılıq xəttini tərənnüm edən bir qüvvəni sülhə gətirmək olarmı? Göründüyü kimi, həm müasir siyasətin, elmin, fəlsəfənin postkonflikt dövründə qarşıda görəcəyi işlər çoxdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dürant U. Fəlsəfi hekayələr, (1933-cü il nəşrinin tərcüməsi) Bakı: "Zəkioglu" nəşriyyatı, 2006, 576 səh.

2. Məmmədov Ə., Mustafayev A. Təbii elmi idrak və insan dünyası, Bakı: Təknur, 2011, 464 səh.

3. Məmmədzadə İ. R. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri fəlsəfəsi və almanların Cənubi Qafqazda məskunlaşması, Bakı: "Print-E-set-vic", 2017, 159 səh.

4. Rassel B. Fəlsəfənin problemləri. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017, 168 səh.

5. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı. Bakı: "Zəkioglu" nəşriyyatı, 2008, 764 səh.

6. Zeynalov Ş. Ə. Dialoq mədəniyyəti və müasirlik. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2020, 330 səh.

7. Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Пер. с фр., предисл., примеч. В.И. Колядко. Москва: Республика, 2000, 639 с.

8. Ясперс К. О взаимоотношении философии и религии – Studme https://studme.org/59979/religiovedenie/yaspers_vzaimootnoshenii_filosofiireli

Summary

Sholat Zeynalov

Communication problem and modernity

The author addressed the problem of the modern world from the point of view of a philosophical context, considered the concepts of communication, knowledge, religion, dialogue and other; they are analyzed from the concept of Western thinking. Philosophers in the existential philosophy note with excitement that communication in the modern world is presented as a rejection of the dialogue that leads humanity to a catastrophe. It must be emphasized that communication comes from the nature of man. When talking about the nature of man, it is necessary to emphasize his attitude to religion, because religion, by itself, acts as a means of regulating communication with the world. At the end of the article it is noted that Azerbaijan's humanitarian initiatives to solve theoretical issues as a practical result are humanitarian response in the world.

Keywords: *knowledge, philosophy, religion, existentialism, communication, culture of dialogue, modernity*

Резюме

Шолат Зейналов

Коммуникативная проблема и современность

Автор обратился к проблеме современного мира с точки зрения философского контекста, рассмотрены понятия общение, коммуникация, знания, религия, диалог и другие, они проанализированы с представления западного мышления. Философы в экзистенциальной философии отмечают с волнением, что общение в современном мире представлено как отказ от диалога, который ведет человечество к катастрофе. Необходимо подчеркнуть, что общение происходит от природы человека. Когда говорится о природе человека, необходимо подчеркнуть и его отношение к религии, потому что религия, сама по себе, действует как средство регулирования общения с миром. В конце статьи отмечается, что инициативы Азербайджана в гуманитарном аспекте по решению теоретических вопросов как практический результат является концепция реагирования гуманитарных проблем в мире.

Ключевые слова: *знания, философия, религия, экзистенциализм, коммуникация, культура диалога, современность.*

AYNUR ƏLİŞANOVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının doktorantı, Azərbaycan
aynuralishanova7@gmail.com*

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: münaqişələr, Qarabağ, İraq, Küveyt, dilemma, təşkilatlar

Soyuq müharibənin başa çatması və iki-qütblü dünya sisteminin aradan qalxması ilə dünyada etnik münaqişələrin sayı artmışdır. Xüsusilə də, keçmiş Sovet İttifaqı və Yuqoslaviya ərazilərində meydana gələn etnik münaqişələr 1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq aləmi narahat etməkdədir. 1990-cı illərin ikinci yarısı isə hər iki regionda etnik münaqişələrin kiçikmiqyaslı qarşudurma və müharibə şəklində yaşandığı illər olmuşdur. Bu münaqişələr meydana gəldiyi ərazilərdə əsas insan hüquqlarının pozulmasına, iqtisadi problemlərin artmasına səbəb olmuş, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyi təhdid etmişdir.

Bu münaqişələrin ssenarisi Sovet hakimiyyətinin “parçala, hökm et” strategiyasına müvafiq olaraq yazılmışdır. Məqsəd diqqəti ölkədəki əsas problemlərdən başqa tərəfə çəkmək, bununla da ittifaq respublikalarında müşahidə olunan milli azadlıq hərəkatının genişlənməsinə mane olmaq idi. Lakin bu plan SSRİ üçün bumeranq rolunu oynadı və etnik münaqişələr Sovet imperiyasının dağılmasının nəinki qarşısını ala bilmədi, bu prosesi daha da sürətləndirdi. “Ölkənin ən narahat regionları Cənubi Qafqaz və Baltikyanı respublikalar idi. Milli münasibətlər baxımından SSRİ-nin mövcudluğundakı zəncirdə ən zəif yer Cənubi Qafqaz, burada isə erməni-azərbaycanlı münasibətlərindəki mürəkkəbliklər idi... Bu regionlarda gedən proseslər bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnirdi. Hadisələr müxtəlif formalarda baş versə də, mahiyyətinə görə, mərkəzdənqaçma meyillərini və ölkənin dağılmağa doğru getdiyini göstərirdi. SSRİ-də baş verən proseslər zəncirvari reaksiyaya çevrilirdi” [8, s. 51-52].

XX əsrin sonlarında keçmiş SSRİ ərazisində meydana gələn münaqişələrdən biri də Er-

mənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Münaqişə Ermənistan tərəfinin Azərbaycana təcavüzü ilə başlamış, bölgədə sabitliyin və təhlükəsizliyin təmininə böyük maneə olmuşdur.

SSRİ-nin dağılması prosesinə paralel olaraq, həm Azərbaycan, həm də Ermənistan müstəqillik qazanmışdır. 1991-ci ilin sonlarında Ermənistan parlamenti keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycanın bir parçası olaraq göstərən hər hansı beynəlxalq müqaviləni tanımayacağını elan etmişdir. Bu isə həmçinin beynəlxalq hüquq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət göstərilməsi prinsipinin açıq şəkildə pozulması demək idi.

Ermənistan və Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlara üzvlük prosesi başladıqdan sonra isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasətində taktiki dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Yeni strategiyaya görə, ilk olaraq keçmiş DQMV-nin Azərbaycandan tamamilə və beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul ediləcək şəkildə ayrılması təmin ediləcək, daha sonra “artıq Azərbaycana bağlı olmayan bölgənin” Ermənistanla birləşdirilməsi tam olaraq reallaşdırılacaqdı. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, Ermənistan artıq keçmiş DQMV-nin Ermənistanla birləşməsini deyil, “müstəqil bir respublika olması” hipotezini müdafiə etməyə başlamışdır. Bu səbəblə, 10 dekabr 1991-ci ildə artıq muxtariyyəti olmayan bölgədə, yəni əvvəlki DQMV-də keçirilən qondarma referendum nəticəsində 6 yanvar 1992-ci ildə “Artsax Erməni Respublikası” elan edilmişdir [1, s. 25].

Həmçinin bununla kifayətlənməyən Ermənistan 1992-ci ildən rus hərbi birliklərinin də iştirakı ilə Azərbaycan ərazilərinin işğalı əməliyyatı

yatlarını genişləndirmişdilər. Həmin ilin əvvəlində Ermənistan silahlı birləşmələri Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan azərbaycanlıları tamamilə bölgədən uzaqlaşdırdılar. 25-26 fevral 1992-ci il tarixlərində ermənilər Xankəndində yeləşən Rusiyaya aid 366-cı alayın köməyi ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək minə yaxın insanı qətlə yetirdilər. Bu qətlə XX əsrin ən böyük faciələrindən biridir. Bu hadisədən sonra erməni-rus birləşmiş qüvvələri tərəfindən Yuxarı Qarabağ işğal edildi [6, s. 721].

8 may 1992-ci il tarixində Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa şəhəri, 17 may 1992-ci il tarixində isə Laçın rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Laçının işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağ hüduqlarından çıxdığını, Ermənistanın hərbi işğal niyyətinin daha böyük olduğunu göstərdi. "Beləliklə, "öz müqəddəratını təyin etmək" ideyasını reallaşdırmaq adı altında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini Rusiya hərbi hissələrinin köməyi ilə işğal edən ermənilərin təcavüzkar siyasəti getdikcə geniş vüsət almağa başladı [5, s.841]. Dağlıq Qarabağa qısa müddətdə ermənilər tərəfindən çoxlu sayda silah, sursat, hərbi qüvvə gətirildi və işğallar davam etdirildi. 1992-1993-cü illərdə Ermənistanın ərazi iddiasının mərkəzi olan Dağlıq Qarabağ bölgəsinin hüduqlarından kənarında yerləşən və onun ərazisindən dörd dəfə böyük olan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən 1 milyona qədər insan öz torpaqlarında qaçqın vəziyyətinə düşdü. Beləliklə, Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxu Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında idi [6, s. 721-722].

Azərbaycan münaqişə tərəfi olaraq Ermənistanı görür. Çünki müharibə dövründə Qarabağda işğalçılıq fəaliyyətini həyata keçirən Ermənistan Respublikasının ordusu olmuşdur. Ermənistan isə Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı birbaşa əlaqəsinin olmadığını, sadəcə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyin etmə haqqını dəstəklədiyini və "maraqlı tərəf" kimi iştirak etdiyini bildirir [23].

Buna cavab olaraq, Azərbaycan Respublikası həyata keçirdiyi aktiv və uğurlu xarici siyasət nəticəsində beynəlxalq təşkilatlar tərəfin-

dən Ermənistanın irəli sürdüyü iddiaları inkar edən və Azərbaycanı dəstəkləyən qərarların qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Buna baxmayaraq, beynəlxalq təşkilatların Dağlıq Qarabağ probleminin həllində və işğalçı ölkəyə qarşı qəti addımların atılmasında passiv mövqe nümayiş etdirir. "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, hər şeydən əvvəl, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırımı və deportasiya siyasətinin məntiqi nəticəsi və növbəti mərhələsi kimi götürülməlidir" [10, s. 425].

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı müraciət etdiyi ilk təşkilat BMT olmuşdur. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün birinci məsuliyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasına verilmişdir və onun qərarları hüquqi baxımdan məcburi xüsusiyətə malikdir. Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə əsasən qəbul etdiyi qərarlar beynəlxalq məsuliyyətin bütün hüquqi funksiyalarını təşkil edir. Bu o deməkdir ki, TŞ-nin məcburi tədbirlər görmək, bu tədbirlərin təsirsiz qaldığı hallarda isə BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün silahlı qüvvələrdən istifadə etmək haqqı vardır [16]. Bundan əlavə, müasir beynəlxalq münasibətlərdə "sanksiyaların dili" kimi səciyyələndirilən yeni siyasi fenomen də tez-tez işlədilir. Bu termin özünü beynəlxalq təcrid və iqtisadi sanksiyalarda göstərir.

BMT-nin mərkəzi beynəlxalq təşkilat kimi münaqişələrə qarşı mövqeyini açıqlamaq üçün bir neçə faktı qeyd etmək yerinə düşər. XX əsrin sonlarında İraq neft yataqları ilə zəngin olan Yaxın Şərq regionuna hakim olmaq məqsədilə ilk olaraq İranla müharibəyə girmiş, lakin uğur qazanmamışdır. Sonra isə 2 avqust 1990-cı ildə Küveyti işğal etmişdir [13, s.161-166]. BMT TŞ 660, 661, 662, 664, 666, 667, 669, 670, 674 və 677 sayılı qərarlarla, İraqa qarşı güc tətbiq etmədən Küveyt ərazisindən öz qoşunlarını çıxartmasını təmin etməyə çalışmışdır. İlk olaraq, BMT TŞ 660 sayılı qərarıyla İraqdan qeydsiz-şərtsiz hərbi qüvvələrini Küveyt ərazisindən çəkməsini və aralarındakı problemi sülh yolu ilə həll etməyi tələb etmişdir. İraq bu tələblərə uymadıqda isə BMT TŞ əvvəlcə hərbi səciyyə daşımayan məcburi tədbirlərə əl atmışdır. BMT

TŞ bununla bağlı 11 qərar qəbul etsə də, İraqın Küveytdən çəkilməsi üçün bu tədbirlər bir nəticə verməmişdir. Belə olduqda, BMT TŞ güc tətbiq etmədən əvvəl son şansı 1990-cı ilin noyabr ayında qəbul etdiyi 678 sayılı qərarla vermiş, Küveyt işğalına son verilməsi məsələsində İraqa 15 yanvar 1991-ci il tarixinə qədər vaxt verilmişdir. Bu qərarla, eyni zamanda görülən tədbir və tövsiyələrə əməl edilməməsi halında hərbi səciyyəyə daşıyan güc tətbiqi də daxil olmaqla, bütün vasitələrdən istifadə məsələsində üzv dövlətlərə səlahiyyət verilmişdir. İraq bu qərara məhəl qoymadığı üçün BMT TŞ-nin 678 sayılı qərarına müvafiq olaraq [17, s. 81], bölgə üzərində ortaq maraqları olan 38 ölkə ABŞ liderliyində BMT vasitəsilə İraqa qarşı koalisiya təşkil etmiş, 1991-ci ilin əvvəlində həyata keçirilən bir əməliyyatla İraq qoşunlarının Küveytdən çıxardılmasına nail olmuşdur. Daha sonra, BMT İraqın bir daha belə bir işğal təşəbbüsü irəli sürməməsi üçün sanksiya tətbiq etmək, eyni zamanda İraqın kütləvi qırğın silahlarından təmizlənməsi üçün yoxlanılması ilə bağlı qərar qəbul etmişdir [13, s. 161-166].

1991-ci ildən sonra ikinci dəfə 20 mart 2003-cü il tarixində ABŞ hərbi təyyarələri İraqı bombalamağa başladı və ABŞ prezidenti Corc Buş təxminən 6 həftə sonra, 2 may 2003-də müharibənin başa çatdığını elan etdi [17, s. 96]. ABŞ BMT-nin razılığı olmadan İraqı işğal etmə səbəbini İraqın zənginləşdirilmiş uran əldə etməyə çalışmasını, kütləvi qırğın silahları (KQS) layihəsini davam etdirməsi və Əl-Qaidə ilə əməkdaşlığını göstərmişdir. Bununla da, İraq hökumətini həm ABŞ-a, həm də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı açıq bir təhdid kimi səciyyələndirmişdir. Buradan yola çıxaraq, BMT TŞ-nin 1991-ci il tarixli 678 sayılı qərarında İraqa qarşı güc tətbiqinə icazə verildiyini və bundan əlavə, 2002-ci il tarixli 1441 sayılı qərarın 13-cü paragrafında “İraqın ciddi nəticələrlə qarşılaşacağı” ifadəsinin güc tətbiq etmək kimi ifadə edildiyini iddia edərək ABŞ İraqa müdaxilə üçün yeni bir qərara ehtiyac olmadığını bildirmişdir [17, s. 8].

2003-cü ildə İraqın ABŞ tərəfindən işğalı və Səddam iqtidarının süqutundan sonra aparılan araşdırmalarda isə İraqın müharibə səbəbi təşkil edəcək həcmdə kütləvi qırğın silahına və onu istehsal edəcək vasitələrə malik olmadığı

aydın olmuşdur. Eyni şəkildə, Əl-Qaidə ilə Səddam iqtidarı arasında da bağlantı olduğuna dair real bir məlumata rast gəlinməmişdir. Üstəlik, müharibədən sonra ABŞ və İngiltərənin rəhbərliyi ilə silahları yoxlayan müfəttişlər irəli sürülən faktların doğruluq payının minimum olduğunu və belə bir müdaxilənin həyata keçirilməsinə yanıldıcı məlumatların səbəb olduğunu açıqlamaq məcburiyyətində qalmışlar [17, s. 128].

“Respublikamızın haqq səsinin dünyaya çatdırılması və obyektiv beynəlxalq ictimai fikrin formalaşdırılması, habelə dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı baxımından 1992-ci il mayın 6-da Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlaması mühüm rol oynadı” [6, s. 367] 8 may 1992-ci ildə Şuşanın işğalı ilə bağlı Azərbaycan BMT-yə müraciət etdi. 12 may 1992-ci ildə BMT TŞ Dağlıq Qarabağ problemini müzakirə edərək bəyanat verməklə kifayətləndi. Burada Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsindən narahatlıq ifadə olunur və məcburi köçkünlərə təcili kömək edilməsinin zəruriliyi irəli sürülürdü. Sənəddə tərəflərin güc tətbiqinə son verməsi və BMT Nizamnaməsinə riayət etmələrinin zəruriliyi vurğulanırdı. Bunun kimi bəyanatlar 26 avqust 1992, 27 oktyabr 1992, 20 yanvar 1993, 6 aprel 1993, 18 avqust 1993, 26 aprel 1995-ci il tarixlərində də verilmiş və bununla TŞ-nin Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı bəyanatlarının sayı 7-yə çatmışdır. Bu bəyanatların hamısının məzmunu demək olar ki, eyni idi və Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsindən, çox sayda insan tələfatından narahatlıq ifadə edilir və ATƏM-in (indiki ATƏT) problemin həlli istiqamətindəki fəaliyyətinin dəstəkləndiyi irəli sürülürdü. TŞ problemin həlli üçün danışıqların təcili olaraq başlanmasının zəruriliyini vurğulayaraq tərəfləri bu istiqamətdə qəti addımlar atmağa dəvət edirdi [4, s. 5-19].

BMT TŞ-ın Qarabağ problemi ilə bağlı bəyanatları ilə yanaşı, 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 sayılı qətnamələri də vardır. Bu qətnamələrdə BMT TŞ münaqişənin dərhal dayandırılması, Azərbaycan ərazilərindən bütün işğalçı qüvvələrin, dərhal və qeyd-şərtsiz çıxardılmasını tələb edir [4, s. 5-19].

Lakin Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın beynəlxalq müstəvidə tanınan və qəbul edilən ərazilərinin 20%-nin – Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonun işğal edilməsinə baxmayaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası lazımı tədbirlər görməmişdir. Belə ki, BMT TŞ BNT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə uyğun olaraq və yuxarıdakı faktlarda da şahid olduğumuz şəkildə təcavüzkar dövlətə qarşı qəti addımlar atmamışdır. BMT TŞ-nin təşkilatın bütün dövlətləri üçün məcburi səciyyə daşıyan qətnamələri Ermənistan tərəfindən göz ardı edilir, lakin yenə də bu dövlət TŞ-nin sanksiyalar mexanizmasından kənarda qalırdı. Bu isə BMT-nin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə qərəzli mövqeyini nümayiş etdirməsindən xəbər verirdi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınmasında, regionda müharibəyə son qoyulmasında maraqlı beynəlxalq təşkilatlardan biri də Avropa İttifaqıdır. Təşkilat Dağlıq Qarabağda yaşanan hadisələrlə bağlı 22 may 1992, 18 iyun 1992, 7 aprel 1993, 3 sentyabr 1993, 9 noyabr 1993-cü il tarixlərində bir-birindən məzmun baxımından çox da fərqlənməyən bəyanatlarla çıxış etmişdir. Bu bəyanatlarda Aİ Dağlıq Qarabağ bölgəsində qarşıdurmaların genişlənməsindən narahatlığını bildirmiş, tərəflərin güc tətbiq etməsini qınamış, pozulmuş atəşkəsin yenidən təmininin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Aİ Ermənistanı təcavüzkar tərəf olaraq görməmiş və Dağlıq Qarabağ məsələsinin ATƏT-in (o dövrdə ATƏM) Minsk Qrupu çərçivəsində həll edilməsinin tərəfdarı olmuşdur [21].

Aİ-nin Dağlıq Qarabağ məsələsindəki rəsmi prioritetləri ilk olaraq silahlı münaqişənin qarşısını almaq, ikinci olaraq müharibə fikrini ortadan qaldırmaq və son olaraq müzakirələrin davamlı olmasını təmin etməkdir. Bu çərçivədə Aİ-nin Dağlıq Qarabağ məsələsindəki münasibəti bəzi mərhələlərdən keçmişdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra İttifaqın bölgəyə yaxınlaşması iqtisadi və texniki dəstək qismində olmuşdur. Belə ki, Aİ 1990-cı illərdə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana 1 milyard avrodan çox investisiya qoyaraq bölgənin inkişafı layihələrinin ən böyük maliyyəçisi qismində çıxış etmişdir [12]. Mövcud maliyyə dəstəyindən əlavə, Aİ ilə iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı artırmaq Rusiyanın bölgədəki rolunun azaldılması üçün vacib qiymətləndirilmişdir. Aİ-nin problemdəki

fəaliyyəti bölgə ölkələri tərəfindən dəstəklənsə də, problemin mürəkkəbliyi və ABŞ, Rusiya kimi böyük güclərin problemdəki rolu Aİ baxımından mühüm maneə təşkil etmişdir.

2004-cü ildə Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan ilə imzalanan Fəaliyyət Planları Aİ-nin regional münaqişələrin həllinə qoşulmasının yolunu açmışdır. Lakin imzalanan Fəaliyyət Planlarında Azərbaycan üçün ərazi bütövlüyünə, Ermənistan üçün isə öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə yer verilməsi münaqişənin həllində müvafiq bir strategiya inkişaf etdirmə fərsətini azaltmışdır [15, s.5]. Lakin Avropa İttifaqı 2014-cü ildə Rusiya Krımı ilhaq edərkən tamam başqa bir mövqə nümayiş etdirdi. 2014-cü ilin mart ayında Ukraynada Rusiya tərəfdarı olan nümayişlər həyata keçirilmiş, bu nümayişlər müvəqqəti hökumət tərəfindən sərt şəkildə dayandırılmışdır. Rusiya isə ruslara və rusca danışan azlıqlara zərər verilməsi halında Ukraynaya müdaxilə edəcəyini ifadə etmiş və mart ayının ilk günlərində Rusiyanın Krıma müdaxiləsi reallaşmışdır [12, s.36].

6 mart 2014-cü il tarixində Aİ-ya üzv dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları Rusiyanın Ukraynanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü pozmasını qınamış və Rusiyaya silahlı birləşmələrini geri çəkməsi üçün müraciət etmişdir. Bundan əlavə, Krımın gələcəyi üçün planlanan referendumun Ukrayna konstitusiyasına zidd olduğu üçün qanunsuz hesab olunacağını vurğulamışdır. Lakin 16 mart 2014-cü ildə əksəriyyəti rus olan Krımda Ukraynadan ayrılma və Rusiyaya qoşulma istiqamətində bir referendum təşkil edilmişdir. Rusiya referendumdan iki gün sonra, 18 mart 2014-cü ildə Krımı və Sevastopol şəhərini qanunsuz olaraq ilhaq etmişdir. Aİ bu məsələ ilə bağlı bir çox sanksiyalar tətbiq etmişdir. Ukraynanın müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təhdid edən fəaliyyətləri həyata keçirən rus və Ukrayna vətəndaşlarının çoxunun əmlakını dondurmuş və səyahət qadağaları qoyulmuşdur [12, s. 36-37].

Bu və digər sanksiyalar Rusiyanın Krımı azad etməsi baxımından effektiv olmasa da, Aİ-nin münaqişələrin həlli istiqamətində hansı tədbirləri görməyə qadir olduğunu göstərmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı isə Aİ-nin

işğalçı ölkə Ermənistana qarşı eyni mövqedən çıxış etmədiyini görürdük.

Avropa Şurası da Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini diqqət mərkəzində saxlamaqdadır. Təşkilat da 1992-1993-cü illərdə qəbul etdiyi bəyanatlarda Qarabağdakı qarşıdurmalardan və mülki əhaliyə qarşı baş verənlərdən narahat olduğunu, sərhədlərin zorla dəyişdirilməsinin mümkün olmayacağını, işğal edilmiş ərazilərdən işğalçı qüvvələrin çıxardılmasını, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsinin, münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinin zəruriliyini bildirir, məcburi köçkünlərin sayının artmasının və bütövlükdə münaqişənin bütün regionun təhlükəsizliyi üçün təhdid ünsürü olduğunu bildirirdi. Avropa Şurası, eyni zamanda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün ATƏT-in Minsk Qrupunun cəhdlərini dəstəkləyir və münaqişə tərəflərini pozulan atəşkəsi yenidən bərpa etməyə çağırırdı [11, s. 57-58].

2001-ci ildən sonra, yəni Azərbaycan və Ermənistan Avropa Şurasına üzv olduqdan sonra bu təşkilat Qarabağ məsələsi ilə daha çox maraqlanmağa başladı. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 2005-ci ilin yanvar ayında qəbul etdiyi: “Bir üzv ölkənin digər bir üzv ölkənin ərazisini işğal etməsinin Avropa Şurasının öhdəliklərinin ciddi şəkildə pozulması kimi qiymətləndirildiyi” [14, s. 103] haqqında qərarı hər nə qədər sanksiya gücünə malik olmasa da, Qarabağ məsələsində Azərbaycan rəhbərliyinin beynəlxalq arenadakı mövqeyini gücləndirəcəyinə ümid doğurmuşdur.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 25 yanvar 2005-ci il tarixində qəbul edilmiş “Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə dair” 1416 sayılı qərarı da vardır [14, s. 103]. Bu qərarın da sanksiya gücü yoxdur və problemin həlli üçün qəti bir fəaliyyət planı təqdim etmir. Qərarın qəbulunda məqsəd sadəcə Azərbaycan ictimaiyyətini təsəlli etməkdir.

1959-cu ildə insan hüquqlarının qorunması üçün Avropa Şurasının nəzdində təməl mexanizm kimi yaradılmış Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi 16 iyun 2015-ci il tarixli Çıraqov və digərləri Ermənistana qarşı və Sarkisyan və Azərbaycan davaları ilə bağlı qərarında Dağlıq Qarabağ məsələsinin siyasi tərəfinə qarışmaq

istəməmişdir. Lakin Dağlıq Qarabağda mövcud olan status-quo ilə bağlı bəzi çox mühüm məsələləri göz ardı etmək də məhkəmə üçün mümkünsüz olmuşdur. Məsələn, məhkəmə Çıraqov və Ermənistana qarşı davasında separatçı rejim olan qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”na istinad edərək, onun rəsmi şəkildə tanınmasının bir yolunun olmadığını vurğulamışdır. Məhkəmə, qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nda Ermənistanın hərbi və maliyyə nəzarətinin olduğunu tanımış, Dağlıq Qarabağ və Laçın bölgəsi də daxil olmaqla ətrafındakı ərazilərdə Ermənistanın “effektiv nəzarət”inin varlığını təsdiq etmişdir. Əgər bir dövlətin digər dövlətin beynəlxalq arenada tanınan ərazisində “effektiv nəzarət”i mövcuddursa bu, sərhəd mübahisəsi deyil, işğal faktını göstərir [23].

Belə ki, bu səbəblə məhkəmə Ermənistanın Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı ərazilərdə hər hansı bir nəzarətinin olmaması ilə bağlı arqumentlərini inkar etmişdir. Qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın deyil, Ermənistan Respublikasının Dağlıq Qarabağ problemində tərəf olduğunu təsdiq etmişdir. Beynəlxalq hüquq isə digər dövlət tərəfindən işğal edilmiş ərazilərini azad etmək üçün güc tətbiq edən dövləti haqsız hesab etmir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ən ədalətli mövqeyi İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının sərgiləmişdi desək, yanılmırıq. Təşkilat Ermənistanın təcavüzkar bir dövlət kimi Azərbaycan ərazilərini işğal etdiyini qəbul edən ilk və yeganə beynəlxalq qurum olmuşdur. İƏT Qarabağ məsələsini müntəzəm olaraq öz gündəmində tutmuş, bütün zirvə toplantılarında bu problemlə bağlı olaraq beynəlxalq hüquq normalarının tətbiq edilməsini istəyən bəyanatlar qəbul etmişdir. Bu bəyanatlarda Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi qınanmış, yaşanan qarşıdurmalar və işğallar nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz torpaqlarından didərgin salınmasının ən ağır insan hüququ pozuntusu olduğuna diqqət çəkmişdir. Ermənistanın mövqeyinin və davranışlarının regional sülh üçün təhlükə kəsb etdiyini və Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən təcili olaraq çıxarılmasının zəruri olduğunu vurğulamışdır [14, s. 106].

Azərbaycanı bu təşkilata üzv dövlətlərlə yalnız mənəvi dəyərlər deyil, beynəlxalq siyasi

arenada ortaq fəaliyyət də ciddi şəkildə birləşdirir. Məsələn, İƏT-in 11-ci zirvə toplantısı ilə eyni vaxtda keçirilən BMT Baş Assambleyasının 62-ci iclasında (2008-ci il mart ayı) Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi “Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında vəziyyət” adlı qərarın qəbul edilməsində İƏT-ə üzv dövlətlərin mövqeyi mühüm rol oynamışdır [18]. Bu qərarla işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması, orada yanğınlara törədilməsi faktları tənqid edilmiş, BMT TŞ-nin 822, 853, 874, 884 sayılı qərarlarının yerinə yetirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır [20]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının İKT-də iştirakı faydalı olmuşdur. Əməkdaşlıq həm çoxtərəfli, həm də üzv ölkələr arasında ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsinə kömək etmiş, tərəflərə qarşılıqlı fayda vermişdir. Azərbaycan diplomatiyasının fəaliyyəti nəticəsində ölkə haqqında həqiqətlərin dünyaya çatdırılmasında, mövqelərinin müdafiə edilməsində bu təşkilat bir vasitə olmuşdur. İKT yekdilliklə Azərbaycanı müdafiə etmiş və Ermənistanın təcavüzünü pisləmişdir [9, s.505].

İƏT II Qarabağ müharibəsində də Azərbaycanı ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda haqq işini dəstəkləmişdi. Cənab Prezident İlham Əliyev 2020-ci il martın 4-də İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının onlayn Zirvə toplantısında çıxış edərək Azərbaycanın İƏT-ə üzv dövlətlərlə münasibətlərinə böyük əhəmiyyət verdiyini vurğulamış, müharibə dövründə Azərbaycana dəstək verən dövlətlərə təşəkkürünü bildirmişdir: “Müharibə başlayan kimi bizi dəstəkləyən ilk ölkə qardaş Türkiyə oldu. Əziz qardaşım, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın açıqlamalarını və onun siyasi və mənəvi dəstəyini yüksək qiymətləndiririk. Ötən il sentyabrın 27-də və 28-də – müharibənin birinci və ikinci günü qardaş Pakistan və Əfqanıstan Ermənistanı işğala son qoymağa, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini icra etməyə çağırmış və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə öz dəstəklərini ifadə etmişlər. Mən bizi dəstəklədiklərinə görə onlara dərin təşəkkürümü bildirirəm. Eyni zamanda, müharibə dövründə bizi dəstəkləyən ölkələrin dövlət və hökumət başçılarına da təşəkkür edirəm”. [24]

Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində adı tez-tez hallanan təşkilatlardan biri də

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsidir (ATƏT). 1992-ci ildən etibarən BMT müqaviləsinin VIII fəslinə əsasən özünün regional razılaşma əsasında yaradılmış quruluş olduğunu rəsmi şəkildə elan etmiş və regional münaqişələrin həllində aktiv iştirak statusu qazanmışdır. Azərbaycan da müstəqil dövlət olaraq, eyni ilin yanvar ayından ATƏM-in (indiki ATƏT) üzvü olmuşdur [19]. Dağlıq Qarabağ probleminə beynəlxalq səviyyədə iştirak 1992-ci ildə başlamış və yuxarıda qeyd olunanlara əsasən ATƏM bu məsələdə BMT-dən daha çox maraqlanacaq və əsas təşkilat səciyyəsi daşımağa başlamışdı. 1992-ci ilin martında Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması ilə bağlı qərar qəbul edildi və Minsk Qrupu yaradıldı. 1994-cü ilin dekabr ayında keçirilən zirvə toplantısında təşkilatın adı Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı olaraq dəyişdirildi. Həmin zirvədə Dağlıq Qarabağ probleminin həlli bütünlüklə ATƏT-ə həvalə edilmiş və Minsk Qrupunun problemlə məşğul olacaq Həmsədrələr sistemi təşkil edilmişdi [2, s.48-50].

1996-ci ildən ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələri Rusiya, Fransa və ABŞ-dır. 1997-ci ilin ikinci yarısından sonra Minsk Qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağın ətrafında işğal edilmiş rayonların Azərbaycana verilməsi ilə bağlı üç təklif irəli sürdülər. Bunlar mərhələli həll, paket həll və ümumi dövlət prinsipi idi. Lakin bu təkliflər qəbul edilmədi [3].

XX əsrdə isə bir sıra yeni təkliflər irəli sürüldü. Bunlara Praqa prosesi, Madrid prinsipləri və Yenilənmiş Madrid prinsipləri daxildir. Sonuncu, yəni Yenilənmiş Madrid prinsiplərində aşağıdakılar qeyd olunurdu:

- Dağlıq Qarabağ ətrafındakı işğal olunmuş ərazilərin Azərbaycana qaytarılması;
- Dağlıq Qarabağa təhlükəsizlik və özünüidarəetmə hüququnu təmin etmək üçün müvəqqəti statusun verilməsi;
- Dağlıq Qarabağ ilə Ermənistanı birləşdirən dəhliz məsələsinin həlli;
- İradənin hüquqi yolla ifadə edilməsi ilə gələcəkdə Dağlıq Qarabağın yekun hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi;
- Bütün məcburi köçkünlərin və qaçqınların öz yaşayış yerlərinə qaytarılması;
- Sülh əməliyyatları da daxil olmaqla beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatı [7, s.258-260].

2009-cu ildə Yenilənmiş Madrid prinsiplərinin dərcindən sonra Azərbaycan ərazi bütövlüyü, Ermənistan isə öz müqəddəratını təyin etmə ilə bağlı qərarın üzərində dayanmış və problemin həllində heç bir irəliləyiş qeyd edilməmişdir. ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçilik cəhdləri tərəflər arasında hərbi əməliyyatların qarşısının alınmasında köməkçi olmuş, lakin problemin həlli ilə bağlı irəliləyişə nail olmamışlar. Həmsədrələr problemin həlli mexanizmasından çox tərəflər arasında gərginliyin azaldılması üçün bölgəni mütəmadi olaraq ziyarət etməklə “problemin idarəsinə” daha maraqlı görünürlər, lakin prosesi irəliyə aparacaq qərarlılıqdan uzaqdırlar.

Əslində Minsk qrupu üçlüyünün üzvləri mühüm qlobal güc mərkəzlərini təmsil edirlər və işğalçını uzlaşmaya aparacaq təzyiqli tətbiq etmək üçün yetərli geosiyasi ağırlığa sahibdirlər. Lakin aydın məsələdir ki, bu işdə maraqlı deyildirlər.

ATƏT həmsədrələrinin vasitəçilik fəaliyyətlərində sülh prosesinə mane olan bəzi amillər olduğu aydındır. ATƏT əvvəlcə vasitəçi kimi tərəfsiz beynəlxalq iştirakı təmsil etməyə çalışdırsa, sonralar ATƏT-in Minsk qrupunun mövqeyi həqiqilik və əhatəlilikdən çox uzaq olmuşdur. ATƏT-in Minsk qrupu üzərindəki təsiri çox azdır, çünki Həmsədr üç ölkə problemin həlli prosesinin bütün nəzarətini ələ keçirmişdir. Həmsədr ölkələrin sülh prosesi ilə bağlı özlərinəməxsus fərqli mövqeləri vardır və bunlar uğurlu danışıqlara mane olur. Digər tərəfdən, ABŞ-ın da regiona olan marağı Rusiya ilə maraqlarının toqquşmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunması baxımdan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, bu üç ölkə daxilindəki faktorlar da onların sülh prosesində və münaqişə tərəflərinə qarşı mövqeyində müəyyən bir rol oynamışdır. Üç həmsədr ölkə ən böyük, zəngin və ən yaxşı təşkilatlanmış erməni diasporlarına ev sahibliyi etmişdi.

Qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın “rəhbəri” Bako Saakyan məhz bu diasporlara arxalanaraq hər üç ölkəyə qanunsuz səfərlər edir. Ekspertlərin fikrincə, bu səfərlərin təşkil edilməsində əsas məqsəd qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın gələcəkdə

danışıqlar masasında əyləşməsinə nail olmaqdır. 2018-ci ilin noyabr ayında qondarma rejimin rəhbəri əvvəl Fransaya, sonra isə ABŞ və Rusiyaya səfərlər etmişdir.

Azərbaycan XİN Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yaradılmış qondarma rejimin “rəhbəri”nin Fransaya səfərinə dair yaydığı bəyanatda bildirir ki, Fransa tərəfindən davamlı əsasda yürüdülmən və ikili standartlara əsaslanan yanaşma Azərbaycanı Fransa ilə əlaqələri nəzərdən keçirməyə vadar edir. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yaradılmış qondarma rejimin rəhbəri kimi özünü təqdim edən Bako Saakyanın Fransaya səfəri oyuncaq qurumun beynəlxalq səviyyədə təşviq edilməsinə yönələn növbəti bir uğursuz cəhddir. “Bu səfərin həyata keçirilməsi üçün imkan yaradan və qanunsuz rejimin nümayəndələrini qəbul edən Fransa bu addımı ilə nəinki Azərbaycan və Fransa arasında mövcud olan ikitərəfli əməkdaşlıq münasibətlərinin ruhuna və imzalanmış sazişlərin dilinə uyğun davranmır, eyni zamanda beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin aliliyinə və öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərə hörmətsizlik nümayiş etdirir” [22].

Azərbaycan XİN bu tipli bəyanatlarla hər üç ölkəyə müraciət etmiş, qondarma rejimin səfərlərinə icazə verməyi ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr statusuna xələl gətirdiyini ifadə etmişdir.

Beləliklə, Qarabağ problemi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların cəhdlərini və mövqeyini dəyərləndirdikdə başda BMT və ATƏT olmaqla digər beynəlxalq təşkilatların Qarabağ probleminin həlli istiqamətində müxtəlif cəhdləri olduğu aydın olur. Beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi, bir milyondan çox azərbaycanlının öz torpaqlarından məcburi olaraq çıxarılmasını qınayan, işğalçı qüvvələrin dərhal işğal edilmiş ərazilərdən çəkilməsini, qarşıdurmaların təcili olaraq dayandırılmasını istəyən və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət göstərilməsinin zəruriliyini bildirən qərarlar qəbul etmiş, bəyanatlar yaymışlar. Azərbaycan sərhədlərinin güc tətbiq edilməsi ilə dəyişdirilməsinin mümkün olmayacağını, Qarabağın Azərbaycan sərhədləri içərisində qalmasının və Azərbaycana aid bir bölgə olmasının vurğulanması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması və hörmət göstərilməsinin zəruriliyini göstərən nüanslar bu qərarların

müsbət tərəfi idi. Lakin İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı istisna olmaqla, digər təşkilatların qərar və bəyanatlarında Ermənistan tərəf olaraq göstərilmiş və işğalçı kimi səciyyələndirilmir.

Münaqişə tərəfi olan Azərbaycan və Ermənistan eyni münasibətlə yanaşılmaması, ikili standartların mövcud olması, işğalçı dövlətlə təcavüzə məruz qalan dövlət arasında siyasi və hüquqi baxımdan lazımi fərqin qoyulmaması münaqişənin həllində əsas maneə olmuşdur. Lakin Azərbaycan dövlətinin apardığı uğurlu siyasətin nəticəsində bu gün Qağlıq Qarabağ problemi həll olunmuşdu. Belə ki, Azərbaycana qarşı yeni torpaq iddialarında olan, təcavüzkarlıq siyasətini davam etdirən, beynəlxalq təşkilatların hüquqi prinsiplərlə həll mexanizminə məhəl qoymayan Ermənistan 2020-ci ildə Azərbaycan torpaqlarına qarşı yeni hücum, yeni işğalçı niyyətini həyata keçirmək istəmişdir. Lakin Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin qətiyyətli, uğurlu cavab tədbirləri ilə qüdrətli Azərbaycan ordusu öz torpaqlarını yeni işğalçı niyyətdən qorumuş, eyni zamanda işğal altında olan torpaqlarını da Erməni təcavüzündən xilas etmişdir. II Qarabağ müharibəsi dövründə BMT qarşısındakı kəskin şəkildə qınadı və hər iki tərəfi gərginliyi azaltmağa, danışıqları davam etdirməyə çağırırdı. Qeyd edək ki, Rusiya, Fransa və ABŞ-in vasitəçiliyi ilə əldə olunan atəşkəslər də müharibəni dayandıra bilməmişdi.

Müharibənin gedişində öz azğın niyyətini bir daha ortaya qoyan Ermənistan dinc əhali yaşayan bölgələri: Tərtər, Bərdə, Gəncə, Bakı və b. hədəfə alırdı. Belə ki, müharibə qanunlarını pozaraq, qadağan olunmuş silahlardan istifadə edərək böyük tələfatlar törətmiş, neçə-neçə insanları müharibə qurbanlarına çevirmişdi. Müharibə dövründə Azərbaycanın apardığı haqlı mübarizəyə beynəlxalq təşkilatlar və bəzi heqemon dövlətlər nəinki dəstək oldular, hətta maneə törətməkdən də çəkinmirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan dövləti Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qətnamələri icra etmiş, işğalçı Ermənistan ordusunu öz əzəli torpaqlarından çıxarmışdı. Beləliklə, beynəlxalq təşkilatların hüquqi bazası əsasında II Qarabağ müharibəsi böyük zəfərlə başa çatdı. Beləliklə, 10 noyabr 2020-ci il tarixində bütün döyüş əməliyyatlarını dayandıran atəşkəs bəyanatı imzalandı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aslanlı A. Qarabağ problemi: tarixi, mahiyyəti, həll prosesi. Araz Tədqiqatlar Mərkəzi. Bakı: Nurlar, 2009. -120 s.

2. Əhmədov E.İ. ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması və fəaliyyəti // "Hərbi bilik" jurnalı. Bakı, № 2, 1997, s.48-50.

3. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Təcavüzkarlıq Siyasəti və ATƏT, Qarabağ dünən, bu gün və sabah, Qarabağ Azadlıq Təşkilatı, 8-ci elmi-əməli konfransın materialları toplusu, Bakı-2009. (9)

4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. İyun, 1995 - noyabr, 1995, Cild:4, Bakı: Azər-nəşr, 1997. - 528 s.

5. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti: dərslik / elmi red. E. X. Nəsirov; red. V. S. Səlimov; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Bakı: Zərdabi LTD MMC NPM, 2015. - 1056 s.

6. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: dərslik / elmi red.: S. M. Qəndilov, Ə. B. Mehdiyev. - Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005. - 752 s. (15)

7. Qarabağ 99 sualda / B. M. Dədəyev, C. Mahmudlu, Ş. Əbilov ; layihənin rəh. C.Y. Osmanlı; elmi red. T.H.Nəcəfli; Azərbaycan Könnüllülər İctimai Birliyi, Azərbaycan Respublikasının Gənclər Və İdman Nazirliyi. - Bakı : CBS Polygraphic Production, 2014. - 368 s.

8. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti: 1991-2003 / red. heyəti: A. Əzimov [et al.] ; baş red. E. M. Məmmədov; Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2015. - 648 s.

9. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti: 1991-2003 / red. heyəti: A. Əzimov [et al.] ; baş red. E. M. Məmmədov; Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. II hissə. Bakı: Mütərcim, 2015. - 664 s.

10. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr / red.: A. Ə. Aslanov, V. Musayev. I cild: İyun 1971 - iyun 2001. Bakı: XXI-YNE, 2006. - 624 s.

11. Vəliyev A.İ. Azərbaycan-Avropa Şurası: demokratiya və insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq: monoqrafiya / A. İ. Vəliyev; elmi red. Ə. M. Həsənov; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. - Bakı : Elm, 2006. - 236 s.

12. Aras, İlhan (2017). Avropa Birliyi'nin Dağlıq Karabağ Sorunundakı Rolü. *Avrasya Etüdləri*, 51 (1), 2017.

13. Keskin, Funda (1998). *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*. Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları: 20, 1998.

14. Khalilov, Anar (2008). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Karabağ Sorunu*. Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

15. Hüseyinli, F. The EU's Changing Role in the Nagorno-Karabakh Negotiation Process: Process: Realities, Limits and Perspectives, *Journal of Conflict Transformation*, Vol: 9, September 2011.

16. Mammadov, M. Legal Aspects of the Nagorno-Garabagh Conflict. *Caucasian Review of International Affairs*. Vol: 1 (1) 2006.

İnternet:

17. <http://acikerisim.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/3735/391885.pdf?sequence=1> [Elektron resurs] - Aram Wrya Nurladin, ABD'nin Irak savaşı ve birleşmiş milletlerin rolü.

18. <http://old.xalqqazeti.com/az/news/khojaly/28990> [Elektron resurs] - Elçin Əhmədov: İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistanı

təcavüzkar, Xocalı faciəsini isə soyqırımını kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

19. <http://thepoliticon.net/The-sanctions-mechanism-of-the-United-Nations-Security-Council-and-Armenian-Azerbaijani-conflict-over-Nagorno-Karabakh.htm> [Elektron resurs] - Najiba Mustafayeva, The sanctions mechanism of the United Nations Security Council and Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh.

20. <http://www.bilgesam.org/incele/8851/-bagimsizliginin-son-15-yili--azerbaycan-2003-2018/#.XK0dEpgzbIV> [Elektron resurs] - Prof. Dr. Ali Hasanov, Bağımsızlığının Son 15 Yılı: Azərbaycan 2003-2018.

21. <http://www.mfa.gov.az/content/570> [Elektron resurs] - Aİ-nin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə verdiyi bəyanatlar.

22. <http://www.mfa.gov.az/news/878/5944> [Elektron resurs] - Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yaradılmış qondarma separatçı qurumun "rəhbəri"nin Fransaya səfərinə dair AR XİN Mətbuat Xidmətinin açıqlaması, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi.

23. <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/nagorno-karabakh-isnt-disputed-territory%E2%80%94its-occupied-16141> [Elektron resurs] - Kamal Makili-Aliyev, Nagorno-Karabakh Isn't Disputed Territory - It's Occupied.

24. <https://president.az/articles/50795> [Elektron resurs] – Prezident İlham Əliyev, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının onlayn Zirvə toplantısında çıxışı.

Summary

Aynur Alishanova

Karabakh conflict and the activities of international organizations

The article analyzes the Nagorno-Karabakh conflict and the role of international organizations. The study noted that international organizations, which are very sensitive to other conflicts, do not make concrete efforts to resolve the Nagorno-Karabakh conflict. The article also states that the international organizations have not imposed any sanctions on Armenia, which ignores the mechanism of resolving the conflict on legal principles.

The study emphasizes that the Azerbaijani state implements the resolutions adopted by international organizations on the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, and withdraws the occupying Armenian army from the ancient lands of Azerbaijan. Thus, on the basis of the legal framework of international organizations, the Second Karabakh War ended with a great victory.

Keywords: *conflicts, Karabakh, Iraq, Kuwait, dilemma, organizations*

Резюме

Айнур Алишанова

Деятельность международных организаций и конфликт в Карабахе

В статье анализируется роль международных организаций в вопросе нагорно-карабахского конфликта. При исследовании акцентируется внимание на том, что в отличие от более чуткого подхода к другим конфликтам, со стороны международных организаций в случае урегулирования нагорно-карабахского конфликта – не было приложено особого усердия. Игнорируя принципами международного права, этими организациями не были применены ни одна из санкций против Армении.

В статье также подчеркивается значимость исполнения принятой международными организациями резолюции по решению проблемы Нагорного Карабаха – вывода оккупационных войск Армении с территории Азербайджана. Таким образом, на основании правовых норм международных организаций 2-я Карабахская война была победоносно завершена.

Ключевые слова: *конфликты, Карабах, Ирак, Кувейт, дилемма, организации*

UOT 327.82

ELNUR KƏLBİZADƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun
Qafqaz siyasəti şöbəsinin müdiri, Azərbaycan
kelbizadeh@gmail.com

İSRAİL-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ: TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Ermənistan, İsrail, Qafqaz, geosiyasət, İran, din

Giriş

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri beynəlxalq siyasi gerçəkliyin çoxcəhətliliyi, mürəkkəbliyi və dinamikliyi ilə seçilən bir dövr olmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonrakı mərhələdə dünyanın aparıcı dövlətlərinin xarici siyasətində Qafqaz regionu mühüm yer tutmuşdur. Bu regionun geosiyasi və geostrateji mövqeyi diqqət mərkəzində olmuş, Qafqazın təbii sərvətlərindən istifadə etmək isə böyük və regional güc mərkəzi olan dövlətlərin kəşifən maraq nöqtəsinə çevrilmişdir.

Göstərilən səbəblərdən də müasir dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərin Qafqaz siyasətinin öyrənilməsi aktualdır. İsrail dövlətinin Cənubi Qafqazda siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik maraqları vardır. Ermənistan Respublikası ilə İsrail dövlətinin münasibətləri xeyli zəifdir və xüsusi bir cəhəti ilə fərqlənir. Bununla belə bu münasibətlərin hansısa zaman kəsiyində inkişafı Azərbaycan Respublikasına birbaşa təsir göstərə bilər. Məhz bunu nəzərə alaraq İsrail dövlətinin Qafqaz siyasətinin xüsusi bir istiqaməti olaraq Ermənistanla münasibətlərin öyrənilməsi və siyasi elmin metodları ilə pronozlaşdırılması zəruridir.

Ərazicə kiçik, əhalisinin sayının elə də çox olmamasına baxmayaraq İsrail dövləti nəinki yerləşdiyi Yaxın və Orta Şərqi regionunun, eləcə də dünyanın mühüm dövlətlərindən biri sayılır. Ermənistan Respublikası ilə İsrail dövlətinin münasibətləri xeyli zəifdir və xüsusi bir cəhəti ilə fərqlənir. Bununla belə bu münasibətlərin hansısa zaman kəsiyində inkişafı Azərbaycan Respublikasına birbaşa təsir göstərə bilər. Məhz bunu nəzərə alaraq İsrail dövlətinin Qafqaz si-

yasətinin xüsusi bir istiqaməti olaraq Ermənistanla münasibətlərin öyrənilməsi və siyasi elmin metodları ilə pronozlaşdırılması zəruridir. Ümumiyyətlə götürüldükdə iki dövlət arasında 1991-ci ildən ötən dövr ərzində münasibətlərin səviyyəsi o qədər aşağı və məhdud olmuşdur ki, bu mövzuda çox az sayda tədqiqat əsərlərinə rast gəlmək mümkündür. Yazılan tədqiqat əsərlərinin əksəriyyəti münasibətlərin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu əsasən digər ölkələrlə münasibətlər kontekstində qiymətləndirir [7; 27; 28; 29; 39; 42; 43; 44;].

2. İsrail dövlətinin Qafqaz siyasətində Ermənistanın yeri, münasibətlərə təsir göstərən amillər

Soveti İttifaqının süqutundan sonra üç Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliklərini yenidən bərpa etmələri həm geosiyasi, həm geo-iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan bu regionu bir çox dövlətlərin maraq dairəsinə saldı. Qafqazda uzun bir tarixi dövr ərzinə yəhudi icmasının mövcudluğu bu marağı daha da artırır. Hələ XX əsrin əvvəllərində bu barədə yazan müəlliflərdən biri Fon der Hoven Qafqazın yerli yəhudilərinin sayını təqribən 100 min nəfər olduğunu göstərirdi [35]. 1991-ci ildən sonra Qafqaz ölkələrindən yəhudilərin müxtəlif səbəblərdən İsrailə miqrasiyasının güclənməsi də əlaqələrin intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Yəhudilərin ən çox təzyiqlərə məruz qaldığı və saylarının sürətlə azaldığı Qafqaz ölkəsi isə Ermənistan olmuşdur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, 1991-ci ildən sonrakı mərhələdə İsrail dövlətinin Qafqazdakı maraqları üç əsas məsələ ilə bağlı olmuşdur:

1) Strateji olaraq İsrail Cənubi Qafqazı İranda mühasirəyə alma vasitəsi olaraq görür – İranda Pəhləvi şahlığının heç bir zaman İsraili rəsmi olaraq tanımasına baxmayaraq de-fakto XX əsrin 70-ci illərinin sonlarına qədər İsrail ilə İran dövləti arasında sıx əlaqələr mövcud olmuşdur [40, p. 9]. Şahın devrilməsindən sonra İranda anti-İsrail ritorikasının yüksəlməsinə baxmayaraq 1980-1988-ci illər İran-İraq müharibəsi illərində iki dövlət arasında hərbi əməkdaşlıq və ticarət əlaqələri davam edirdi [40, p. 9]. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən isə tədricən münasibətlər gərginləşməyə İsrail İranda, İran isə İsraili təhlükə mənbəyi olaraq görməyə başladı. Bu İranla həmsərhəd ölkələrə marağı artırdı. Bu baxımdan İsrail Cənubi Qafqazda da müəyyən maraqlara malik idi.

2) Orta müddətli perspektivdə İsrail Cənubi Qafqazı enerji təchizatı zonası olaraq görür – Azərbaycanın karbohidrogen resursları, Gürcüstanın Mərkəzi Asiyadan, o cümlədən Azərbaycandan enerji ehtiyatlarının daşınması üçün tranzit əhəmiyyəti bölgənin İsrail üçün əhəmiyyətini artırır.

3) Qısamüddətli perspektivdə isə İsrail Cənubi Qafqazı yüksək texnoloji silah və sursat satmaq üçün bazar olaraq görür – Aktiv münaqişə bölgələrinin olduğu, dövlətlərarası toqquşmaların yaşandığı (Gürcüstan-Rusiya, Ermənistan-Azərbaycan) bölgə silah istehsal edən ölkələr üçün həm də əhəmiyyətli silah bazarıdır. Aparılan statistik hesablamalar göstərir ki, 2018-ci ildə silah ixracı üzrə ölkələrin sıralamasında 109 ölkə arasında İsrail dövləti 9-cu yerdə qərarlaşmışdı [24].

İsrailin Qafqaz ölkələri ilə əlaqələri 2000-ci illərin sonlarından etibarən bu ölkənin Xarici İşlər Nazirliyinin strukturunda Qafqaz və Orta Asiya ilə əlaqəli xüsusi şöbələrin yaradılması ilə daha da intensivləşmişdi. Qafqazda siyasətini gücləndirməklə həm də geosiyasi rəqibi olan İranın təsir imkanlarını zəiflətməyə çalışan İsrailin Qafqaz siyasətində zəif həlqə rolunu Ermənistan oynamışdır. İranla fəal əməkdaşlıq edən Ermənistanda paralel olaraq yəhudi icmasının sıxışdırılması müşahidə olunmuşdur. İsraildə kifayət qədər çoxsaylı erməni icmasının mövcud olmasına, Ermənistanda isə müxtəlif təzyiqlərə məruz qalsa belə mövcudluğunu qoruyub saxlayan yəhudi icmasının olmasına bax-

mayaraq İsrail ilə Ermənistan arasında münasibətlər kifayət qədər soyuqdur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, İsrailə Ermənistan arasında münasibətlərə geosiyasi, geoiqtisadi, ideoloji, təhlükəsizlik amilləri təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi, İsrail dövlətinin meydana çıxmasında və formalaşmasında Amerika Birləşmiş Ştatlar, Böyük Britaniya kimi qərb dövlətləri, Qafqazda Ermənistan dövlətinin yaradılmasında isə Rusiya önəmli rol oynamışdı. Bu iki dövlətyaratma anlayışında fərq ondan ibarət idi ki, Yaxın Şərqdə İsrail dövlətinin yaradılması tarixi və hüquqi əsaslara söykənirdisə, Ermənistan dövlətinin Qafqazda yaradılması heç bir hüquqi və tarixi əsasa söykənmir. İsrail dövlətinin yaradıldığı ərazi yəhudilərin tarixi vətəni, ilk yəhudi dövlətlərinin formalaşdığı ərazidir. Hüquqi olaraq da yəhudi dövlətinin yaradılması Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul etdiyi qərarlara əsaslanmışdır [48].

Qafqaz isə ermənilərin tarixi vətəni deyildir. Ermənistan dövlətinin yaradıldığı ərazidə ermənilər XIX əsrə qədər heç vaxt kütləvi şəkildə yaşamamış, əsas çoxluğu təşkil etməmişlər [6]. Yalnız XIX əsrdə Çar Rusiyasının özünün geosiyasi məqsədlərinə uyğun olaraq erməniləri Osmanlı imperiyası və Qacarlar dövlətinin ərazilərindən buraya köçürməsindən sonra onların sayı tədricən artmağa başlamış, XX əsrin əvvəllərində isə yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən ermənilər üçün burada süni şəkildə dövlət yaratmışlar. Hazırkı geosiyasi şəraitdə İsrailin ABŞ, Böyük Britaniya kimi dövlətlər üçün Yaxın Şərqdəki rolu ilə Ermənistanın Rusiya üçün Qafqazdakı rolu arasında müəyyən bənzərliklər vardır.

Başqa bir geosiyasi məqam ondan ibarətdir ki, Ermənistan İsrailə düşmən olan ölkələrlə – İran, Suriya, və Livanla eyni mövqedən hərəkət edir. İsrailin Yaxın və Orta Şərq regionunda mübarizə apardığı əsas dövlət İran İslam Respublikasıdır. Ermənistan isə müəyyən siyasi və iqtisadi səbəblər ucbatından İranla fəal şəkildə əməkdaşlıq edir [11, s. 171-190; 12, s. 73-94; 13, s. 247-257].

İqtisadi amillər İsrailin Azərbaycanda, Ermənistanın isə İranda reallaşan maraqları ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Azərbaycan İsrailin enerji təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayır,

silah sənayesinin əsas alıcılarından biridir. Təsadüfi deyildir ki, həm 2016-cı ildə baş vermiş aprel döyüşləri, həm də 2020-ci ildə baş vermiş müharibə bəzən Azərbaycan-İsrail hərbi sənaye tərəfdaşlığının uğurlu nümayişi kimi də xarakterizə olunur [2]. 2020-ci ilin sentyabr-noyabr ayları ərzində baş verən 44 günlük müharibə dövründə Ermənistan İsrailə qarşı kəskin diplomatik demarş keçirmiş - Ermənistanın Təl-Əvivdəki səfiri geri çağırılmışdı [19]. Bunun əsas səbəbi İsrail silahlarının Azərbaycana tədarükü idi.

Ermənistan isə iqtisadi baxımdan İsrailə lazım olan heç nə təklif edə bilmir. Əvəzində isə bu ölkə İsrailin silah bazarında əsas rəqibi olan Rusiya silahının alıcısıdır. Yüksəksəviyyəli, qiyməti nisbətən daha baha olan İsrail silah sənayesi məhsullarını almaq üçün Ermənistanın nə real iqtisadi imkanları, nə də siyasi sərbəstliyi vardır.

İsrail Ermənistan münasibətlərinə ideoloji amillər də əhəmiyyətli təsir göstərir. Mühüm məsələlərdən biri soyqırımı iddiaları məsələsidir. Məlum olduğu kimi, II Dünya müharibəsi dövründə Almaniyə tərəfindən yəhudi xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı dünya tərəfindən hüquqi olaraq tam şəkildə qəbul edilən ilk soyqırımıdır. Özlərinin mənfur ideoloji məqsədlərini həyata keçirmək, eyni zamanda bunun siyasi və iqtisadi mənfəətlərindən faydalanmaq üçün ermənilər XX əsrin 60-cı illərində saxta “1915-ci il soyqırımı” iddialarını ortaya atmışlar. Bununla da həm də onlar yəhudilərdən daha əvvəl soyqırımına uğradıqlarını sübut etməyə çalışmaq-la tarix baxımdan “dünyanın soyqırımı uğrayan ilk xalqı” statusunu qazanmağa çalışmış və xristian Avropasının bununla bağlı dəstəyini müəyyən qədər də olsa ala bilmişlər [8, s. 116]. Bu cür əsassız və açıq aşkar status qazanmağa yönəlmiş iddialar isə təbii olaraq İsraildə və dünya yəhudiliyi arasında da qıcıq doğurmaqdadır. Tarixdə ilk soyqırımı məruz qalmış yəhudilərin bu statusunu uydurduqları yalanlarla əllərindən almağa çalışan ermənilər həm də ideoloji olaraq İsrailə təcavüz etmiş sayılırlar.

İsrailin Ermənistan və ermənilər tərəfindən uydurulmuş “soyqırımı”nı tanınamasının digər səbəbi Azərbaycan və Türkiyə ilə olan münasibətlərlə bağlıdır. İsrail üçün strateji əhəmiyyətli

bu ölkələrdən fərqli olaraq Ermənistan elə də ciddi əhəmiyyət kəsb etmir.

Başqa bir məqam ermənilərin xəstə təxəyyülünün məhsulu olan dünyanın “ilk xristian xalqı” iddiaları və İsa Məsihin də az qala erməni olduğunu iddia etmələri ilə bağlıdır. İsbati heç bir şübhə doğurmayan İsanın yəhudi millətindən olması faktını bu yolla ermənilər özününküləşdirməyə çalışırlar [14].

Təhlükəsizlik amillərinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, İsrail xüsusi xidmət orqanlarına Ermənistan terror siyasi dövləti, terrorçu erməni təşkilatları ilə İsrailə qarşı radikal çağırışları ilə seçilən Yaxın Şərqdəki bir çox təşkilatlar arasında əlaqələrin olduğu bəllidir. Hətta uzun zaman ərzində Yaxın Şərqdəki bəzi təşkilatların üzvlərinə Ermənistanda və bu ölkənin 27 il ərzində işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində hərbi təlimlərin keçilməsi ilə bağlı çoxsaylı məlumatlar var [1, s. 268-269].

Təhlükəsizliklə bağlı başqa bir məqam Ermənistan-İran hərbi əlaqələri ilə bağlıdır. XX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcından etibarən İran İslam Respublikasının adı dəfələrlə Ermənistanə hərbi yüklərin daşınmasında tranzit ölkə kimi hallanmışdır [4, s. 31-39]. 2015-2018-ci illərdə İran İslam Respublikası ilə hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələsi Ermənistanda qəbul edilən hökumət proqramlarının əksəriyyətinə daxil edilmişdir [47, s. 23]. Təsadüfi deyildir ki, 2016-cı ilin dekabr ayında İran İslam Respublikasının Prezidenti Həsən Ruhaninin dövlət başçısı kimi Ermənistanə ilk səfəri İsrailin Baş Naziri Benyamin Netanyahunun Bakıya səfərindən iki gün sonra reallaşmış, bir sıra informasiya orqanlarında İranın İsrail-Azərbaycan yaxınlaşmasına cavabı kimi dəyərləndirilmişdi [16]. Əslində isə bu kontekstdə İran-Ermənistan münasibətlərini Azərbaycan-İsrail münasibətləri ilə müqayisə etmək yersiz idi. Çünki, İran İslam Respublikasının əməkdaşlıq etdiyi Ermənistandan fərqli olaraq İsrail İran İslam Respublikasının ərazisinin hər hansı bir hissəsini işğal etməmişdi. İran İslam Respublikasının Azərbaycan ərazilərini işğal etmiş Ermənistanda rəsmi səfirliyi olduğu halda Azərbaycan 2016-cı ilə qədərki müddətdə İsraildə diplomatik korpusa malik deyildi. İran-Ermənistan əməkdaşlığından fərqli olaraq Azərbaycanla İsrail arasında qarşılıqlı səfərlər

çox nadir hallarda müşahidə olunurdu [5, s. 149-150].

Digər tərəfdən rəsmi İrəvan Suriya münasibətləri başladığı gündən etibarən, İsrailə xüsusi düşmən mövqeyi ilə seçilən Bəşər Əsədın ciddi dəstəkçilərindən biridir. Ermənistan 2019-cu ildə hərbi müttəfiqi olan Rusiyanın təkidi ilə Suriyaya bir heyət göndərmişdi [32]. Bu ölkənin özəl şirkətləri İranın Suriyadakı fəaliyyətinə fəal dəstək verirlər. Məsələn, 2019-cu ilin yanvar ayında ABŞ dövləti İrandan Suriyaya silah daşıyan və İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun "Qüds Qüvvələri" ilə dolaylı əlaqələr quran "Mahan Eyr" ilə əməkdaşlıq etdiyinə görə Ermənistanın "Flight Travel LLC" şirkətinə və onun direktoru Bella Gevorqyana qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdi [2].

Ermənistan Azərbaycan qarşı apardığı terror-təxribat fəaliyyətləri, hərbi eskalasiya cəhdləri ilə həm də uzun müddət İsrailin enerji təhlükəsizliyini təhdid etmişdir. Bir sıra mütəxəssislər 2020-ci il iyul ayının ortalarında Azərbaycanın Tovuz rayonu istiqamətində Ermənistanın hücumlarının İsrailin enerji təhlükəsizliyini ciddi şəkildə təhdid etdiyi fikrini irəli sürmüşdülər. Bu baxımdan toqquşmaların mərkəzi olan Tovuzun ərazisindən keçən Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti ilə Aralıq dənizinə çıxarılan Azərbaycan neftinin əsas idxalatçılarında biri İsraildir. İsrailin ümumi neft idxalının təxminən 40 faizini (bəzi digər məlumatlara görə, 65 faizə qədərini) Azərbaycan nefti təşkil edir [2].

Sadlanan amillərdən də göründüyü kimi iki ölkənin münasibətlərinin inkişafı üçün təbii əsaslar çox cüzdür. Bu iki ölkəni bir-birindən uzaqlaşdıran səbəblər, onları yaxınlaşdıran səbəblərdən daha çoxdur. Lakin Ermənistan yürütdüyü pozucu siyasətə uyğun olaraq İsrailə Azərbaycanın və Türkiyənin münasibətlərini pozmaq üçün fərsətlərdən istifadə etməyə çalışır. İsrailin birbaşa Ermənistan ərazisində, Ermənistanın isə birbaşa İsrail ərazisində fəaliyyət göstərən səfirlikləri olmasa da, ölkələrin üçüncü ölkələrdəki səfirlikləri diplomatik əlaqələri təmin edir. İsrailin Gürcüstandakı səfiri həm də Ermənistanda diplomatik səlahiyyətlidir. O adətən ayda iki dəfə İrəvanı ziyarət edir, Ermənistanın İsrail səfiri funksiyasını isə müxtəlif dövrlərdə Fransa və Misirdəki səfirləri yerinə yetirmişlər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki,

Təl-Əvivdə Ermənistanın konsulluğu, İrəvanda isə İsrailin fəxri konsulluğu vardır.

3. Siyasi əlaqələrin inkişaf mərhələləri.

1992-ci ilin aprelində iki ölkənin xarici işlər nazirlikləri arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasına dair nota mübadiləsi baş tutmuş, həmin ildə İsrail ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra, mənzil-qərargahı Tiflisdə olan İsrailin Gürcüstandakı səfirliyi Ermənistan üzrə də səlahiyyətli hesab edilməyə başlamışdır. Bu cür diplomatik təmsilçilik 2007-ci ilə qədər davam etmişdi.

1994-cü ildə Ermənistanın xarici işlər naziri Vahan Papazyan İsrailə səfər etmişdi. Həmin il dekabr ayının 19-da Ermənistanla İsrail arasında mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdı. Sə-nəddə nəzərdə tutulan addımların atılması, sazişin icrasının təmin edilməsi üçün birgə komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulurdu [51].

1995-ci ilin fevralında Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan İsrailə səfər etmişdi [26]. Bu hadisədən sonra Ermənistan müəyyən addımlar atmaqla İsrailə əlaqələri gücləndirməyə çalışmış, 1996-cı ildə Çolak Momjyan Ermənistanın Qüdsdəki fəxri konsulu təyin edilmişdi.

Yuxarıda da vurğuladığımız kimi Ermənistanda anti-semitizm meyilləri zaman-zaman İsrail-Ermənistan münasibətlərinə kəskin şəkildə mənfi təsir göstərmişdir. 1997-ci ilin noyabrında Ermənistan Milli Məclisinin vitse-spikeri Ara Saakyanın "yəhudi lobbisi" təhlükəsi və Ermənistanla bağlı planlardan bəhs etməsi, Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazasının yaradılması ilə bağlı pakta qarşı çıxanları yəhudi agentləri kimi ittiham etməsi vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdi. Ara Saakyan paktın ratifikasiyasına etiraz edən millət vəkillərini "yəhudi lobbisinin əlində oyuncaq" adlandırmışdır. Maraqlıdır ki, ratifikasiyaya qarşı o zaman cəmi 4 erməni millət vəkili çıxmışdı. Saakyanın çıxışı Ermənistanda "yəhudi problemi" ətrafında qızğın müzakirələrə səbəb olmuşdu [43].

1998-ci ilin oktyabrında isə Ermənistan xarici işlər naziri Vardan Oskanyanın İsrailə səfəri baş tutmuşdu. Səfər çərçivəsində ikitərəfli əlaqələrin inkişafı mövzusunda İsrail rəhbərliyi, bu ölkənin yüksək səviyyəli diplomatlar və

digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirilsə də [45], səfərdən sonrakı proseslər iki tərəfin münasibətlərində ciddi dəyişikliklər olmadığını göstərdi [52].

Robert Koçaryanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra müxtəlif İsraili dövlət adamları, diplomatlar, siyasətçilər çıxışlarında Ermənistanın İranla sıx əlaqələr qurmasını İsrailə münasibətin göstəricisi kimi qiymətləndirirdilər. Ermənistan tərəfi isə ciddi-cəhdlə məsələni milli maraqlar kontekstində qiymətləndirməyi təklif edirdi. Məsələn Ermənistanın o zamankı prezidenti Robert Koçaryan 2000-ci ildə çıxışlarından birində bu barədə demişdi: *“Biz milli maraqlarımıza əsaslanan addımlar atırıq. Dost olmaq istəmərsinizsə, düşmən axtarmağa da ehtiyac yoxdur”* [28, s. 303].

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərində regiondakı geosiyasi güc balansından bəhs edərkən tədqiqatçılar ABŞ-ın dəstəklədiyi İsrail-Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan və Suriya-İran-Ermənistan-Rusiya geosiyasi oxlarını fərqləndirirlər [28, s. 73]. Təbii ki, ABŞ və İsrailin potensial düşmənlərinin yanında yer alan Ermənistanla İsrailin münasibətlərini inkişaf etdirməsini gözləmək olmazdı.

2000-ci ilin yanvarında Ermənistan prezidenti Robert Koçaryan İsrailə səfəri zamanı İsrailin Baş naziri Ehud Barak, Prezident Ezer Veyzman, Knesset sədri Avraham Burq, Daxili İşlər naziri Natan Şaranski və Qüds şəhərinin bələdiyyə başçısı Ehud Olmert ilə görüşlər keçirmişdi [46]. Yanvarın 19-da iki ölkə arasında İsrail kapitalının Ermənistanın daxili bazarına nüfuz etməsi və ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün təşviqini nəzərdə tutan "İnvestisiyaların qarşılıqlı stimullaşdırılması və qorunması haqqında" dövlətlərarası müqavilə imzalanmışdı. Müqaviləyə görə Ermənistan və İsrail sərmayədarların öz ərazisinə sərmayə qoymasını təşviq etmək üçün təbirlər həyata keçirməyi, bunun üçün əlverişli şərait yaratmağı, qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq sərmayələri qəbul edəcəklərini öhdələrinə götürürdülər [53].

Təhlillər göstərir ki, həm yəhudilərin, həm də ermənilərin həyatında din əhəmiyyətli yerə və rola sahibdir. İudaizm din olaraq bütün dünya yəhudilərini birləşdirən amildir. İsrail dövləti sekulyar sionist hökumət tərəfindən quruldu-

ğu ilk illərdə dindar yəhudilərlə əldə olunmuş razılığa əsasən ortodoks yəhudilik rəsmi statusa sahibdir. Müasir dövrdə İsrail dövləti sekulyar siyasətçilə tərəfindən idarə edilsə də mövcud şərtlər dövlətin dindar yəhudilərin təsiri altına düşməsinə və dinin ölkə daxilində əhəmiyyətli rol oynamasına şərait yaradır [9, s. 25].

Erməni ünsürünün vahidliyinin qorunmasında, Erməni dövlətinin yaradılmasında və müasir Ermənistanın həyatında da din əhəmiyyətli yerə sahibdir. Qriqorian kilsəsi Ermənistanında “kölgə dövlət” rolunu oynayır. Ölkədə proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanına malikdir. Bununla paralel Eçmiədzindəki Erməni Katalikosunun dünya ermənilərinin katalikosu statusunu daşması Spruk (Diaspora)-dövlət əlaqələrində kilsənin rolunu artırmaqdadır. Bütün bunları nəzərə alaraq Ermənistan dövləti İsrailə münasibətləri sekulyar-siyasi səviyyədə yaxınlaşdırma bilmədiyini üçün müxtəlif dövrlərdə din əmilindən istifadə etməyə çalışmışdır. 2003-cü ildə dünya ermənilərinin Ali Patriarxı və Katolikosu II Qareginin İsrailə səfər etməsini də məhz bu kontekstdə qiymətləndirmək mümkündür. Bu səfər zamanı II Qaregin İsraildə Baş Haham ravvin Yona Metzgerlə görüşmüşdü. Metzger 2005-ci ilin noyabrında II Qareginin dəvəti ilə Ermənistana gəlmiş, səfər zamanı Qaranquştəpədəki (Tsitsernakaberd) saxta “soyqırımı” abidəsini də ziyarət etmişdi. Aşkenazi Baş ravvin Yona Metzger 1915-1918-ci illərdə Osmanlı Türkiyəsində ermənilərin köçürülməsi zamanı təbii səbəblər ucbatından yaşanan hadisələri ədalətsizcəsinə “soyqırımı” adlandırsa da, o bunun İsrail dövlətinin rəsmi mövqeyi olmadığını da vurğulamışdı.

II Qareginin Eçmiədzindəki ofisində keçirilən görüşdə erməni və yəhudi xalqları arasında dini sahədə əlaqələr müzakirə edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu səfər zamanı Metzgeri İsrail parlamentinin üzvü Yuri Stern də müşayiət edirdi [38].

Baş Haham Metzger Ermənistanın baş naziri Andranik Marqaryanla görüşmüş, yəhudi din xadimlərindən ibarət nümayəndə heyəti Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasında və İrəvanda Matenadaran Əlyazmaları Fondunda olmuşdular [36].

2006-cı ildən etibarən İsrailə Ermənistan arasında əlaqələrin iqtisadi və humanitar sfera-

larda müəyyən dərəcədə inkişafını qeyd etmək mümkündür. Həmin dövrdə siyasi əlaqələrin inkişafı nəqliyyat və kommunikasiya sahəsində də əlaqələrin müəyyən dərəcədə inkişafına səbəb olmuşdu. Ermənistanın Armavia Hava Yolları Şirkəti 2006-cı ildə İrəvan və Tel-Əviv arasında həftədə bir dəfə olmaqla uçuşlar həyata keçirməyə başlamışdı [28, s. 304].

2007-ci ilin martında İsrailin Ermənistanda yeni səfiri Ehud Qol təyin edilmiş, lakin o iqamətgah olaraq İrəvanda deyil, Qüdsdə yerləşmişdi. Ermənistana səfir təyin edildiyi dövrdə Ehud Qol həm də İsrail dövlətinin Türkmənistan və Tacikistanda qeyri-rezident səfiri idi [34].

Bundan sonra iki ölkə arasında diplomatik-siyasi ünsiyyət yenə də situativ xarakter daşmışdır. 2008-ci ildə iki ölkə arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında daha bir müqavilə imzalanmışdı. 1999-2008-ci illərdə Ermənistanın Fransadakı səfiri olan Edvard Nalbandyan həm də İsrail, Vatikan və Andorrada səfir hesab edilirdi. 2008-ci ildə onun Xarici İşlər Naziri təyin edilməsindən sonra Ermənistanın İsrail səfiri postu boş qaldı [31].

İsrail ilə Türkiyə arasındakı böhran, Qəzzadakı "azadlıq donanmasının" ələ keçirilməsi ilə bağlı hadisələrdən sonra Ermənistanla münasibətlərdə müəyyən yaxınlaşma müşahidə edilmişdi. Məlum olduğu kimi, hələ 2004-cü ildə Türkiyədəki Ədalət və İnkişaf Partiyası hökumətinin İsrailin Qəzza zolağında yürütdüyü siyasəti "dövlət dəstəqli terror" kimi qiymətləndirməsi, baş verən hadisələrlə bağlı Türkiyədə kütləvi nümayişlər İsrailə münasibətləri gərginləşdirmişdi [50].

Türkiyə hökumətinin 2008-2009-cu illərdə İsrail-Fələstin münaqişəsi ilə bağlı ortaya qoyduğu sərt mövqe, Fələstin ərəblərini birmənalı şəkildə dəstəkləməsi Türkiyə-İsrail münasibətlərini gərginləşdirmişdi. Gərginliyin ən yüksək həddə çatdığı hadisələrdən biri 2009-cu ilin yanvarında İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda Rəcəb Tayyib Ərdoğanla İsrail Prezidenti Şimon Peres arasında yaşanan hadisə oldu [49].

Belə bir məqamda Ermənistan hər vasitə ilə bu gərginlikdən istifadə etmək, İsrailə mövqelərini yaxınlaşdırmağa çalışırdı. 2009-cu il fevral ayının 11-də İsrailin Ermənistan, Türkmənistan və Tacikistanda (iqamətgahı Qüdsdə) ye-

ni təyin olunmuş səfiri Şemi Tzur etimadnaməsinin surətini Ermənistanın Xarici işlər naziri Edvard Nalbandyana da təqdim etmiş, nazirlə səfir arasında əlaqələrin inkişafı ilə bağlı müzakirələr aparılmışdı [22].

2009-cu ildə İsrail Dövlətinin qurulmasının 60-cı ildönümü şərəfinə İrəvanın Zəfər Parkında "Ermənistan və İsrail arasındakı Dostluq Xiyabanı" açılmışdı.

2010-cu ildə "ərəb baharı"nın başlamasından sonra hadisələrin Suriyaya da keçməsi, Suriyada vətəndaş müharibəsinin başlaması, ermənilərin Bəşər Əsədə rəğbət bəsləmələri İsrailə Ermənistan arasında soyuq münasibətlərin daha da zəifləməsinin səbəblərindən biri olmuşdu. Hətta aparılan təbliğat ondan ibarət idi ki, Suriyadakı şiə-ələvilər Kilikiya ermənilərinin nəsiləridir.

2010-cu ilin oktyabrında İsrail Dövlətinin Ermənistana yeni səfiri Şmuel Meiom təyin edilmişdi [25]. 2011-ci ilin avqustunda iki ölkənin diplomatları arasında İrəvanda görüş keçirilmiş, ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yolları müzakirə olunmuşdu. Görüşdə iştirak edən İsrail nümayəndə heyətində İsrail Dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin Şərqi Avropa və post-sovet ölkələri ilə işlər üzrə idarəsinin rəsmisi Pinças Avivi, Ermənistan nümayəndə heyətinə isə Xarici İşlər Nazirinin müavini Arman Kirakosyan rəhbərlik edirdi. Maraq doğuran məqam ondan ibarət idi ki, P.Avivi 2003-2007-ci illərdə İsrail Dövlətinin Türkiyə Cümhuriyyətindəki səfiri olmuş və Türkiyənin Ermənistanla bağlı məsələlərdə həssaslığını dərinlən diplomatlardan biri hesab olunurdu [20]. Məsləhətləşmələr zamanı tərəflər Ermənistan-İsrail əməkdaşlığı, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz bölgələrində baş verən hadisələr və qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələləri müzakirə etmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox təhlilçilər bu müzakirələrin 2010-cu ildə İsrailin xarici işlər naziri Aviqdor Libermanın Azərbaycana səfərindən və işğal olunmuş ərazilər məsələsi ilə bağlı ədalətli fikirlər səsləndirməsindən sonra Ermənistanla yaranmış gərginliyi azaltmaq cəhdi kimi də şərh etmişlər.

2012-ci ilin apreldə İsraildən Ermənistana diplomatik əlaqələrin qurulmasından bəri ən yüksək səviyyəli səfərin gerçəkləşməsi ilə də diqqət çəkirdi. Belə ki, İsrailin Kənd Təsər-

rufatı Xidmətinin (Nazirliyinin) rəhbəri Orit Noked apreldə İrəvana səfər etdi [15, s.19]. Avqust ayında isə Təbliğət və Diaspor İşləri üzrə nazir Yuliy Edelşteyn Ermənistanda oldu. Bu səfərlər zamanı bir sıra sahələrdə razılaşmalar əldə edilmiş, sənədlər imzalanmış, 2013-cü ildə Ermənistanda İsrail mədəniyyəti günlərinin, bir il sonra isə İsraildə Ermənistan mədəniyyət günlərinin keçirilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul edilmişdi.

2012-ci ildə Misirdəki erməni səfiri Armen Melkonyan həm də Ermənistanın İsraildəki səfiri təyin edilmişdi [31]. Həmin ilin oktyabr ayında Ermənistan Respublikasının İsraildəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Armen Melkonyan etimadnaməsini İsrail prezidenti Şimon Peresə təqdim etmişdi [30]. O, Misirin paytaxtı Qahirədən səfir fəaliyyətini həyata keçirsə də yerli erməni icmaları ilə iş aparmaq üçün ildə 3-4 dəfə İsrailə səfər edirdi. Erməni icmalarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirən səfir Qüsdəki Erməni Patriarxlığı, İsraildəki Fəxri konsulluq, Yaffa şəhərindəki erməni icmasının nümayəndələri, Petah-Tiqvadakı “Nairi” Erməni Birliyi ilə fəal şəkildə iş aparırdı [31].

Ölkələr arasında 2014-cü ilin dekabrında gömrük sahəsində əməkdaşlıq haqqında bir müqavilə imzalamışdı. Bu illərdə iki ölkə arasında əlaqələrin yenidən gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdı. Həmin dövrdə Ermənistan İsrailə vizasız rejim sazişinin imzalanmasına çalışırdı. Vizaların azad edilməsinə dair saziş ilk növbətə iki ölkə vətəndaşlarına viza rüsumundan azad olmaq imkanı yaradacaqdı. İsrail tərəfi məsələyə siyasi tərəfdən daha çox, iqtisadi kontekstdə yanaşırdı. Bu ölkənin Ermənistandakı səfiri Şmuel Meiom Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələrindən birində bu məqamı xüsusi vurğulayaraq demişdi: *“Sazişin imzalanması ölkəyə girişi asanlaşdırmağa xidmət edir, bu isə qarşılıqlı turizm və biznesi təşviq etmək məqsədi daşıyır”* [33].

Bu illərdə Ermənistan yenə də İsrail tərəfinin “erməni soyqırımı” ilə bağlı mövqeyində dəyişikliklər etməsi üçün qara təbliğət aparırdı. Hətta Erməni kütləvi informasiya vasitələri İsrailin bu ölkədəki səfiri ilə müsahibələrində maksimum şəkildə təxribatlara cəhdlər göstərirdilər. Onlar “yəhudilər ermənilərin faciəsinə həssas-

lıqla yanaşır” ifadəsini az qala qondarma “soyqırımının” tanınması kimi təqdim etməyə çalışırdılar.

2017-ci ilin iyul ayında İsrailin Regional əməkdaşlıq naziri Tsaxi Aneqbi İrəvanda Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin rəhbəri Eduard Nalbandyan ilə görüşmüş, tərəflər İsrail-Ermənistan münasibətlərinin vəziyyətini, beynəlxalq təşkilatlardakı əməkdaşlığı, ticarət-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi tədbirlərini və turizm potensialının reallaşdırılmasını müzakirə etmişdilər. Aneqbi Ermənistanın mədəniyyət naziri Armen Amiryanla birlikdə 2017-2020-ci illər üçün elm, mədəniyyət və təhsil sahələrində əməkdaşlıq planını imzalamışdı.

2017-ci ildə İsrailin Qüsdə yerləşən Ermənistan səfirliyinə rəhbərlik Eliyahu Yerusalma tapşırılmışdı [18]. Bununla belə İsraili nazirin Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan tərəfindən qəbul edilməməsi diqqəti cəlb edirdi. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, 2017-ci ilin avqustunda Serj Sarkisyan ikinci dəfə prezident seçilmiş Həsən Ruhaninin andiçmə mərasimində iştirak etmək üçün İran İslam Respublikasına səfər etmişdi. Həmin dövrdə Ermənistan mətbuatı S.Sarkisyanın istirahətini yarımçıq qoyaraq, hətta ölkəsinə səfər edən İsraili nazirlə görüşmədən İrana səfər etməsini xüsusi məqam kimi qabartmağa çalışırdı [3, s. 268].

2018-ci ildə saxta “erməni soyqırımı”nın İsrail parlamentində tanınması üçün bütün imkanlarını səfərbər edən Ermənistan buna nail ola bilməmişdi. Həmin ilin iyun ayında Knesetdə Birinci Dünya Müharibəsində ermənilərin köçürülməsini “soyqırımı” kimi tanımaq üçün planlaşdırılan səsvermə İsrail hökumətinin dəstəyi olmadığı üçün ləğv edilmişdi [41].

2019-cu il sentyabrın 19-da Ermənistan Nazirlər Kabinetinin iclasında Ermənistanın İsrail səfirliyinin iqamətgahının Təl-Əvivdə yerləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilmişdi. 2020-ci ilin yayında İsraildə Ermənistan səfirliyinin tənətnəli açılışı olmuşdu [17]. Təbii ki, bu proses Ermənistanda Nikol Paşinyan rejiminin hakimiyyətə gəlməsindən sonra soyumaqda olan İran-Ermənistan əlaqələrinə təsirsiz ötürmədi. Hətta İrandakı Ermənistan səfirliyinin qarşısında müxtəlif aksiyalar keçirildi, etirazlar bildirildi.

2020-ci ilin yanvarında Ermənistan Prezidenti Armen Sarkisyan İsrailə səfər etmiş, bu ölkənin prezidenti Reuven Rivlin ilə Qüdsdəki Prezident iqamətgahında görüş keçirmişdi. Xüsusən Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ermənistanla İsrail arasındakı yaxınlaşma İran İslam Respublikasının narahatlıqlarını artırmış və bir çox addımların atılmasına səbəb olmuşdu. Bir qrup tələbənin 2020-ci il iyunun –da Ermənistanın Tehrandakı səfirliyi yaxınlığında etiraz aksiyası keçirməsi də bununla bağlı olmuşdu. Aksiya iştirakçıları Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq qərarına etirazlarını birləşirmiş, bu qərara yenidən baxılması üçün çağırışlar etmişdilər. İran İslami Şura Məclisi sədrinin beynəlxalq məsələlər üzrə xüsusi köməkçisi Hüseyin Əmir-Abdollahian Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq qərarını qınamış və bunun Fələstin xalqının maraqlarına zidd olduğunu demişdi. İran rəsmisi həmçinin qeyd etmişdi ki, Təl-Əvivdə Ermənistan səfirliyinin açılması ilə bağlı Ermənistan rəsmiləri və ekspertlərin İranın narahatlıqlarını azaltmaq söylərinə baxmayaraq, regional təhlükəsizliyə mənfi təsir göstərəcəkdir [39].

2020-ci ildə İsrail silahlarının Azərbaycana tədarükü ilə İsrail-Ermənistan münasibətləri kəskin şəkildə pisləşmişdi. Oktyabr ayının əvvəllərində Ermənistan İsraildəki səfiri Armen Smbatyanı geri çağırmasını elan etdi [37]. Oktyabrın 5-də yaşanan gərginliklərlə əlaqədar olaraq İsrail Prezidenti Reuven Rivlin Ermənistanın başçısı Armen Sarkisyanla telefon əlaqəsi saxlayaraq bu mövzuda fikir mübadiləsi apardı. Telefon danışıqında İsrail Prezidenti Azərbaycanla ölkəsi arasında sıx əlaqələrin olduğunu, lakin bu əməkdaşlığın üçüncü tərəfə qarşı yönəmədiyini diqqətə çatdırmışdı. Həmçinin qeyd etmişdi ki, İsrail tərəfi Ermənistana humanitar xarakterli yardım göstərə bilər, bu ölkələr əlaqələrin davam etməsində maraqlıdır və ümid edir ki, tezliklə Ermənistan səfiri Təl-Əvivə qayıdacaqdır [23].

2021-ci ilin fevralında 12 il əvvəl Ermənistanın paytaxtı İrəvan şəhərində Ermənistan-İsrail Dostluq Xiyabanında ucaldılmış abidə təhqi edildi. Abidənin üzərində erməni və ingilis dillərində həkk olunmuş “Ermənistan-İsrail

Dostluq Xiyabanı, 20.03.2009, İrəvan” yazısı parlaq qırmızı boya ilə rəngləndi [21]. Şərhlilər bunun ermənilərin “İsrailin qanlı mahiyyətinə”, Azərbaycana kömək etməsinə etirazlarının ifadəsi olduğunu yazırdılar.

Nəticə

Beləliklə aparılan təhlillər göstərir ki, İsrail dövləti ilə Ermənistan Respublikası arasında siyasi münasibətləri şərtləndirən deyil, bu münasibətlərə təsir göstərən amillər mövcuddur. Bu amillər əksər hallarda münasibətlərin inkişaf etdirilməsini deyil, əksinə bu münasibətlərin zəif vəziyyətdə saxlanılmasını, əhəmiyyətsizliyini diqqətə edir. İqtisadi baxımdan da Ermənistan İsrailə ciddi nəşə vəd etmir. Əvəzində Ermənistan İsrailə düşmən olan İranla sıx əlaqələr qurur.

Bəs vəziyyət hansı hallarda dəyişilə bilər:

1. İsrail dövlətinin ətrafdakı ərəb dövlətləri ilə, xüsusən Kərfəzin neftlə zəngin ərəb ölkələri ilə əlaqələrindəki problemləri tam aradan qaldırması, enerji təhlükəsizliyini bu və ya digər formada tam təmin etməsi, Azərbaycanın karbohidrogen resurslarına ehtiyacının aradan qalxması şəraitində. Tarixi prosesləri, Yaxın və Orta Şərq regionunda mövcud situasiyanı nəzərə aldıqda bu qısa və orta müddətli perspektivdə mümkündür deyildir.

2. İranda rejimin dəyişməsi, İsrailə düşmən münasibət bəsləməyən bir sistemin qurulması şəraitində - Belə bir situasiyada regionda münasibətlərin konfigurasiyasının necə dəyişəcəyinin, dövlətlərin hansı ehtiyaclarının yaranacağını tam proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığından Ermənistan-İsrail münasibətlərinin inkişaf ehtimalı olsa da, bunun gerçəklik dərəcəsini qiymətləndirmək mümkün deyildir.

3. Ermənistan hakimiyyətinin birmənalı şəkildə ABŞ orientasiyası seçməsi, İranla əlaqələrini kəskin şəkildə zəiflətməsi, şəraitində. Ən azından 2018-2020-ci illərdə Ermənistanda baş verən proseslərin, bunun Ermənistan üçün nəticələrinin qiymətləndirilməsi bu ölkədə hakimiyyətə gələn istənilən rejimin Rusiya diktəsi ilə hərəkət etməli olacağını göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi [Yeddi cildə]. c. 7. – Bakı: Elm, -2008. -608 s.
2. Hüseynov, R. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İsrail: [Elektron resurs] / Topchubashov center, -2020, 01 avqust. URL: <https://top-center.org/az/analytics/3036/armenia-azerbaijan-conflict-where-does-israel-stand>
3. İran-Ermənistan münasibətləri: andiçmə mərasimi və yeni geosiyasi reallıqlar fonunda // Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üfqləri: [seçilmiş məqalələr] / N.İ. Məmmədov və b.; baş red. N.İ. Məmmədov; red. heyəti: Ə.İ. Həbibbəyli [və b.]. -Bakı: Şərq-Qərb, -2018., s. 268.
4. Kəlbizadə, E.H. Ermənistan və İran İslam Respublikası arasında hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əlaqələr // Sosilogiya. sosial psixologiya. siyasət, -2021. № 1, s. 31-39.
5. Kəlbizadə, E.H., Baxşiyeva, Y.B., Əzimov. Ə.D. Ermənistan İranın Qafqaz siyasətində / E.H.Kəlbizadə, Y.B.Baxşiyeva, Ə.D.Əzimov. –Bakı: MTM İnnovation, 2019. -360 s.
6. Qasımlı, M.C. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920) /M.C.Qasımlı. –Bakı: Mütərcim, -2014. – 468 s.
7. Məmmədova, S. İ. Azərbaycan-İsrail münasibətləri (1991-2008-ci illər) / tarix üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-nin avtoreferatı. –Bakı: BDU, -2016. – 25 s.
9. Şıxəliyev, E.A. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi /E.A.Şıxəliyev. –Naxçıvan: Əcəmi, -2018. --384 s.
10. Alıcı, M. Yahudilikdə Otorite Kurumları Üzerine // Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, -2015. № 7, -s.9-29.
11. Azimzade, A. -Ermənistan'da anti-semi-tizm ve yahudilerin yaşam koşulları // Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı, -İzmir, -2019, 8-10 Kasım, - 2019, -s. 343-354.
12. Kelbizadeh, E.H. 2018 Devrimi Sonrası Ermenistan-İran İlişkilerinin Analizi // -Ankara: TÜDEV dergisi, -2019. №7. -s. 171-190.
13. Kelbizadeh, E.H. Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Ermenistan-İran ilişkileri // -Ankara: Ermeni araştırmaları dergisi, -2019. Sayı 62, -s. 73-94.
14. Kelbizadeh, E.H. Siyasal inkatörlerin Ermenistan-İran ilişkileri örneğinde uygulanması // - İstanbul: Avrasya incelemeleri dergisi, -2020. Cilt 9, № 2, -ss. 247-257.
15. Георгий, М. Родина и мир: «Бог – армянин»[Электронный ресурс] / Эксперт. - 2016, 1 апреля. URL: <https://expert.ru/2016/04/1/rodina-i-mir-bog-armyanin/>
16. Месамед, В.И. Иран и немусульманские страны Южного Кавказа (Армения и Грузия)/ В.И.Месамед.–Москва,-2015.-254 с.
17. Президент Ирана Рухани прибыл с первым визитом в Армению: [Электронный ресурс] / Регнум, -2016, Декабрь 21. URL: <https://regnum.ru/news/2220250.html> [31.01.2019]
18. Aharon, E.B. Disunited by Genocide: How Armenia's Relations With Israel Have Come to a Dead End: [Electronic resource] / Haaretz. -2021. URL: www.haaretz.com/world-news/.premium-disunited-by-genocide-how-armenia-s-relations-with-israel-have-come-to-a-dead-end-1.9270625
19. Ahren, R. Israel says Armenia planing to open embassy: [Electronic Resource] / The Times of Israel. – 2019, September 19. URL: www.timesofisrael.com/israel-says-armenia-planing-to-open-embassy/
20. Armenia recalls its ambassador to Israel due to the supply of arms by Tel Aviv to Azerbaijan: [Electron resoruce] / EG24, 2020, October 1. URL: www.eg24.news/2020/10/armenia-recalls-its-ambassador-to-israel-due-to-the-supply-of-arms-by-tel-aviv-to-azerbaijan.html
21. Armenia, Israel Review Tenuous Relationship: [Electronic resource] / Azatutyun, - 2011. URL: www.azatutyun.am/a/24305921.html
22. Armenia-Israel friendship monument desecrated in Yerevan: [Electronic resource] / Aznews, -2021, February. URL: www.azernews.az/region/176238.html
23. Armenian country page: [Electronic resource] / Advocates on behalf of Jews in Russia, Ukraine, the Baltic states and Eurasia. -

- 2011, 06 July. URL: <https://web.archive.org/web/20110706153235/http://www.ncsj.org/Armenia.shtml>
24. Armenian envoy expects Israel will halt arms sales to Azerbaijan amid conflict: [Electronic resource] / The Times of İsrail, -2020, October 5. URL: www.timesofisrael.com/armenian-envoy-expects-israel-will-halt-arms-sales-to-azerbaijan-amid-conflict/
25. Arms exports (SIPRI trend indicator values) - Country Ranking: [Electronic resource] / Index Mundi, -2018. URL: www.indexmundi.com/facts/indicators/MS.MI.L.XPRT.KD/rankings
26. Bilateral relations: [Electronic resource] / MFA.AM. -2017, 06 August. URL: <https://web.archive.org/web/20170806141056/http://mfa.am/en/country-by-country/il/>
27. Bilateral relations: [Electronic resource] / MFA.am, -2021. URL: www.mfa.am/en/bilateral-relations/il
28. Bishku, M. B. Israel and Armenia: So Near Experientially, But So Far Away Geopolitically? // Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, -2021. Vol. 44, № 2, p. 19-42.
29. Bishku, M. The South Caucasus Republics and Israel // Middle Eastern Studies, -2009. №45, -p. 295-314.
30. Boutman, İ. Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace // Middle East Quarterly, -2006, Summer. -pp. 47-57
31. Cashman, G.F. New Egyptian envoy: We're committed to peace: [Electronic resource] / The Jerusalem Post, -2012, 17 October. URL: www.jpost.com/Diplomacy-and-Politics/New-Egyptian-envoy-Were-committed-to-peace
32. Chernamorian, A. Armenia Already Has An Ambassador In Israel: [Electronic resource] / The friends of Armenia, -2012, 05 November. URL: <https://web.archive.org/web/20141030120236/http://www.friends-of-armenia.org/armenia-already-has-an-ambassador-in-israel>
33. Danielyan, E. Armenian Military Personnel Deployed To Syria: [Electronic resource] / Azatutyun, -2009. URL: www.azatutyun.am/a/29759157.html
34. Emmanuel, M. Shmuel Meïrom: Israel is willing to contribute of its experience in the field of economy, but it cannot force Israeli business to invest in Armenia: [Electronic resource] / Arminfo, -2014, 24 July. URL: <https://arminfo.info/index.cfm?objectid=709093A0-131D-11E4-BB4C0EB7C0D21663>
35. Former Ambassadors: [Electronic resource] / The official site of MFA of İsrail. -2021. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/AboutTheMinistry/Israeli%20ambassadors/Pages/International-Organizations.aspx#NY>
36. Gottheil, R. Rosenthal, H. CAUCASUS or CAUCASIA (Russian, "Kavkazski Krai" = the country of the Caucasus): [Electronic Resource] / Jewish Encyclopedia. -2021, URL: www.jewishencyclopedia.com/articles/4156-caucasus.
37. His Holiness Karekin II and Chief Rabbi Metzger Visit Armenian Genocide Memorial: [Electronic resource] / The Armenian Church, -2005, November. URL: www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=3&nid=421&y=2005&m=10&d=22&lng=en
38. Hovannsiyan, N., Ayyub, R. and oth. Armenia Recalls Ambassador to Israel Over Arms Sales to Azerbaijan : [Electronic resource] / US News, Reuters, -2020, October 1. URL: www.usnews.com/news/world/articles/2020-10-01/armenia-says-it-recalls-ambassador-from-israel-over-arms-sales-to-azerbaijan
39. Israel's Chief Rabbi Remembers Armenian Genocide Victims: [Electronic resource] / Azatutyun, -2005. URL: <https://www.azatutyun.am/a/1579351.html>
40. Kaleji, V. Expanding Armenia - Israel Relations: Implications for Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: [Electronic resource] / The Central Asia and Caucasus Analyst. -2020, 10 September. URL: <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13639-expanding-armenia-israel-relations-implications-for-iran>
41. Kaye, D.D. Israel and Iran: A Dangerous Rivalry / D.D.Kaye, A.Nader, P.Roshan. Rand Cooperation, -2011. -100 p.
42. Knesset vote on recognizing Armenian genocide withdrawn: [Electronic Resource] / The Times of İsrail. - 2018, June. URL:

www.timesofisrael.com/knesset-vote-on-recognizing-armenian-genocide-withdrawn/

43.Laciner, S. Armenia's Jewish Skepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations // The Journal of Turkish Weekly, Oct. 11, 2004.

44.Laçiner, S., Kaya, İ. THE Armenian issue and the jews / S.Laçiner, İ.Kaya. - London&Ankara, -2003. -66 p.

45.Novikova, G. Armenia and the Middle East // Middle East Review of International Affairs, -2000, December. Vol. 4, № 4. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_nog01.html

46.Oskanian Visits Israel:[Electronic resource] / Asbarez. -1998. October 29. URL: <https://asbarez.com/oskanian-visits-israel/>

47.President of Armenia-Visit to Israel: [Electronic resource] / The official site of Israel Ministry of Foreign Affairs. -2000, January 20. URL: <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2000/Pages/President%20of%20Armenia%20-%20Visit%20to%20Israel.aspx>

48.Programme of the Government of the Republic of Armenia Yerevan, October 2016, 41 p.

49.Resolution 181 (II). Future government of Palestine: [Electronic resource] / UN General Assembly, 1947, 29 November. URL: <https://unispal.un.org/dpa/dpr/unispal.nsf/0/7f0af2bd897689b785256c330061d253>

50.Stormy debate in Davos over Gaza: [Electronic resource] / Aljazeera. -2009. January 30. URL: <http://english.aljazeera.net/news/europe/2009/01/20091291976879610.html>

51.Timeline of Turkish-Israeli Relations, 1949–2006: [Electronic resource] / Washington Institute. -2009. URL: www.washingtoninstitute.org/documents/44edf1a5d337f.pdf. - 10 p.

52.Համաձայնագիր հայաստանի հանրապետության կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեւ մշակույթի, գիտության եվ կրթության բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ: [Electron resource]: / Armenian Legal Infromation System. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=80539

53.Համաձայնագիր հայաստանի հանրապետության կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեւ առողջապահության եվ բժշկության բնագավառներում համագործակցության մասին: [Electron resource]: / Armenian Legal Infromation System. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=21164

54.Համաձայնագիր հհ կառավարության եվ իսրայելի պետության կառավարության միջեւ կապիտալ ներդրումների խրախուսման եվ փոխադարձ պաշտպանության մասին: [Electron resource]: / Armenian Legal Infromation System. URL: www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=21192

Summary

Elnur Kalbizada

Israeli-Armenian Relations: Influencing Factors and Stages

The end of the XX century - the beginning of the XXI century was a period characterized by the diversity, complexity and dynamism of the international political reality. In the post-Soviet period, the Caucasus region played an important role in the foreign policy of the world's leading countries. The geopolitical and geostrategic position of this region has been in the spotlight, and the using the natural resources of the Caucasus has become a crossroads of interest for great and regional powers.

For these reasons, the study of the policy of the Caucasus in modern times is relevant. The state of Israel has political, economic and security interests in the South Caucasus. Relations between the Republic of Armenia and the State of Israel are very weak and do not differ in any way. However, the development of these relations over time may have a direct impact on the Republic of Azerbaijan.

Given this, it is necessary to study the relations with Armenia as a special direction of the policy of the State of Israel in the Caucasus and to predict it by the methods of political science.

The purpose of this study is to determine the place and role of Armenia in the Caucasus policy of the state of Israel, to clarify the objective and subjective reasons for the low level of political-diplomatic relations.

Keywords: Armenia, Israel, Caucasus, geopolitics, Iran, religion

Резюме

Эльнур Калбизада

Израильско-армянские отношения: влияющие факторы и этапы

Конец XX века - начало XXI века был периодом разнообразия, сложности и динамизма международной политической реальности. В постсоветский период Кавказский регион играл важную роль во внешней политике ведущих стран мира. Геополитическое и геостратегическое положение этого региона было в центре внимания, а использование природных ресурсов Кавказа стало перекрестком интересов великих и региональных держав. По этим причинам актуальным является изучение политики Кавказа в современное время. Государство Израиль имеет политические, экономические интересы и интересы безопасности на Южном Кавказе. Отношения между Республикой Армения и Государством Израиль очень слабые и ничем не отличаются. Однако развитие этих отношений с течением времени может иметь прямое влияние на Азербайджанскую Республику.

Учитывая это, необходимо изучить отношения с Арменией как особое направление политики Государства Израиль на Кавказе и спрогнозировать его методами политологии.

Ключевые слова: Армения, Израиль, Кавказ, геополитика, Иран, религия.

UOT 32

SEVİNC NƏSİBOVA

*Qərbi Kaspi Universitetinin doktorantı,
Qərbi Kaspi Universitetinin tarix müəllimi
nsevinc@mail.ru, Azərbaycan*

AZƏRBAYCAN-BMT MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, BMT, Qətnamələr, Əməkdaşlıq

SSRİ-nin dağılmasından sonra 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Müstəqillik Haqqında Konstitusiyaya Aktını Qəbul edərək yenidən müstəqilliyini bərpa etdi. Bu hadisədən qısa müddət sonra bir sıra dövlətlər Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımağa başladı. Bu yolda ilk addımı qardaş Türkiyə atdı. 9 noyabr 1991-ci ildə Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət oldu. 6 dekabr 1991-ci ildə Estoniya, 11 dekabr 1991-ci ildə Rumuniya, 12 dekabr 1991-ci ildə isə qardaş Pakistan Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan dövlətlərin sırasına daxil oldu. Bu qayda üzrə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınma prosesi digər dövlətlər tərəfindən davam etdirildi¹.

2 mart 1992-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 46-cı sessiyasının 82-ci plenar iclasında 46/230 sayılı Qətnamə qəbul edildi və bu qətnaməyə əsasən Azərbaycan müstəqil dövlət kimi BMT-nin tamhüquqlu üzvü oldu. 6 may 1992-ci ildən isə ABŞ-ın Nyu-York şəhərində yerləşən mənzil qərərgahında Azərbaycanın BMT yanında daimi nümayəndəliyi fəaliyyətə başladı². Əlbəttə ki, Azərbaycanın BMT-yə üzv olmasına qədər artıq 43 dövlət tərəfindən rəsmi şəkildə müstəqilliyimiz tanınmış və Azərbaycan 9 dekabr 1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına üzv olmuşdur³.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövrlərindən başlayaraq Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarına qarşı işğalçı hücumları başladı. Bu hücumlar nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan Dağlıq Qarabağda (Xankəndi, Xocalı, Xocavənd) və ətrafında yerləşən Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları işğal edildi. Bu işğal faktı nəticəsində 1 milyona qədər azərbay-

canlı öz doğma yurdlarından məcburi şəkildə qovularaq qaçqın vəziyyətində yaşamağa məcbur edildi. Ərazilərin ardıcıl şəkildə işğal edilməsi və bu işğal nəticəsində Azərbaycanda daxili qaçqın ordusunun yaranması nəticə etibarlı ilə ciddi humanitar böhranın yaranmasına səbəb oldu⁴. Azərbaycanın bu böhrandan çıxması və doğma yurdlarından məcburi şəkildə qovulmuş 1 milyona qədər vətəndaşın ərzaq təminatını ödəmək məsələsində ən böyük dəstək BMT tərəfindən verildi. Yaranmış həmin böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün BMT-nin ixtisaslaşdırılmış orqanları və qurumları, xüsusilə İnkişaf Proqramı, Qaçqınlar üzrə Ali Kommisarı, Ümumdünya Ərzaq Proqramı, YUNUSEF və başqa təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycana böyük miqdarda humanitar yardımları oldu. Əlbəttə BMT-nin Azərbaycana dəstəyi təkcə ərzaq təminatı ilə kifayətlənmədi⁵.

1993-cü ildə BMT-nin Baş Assambleyası 85-ci plenar iclasını keçirdi və həmin iclasda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində yaranmış böhranla bağlı "Azərbaycanda olan qaçqın və məcburi köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardımın göstərilməsi haqqında" A/RES/48/114 sayılı qətnamə qəbul etmişdir⁶. Mühərribə nəticəsində Azərbaycanda humanitar vəziyyətin ciddi şəkildə pisləşməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin sayının 1 milyondan artıq olması BMT tərəfindən ciddi narahatlıq doğurduğu həmin qətnamədə qeyd edilmişdir. Ermənistanın Azərbaycanın suveren ərazilərini işğalı nəticəsində yaranmış vəziyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirəyə çıxarıldı və 30 aprel 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın suveren ərazilərinin işğal edilməsi və bunun da nəticəsində bölgədə qey-

ri-sabitliyin yaranması pisləyən 822№ ilk qətnaməni qəbul etdi⁷. Bu qətnamədə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qısa müddət ərzində Ermənistanın işğal etdiyi Kəlbəcər rayonundan çıxarılması qeyd edilmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnaməyə baxmayaraq Ermənistan tərəfi yenə də özünün işğalçılıq və aqressiv siyasətini davam etdirirdi. Ermənistanın öz işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkmədiyini görəndə BMT Təhlükəsizlik Şurası münəqişə ilə bağlı 29 iyul 1993-cü ildə 853№ ikinci qətnaməni qəbul etdi⁸. Bu qətnamədə də əvvəl qəbul edilmiş 822№ qətnamə təsdiq edilərək Ermənistanın təcavüzkar siyasəti pislənərək işğal edilmiş Ağdam və digər rayonlardan Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin dərhal çıxarılması tələb edilmişdir. BMT-nin münəqişə ilə bağlı etdiyi bütün çağırışlara və qəbul etdiyi qətnamələrə məhəl qoymayan təcavüzkar Ermənistan açıq şəkildə özünün işğalçı siyasətini davam etdirirdi. Ermənistanın saymazına davranaraq təcavüzkar, aqressiv siyasətini davam etdirdiyini və beynəlxalq birliyin qərarlarına əhəmiyyət vermədiyini görəndə BMT Təhlükəsizlik Şurası münəqişə ilə bağlı 14 oktyabr 1993-cü ildə 874№ üçüncü qətnaməni qəbul etdi⁹. Bu qətnamədə də əvvəlki iki qətnamədə olduğu kimi Ermənistanın atdığı addımlar və işğalçılıq siyasəti pislənilməklə yanaşı, həm də dərhal bundan öncə 30 aprel 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822№ və 29 iyul 1993-cü ildə qəbul edilmiş 853№ qətnamələrin icrası tələb edilirdi. Şübhəsiz ki, Ermənistan BMT-nin münəqişənin həlli ilə bağlı etdiyi çağırışları və qətnamələrini də əhəmiyyətsiz hesab edərək Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda özünün işğalçılıq niyyətlərini davam etdirirdi. İşğalçı dövlətin atdığı bu addımlar beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Məhz buna görə də Ermənistanın işğalçılıq və təcavüzkarlıq siyasətini davam etdirməsinə etiraz olaraq 11 noyabr 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasında 884№ sayca dördüncü qətnaməni qəbul etdi. Qəbul edilmiş bu qətnamədə Ermənistanın işğalçılıq siyasəti qəti şəkildə pislənilmiş və bundan öncə qəbul edilmiş 822№, 853№, 874№ qətnamələrini təsdiq edərək Zəngilan rayonu, Horadiz Şəhəri və digər rayonların işğalına dərhal və heç bir şərt olmadan son qoyulması tələb edilmişdir. BMT qəbul etdiyi bu qətnamələrlə Ermənistandan işğalçılıq siya-

sətini dayandırmağı, zəbt etdiyi Azərbaycana məxsus torpaqları geri qaytarmağı, sülh prosesinə başlamağı tələb edirdi¹⁰.

15 iyun 1993-cü ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi və 24 iyun 1993-cü ildən etibarən isə Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini icra etməyə başladı. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından dərhal sonra Azərbaycan və beynəlxalq ictimaiyyət arasında münasibətlər inkişaf etdirilməyə başladı. Azərbaycan və BMT arasındakı münasibətləri də bu qəbildən hesab etmək olar. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 853№, 874№ və 884№ qətnamələri Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə qəbul edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu qətnamələrin BMT tərəfindən qəbul edilməsində Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasətinin böyük və danışılmaz təsirinin olduğunu demək mümkündür. Heydər Əliyevin 29 sentyabr 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında çıxış etdi¹¹. Bu çıxış həm tarixi, həm də siyasi baxımdan vacib əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycanın o dövür üçün mövcud olmuş siyasi-iqtisadi vəziyyəti, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münəqişəsi haqqında dünya ictimaiyyətini ətraflı şəkildə məlumatlandıran Heydər Əliyev ərazilərimizin işğalı nəticəsində bölgədə yaranmış böhran faktının dünya ictimaiyyəti üçün narahatedici olduğunu dünya liderlərinin diqqətinə çatdırdı. Heydər Əliyevin BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasındakı çıxışından bir neçə gün sonra, yəni 30 oktyabr 1994-cü ildə isə BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qalinin Azərbaycana səfəri baş tutdu və bu səfərlə BMT və Azərbaycan arasında qarşılıqlı əlaqələr daha güclü inkişaf etməklə yanaşı, həm də keyfiyyətə yeni mərhələyə keçdi¹².

22 oktyabr 1995-ci ildə BMT-nin 50 illik yubileyi münasibəti ilə 156 dövlət və hökumət başçısının iştirakı ilə keçirilən tədbirdə Heydər Əliyev çıxış edərək BMT-ni Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münəqişəsinə biganə qalmamağa çağırırdı. Eyni zamanda Ermənistanın BMT qətnamələrini hələdə icra etməməsinə dünya birliyi ilə hesablaşmaq niyyətində olmadığını bir daha dünya dövlətlərinin diqqətinə çatdırdı¹³. 1996-cı ildə BMT Baş Assambleyasının 51-ci sessiyasında "BMT və ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında" qətnamə müzakirə

edilərkən Dağlıq Qarabağ və ərtaf rayonlarının Azərbaycana məxsus olması bir daha təsdiq edilmişdir. Sözügedən qətnamədə BMT Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü müdafiə etdiyini təsdiq edib ki, bu da Azərbaycan-BMT əlaqələrinin düzgün istiqamətdə inkişaf etdiyini açıq şəkildə göstərmiş oldu¹⁴. 1996-cı ilin iyun ayında BMT İnkişaf Proqramının rəhbəri Ceyms Qustav Spetin Azərbaycana səfəri baş tutdu. Bu səfər çərçivəsində tərəflər arasında bir sıra məsələlər müzakirə edildi. Müstəqilliyimizin bərpasının ilk illərindən etibarən Azərbaycan və BMT-nin əsas ixtisaslaşmış qurumlarından biri kimi qəbul edilən YUNESKO arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində sıx məkədaşlığın olduğunu qeyd etmək olar. YUNESKO rəhbərliyinin Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakı BMT-nin Azərbaycana verdiyi dəyər kimi də qiymətləndirilə bilər. 1996-cı ilin noyabr ayında YUNESKO-nun keçmiş Baş direktoru Federiko Mayorun Azərbaycanın görkəmli şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirdə iştirak etmək üçün Azərbaycana səfər etməsi və 2000-ci ilin aprel ayında isə YUNESKO-nun həmin dövrdə Baş direktoru olmuş Koisura Matsuuranın qəhrəmanlıq dastanımız hesab edilən "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyinə həsr edilmiş yubiley tədbirində iştirak etmək üçün Bakıya səfər etməsi Azərbaycan və YUNESKO arasında geniş və dərin əməkdaşlığın mövcud olmasının açıq sübutudur¹⁵.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 28 iyul 1997-ci ildə ABŞ-a rəsmi səfəri çərçivəsində BMT-nin yeni seçilmiş Baş katibi Kofi Annan, Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan dövlətlərin nümayəndələri və BMT-də akkreditə edilmiş dövlətlərin daimi nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdir. Kofi Annanın Heydər Əliyevlə görüşü zamanı BMT-nin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi və məsələnin ATƏT-in Lissabon Zirvə sammitinin prinsipləri əsasında həllinin tərəfdarı olduğunu bildirməsi BMT-nin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət etdiyini və qarşılıqlı əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Heydər Əliyev 29 iyul 1997-ci ildə beynəlxalq humanitar təşkilatların- Beynəlxalq Yardım Komitəsinin, "Uşaqları xila edin" təşkilatının, Beynəlxalq Bərpa Mərkəzinin, Beynəlxalq Ər-

zaq Mallarının Bölüşdürülməsi Komitəsinin, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin, Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Aypara Təşkilatının, YUNİSEF-in və digər nüfuzlu təşkilatın rəhbərləri ilə görüşlər keçirmiş və sonra mətbuat konfransında beynəlxalq jurnalistlərin suallarını cavablandırmışdır. 1997-ci ilin dekabrında İrənin paytaxtı Tehran şəhərində İslam Konfransı Təşkilatının VIII Zirvə toplantısı baş tutdu. Bu zirvə toplantısında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və BMT-nin Baş katibi Kofi Annan arasında növbəti görüş oldu. Tərəflər arasında keçirilmiş bu görüş də Azərbaycan-BMT əlaqələrinin dərinləşdirilməsi və strateji inkişaf səviyyəsi baxımından vacib əhəmiyyət daşıyırdı¹⁶.

1998-ci ildə isə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq fərman imzaladı. Bu fərmana əsasən Azərbaycanda BMT-nin 50 illik yubileyi xüsusi təntənə ilə qeyd edilməklə yanaşı həm də həm də ölkədə ölüm hökmü ləğv edildi. Ölüm hökmü cəzası verilmiş şəxslərin cəzası ömürlüklə əvəz edildi. 1999-cu ilin sentyabr ayında ölkə başçısı Heydər Əliyevin BMT-nin qaçqınlar üzrə ali komissarı xanım Sadako Oqatanı Bakıda qəbul etdi. Bu görüşdə qaçqınların və məcburi köçkünlərin mövcud vəziyyəti, humanitar yardımların azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərə çatdırılması müzakirə edilən əsas mövzular sırasında idi. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və BMT-nin qaçqınlar üzrə ali komissarı xanım Sadako Oqata arasında növbəti görüş 2000-ci ilin yanvarında Davosda baş tutdu. Tərəflər arasında baş tutmuş bu görüşdə də əsas müzakirə mövzusu azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlər məsələsi oldu.

2000-ci ilin may ayında Bakıda Azərbaycan hökumətinin və BMT-nin birgə təşkilatçılığı ilə qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyətinə həsr olunmuş "İnkişaf problemləri və strateji istiqamətlər" mövzusunda böyük əhəmiyyətə malik beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfrans Azərbaycan və BMT əlaqələri baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malik idi. 2000-ci ildə digər önəmli hadisə sentyabr ayında BMT-nin Minillik Zirvə Toplantısının keçirilməsi oldu. Bu zirvə toplantısında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev də iştirak etdi. 150-dən artıq dövlət və hökumət başçılarının qarşı-

sında geniş və məzmunlu nitq söyləyən Heydər Əliyev məclis iştirakçılarının diqqətini əsasən Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərinin hələ də Ermənistanın işğalı altında qalmasına yönəltməklə yanaşı həm də BMT-də islahatların aparılmasına ehtiyac olduğunu da vurğulamışdı¹⁷. Bir il sonra, yəni 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da məlum terror hadisələri baş verdi. Bunun nəticəsində ABŞ-ın təşəbbüsü ilə BMT-də antiterror tədbirləri həyata keçirməyə başlandı və Azərbaycan da BMT-nin bu təşəbbüsünə qoşuldu. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Terrorizmə qarşı Komitəsi ilə yaxından əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikası 2001, 2002 və 2003-cü illərdə həmin Komitəyə ölkədə terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində aparılan işlər və görülmən tədbirlər haqqında S/2001/1325, S/2002/1022, S/2003/1085 sayılı hesabatlar təqdim etmişdir. Azərbaycanın qlobal səviyyədə terrorizmə qarşı aparılan mübarizədə fəal şəkildə iştirakı və atdığı addımlar BMT tərəfindən hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir¹⁸.

Azərbaycanın hərbi sahədə BMT ilə əməkdaşlığının və əlaqələrinin kökü 1999-cu ildən etibarən BMT Təhlükəsizlik Şurasının mandatına uyğun olaraq Azərbaycan sülhməramlı qüvvələrinin dünyanın müxtəlif regionlarında sülhməramlı missiyanı həyata keçirməsi ilə başlayıb. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 1999-cu ildə qəbul edilmiş 1244 sayılı qətnamə əsasında Azərbaycan silahlı qüvvələrinin sülhməramlı hissəsi NATO-nun rəhbərliyi altında keçmiş Yuqoslaviyanın Kosovo bölgəsində (KFOR), 2001-ci ildə qəbul edilmiş 1386 sayılı qətnamə əsasında Əfqanıstanda (ISAF) və 2003-cü ildə qəbul edilmiş 1511 sayılı qətnamə əsasında İraqda (MNF-I) aparılan sülhməramlı əməliyyatlarda fəal şəkildə iştirak etmişdir. Azərbaycan sülhməramlı qüvvələri BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 2014-cü ildə qəbul edilmiş 2189 qətnamə əsasında Əfqanıstanda NATO-nun komandanlığı altında aparılan “Qətiyyətli dəstək” əməliyyatında və həmçinin BMT-nin Cənubi Sudan Respublikasında həyata keçirdiyi sülhü qoruma əməliyyatında (UNMISS) aktiv şəkildə iştirak edir¹⁹.

2003-cü ildə İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan və BMT arasındakı əlaqələrdə keyfiyyətə yeni mərhələ başladı. Ölkə

başçısı İlham Əliyevin ilk çıxışı 2003-cü ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının sessiyasında baş nazir səlahiyyətlərini icra edərkən olmuşdur. Bu çıxışı zamanı İlham Əliyev də sələfi Heydər Əliyev kimi BMT-in güc və nüfuzunun artırılması üçün islahatların aparılmasına böyük ehtiyac olduğunu qeyd etmişdir. Bir il sonra, yəni 2004-cü ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının 59-cu sessiyası keçirildi və Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev bu sessiyada geniş nitq söylədi. Ölkə başçısı öz nitqində əsasən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunaraq və məsələ ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin hələ də icra edilməməsi haqqında məclis iştirakçılara ətraflı məlumat vermişdir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev eyni zamanda BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icrası üçün səmərəli və təsirli mexanizmlərə ehtiyac olduğunu da vurğulayıb. 2006-cı ilin iyun ayında Azərbaycan BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasına üzv seçildi. Bu hadisə Azərbaycan və BMT arasındakı əlaqələrin daha da inkişaf etməsinə və bu inkişafı Azərbaycan-BMT tarixi əlaqələrinin o dövrə qədərki zirvə nöqtəsi hesab etmək olar. 2006-cı ilin avqust ayında BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı Antonio Quterresin Azərbaycana səfəri baş tutdu və bu səfər çərçivəsində A. Quterres həm qaçıqın və məcburi köçkün düşərgələrinə baş çəkdi, həm də ölkə başçısı İlham Əliyevlə görüş keçirdi²⁰.

7 sentyabr 2006-cı ildə Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində ermənilər tərəfindən baş verən yanğınlarla bağlı məsələ BMT Baş Assambleyasında müzakirəyə çıxarılmış və nəticədə “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı A/RES/60/285 sayılı Qətnamə qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş bu qətnaməyə görə, Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində yanğınlarla məruz qalmış yerlərdə ekoloji əməliyyatın keçirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir. Digər beynəlxalq təşkilatların da iştirakı ilə həmin toplantıda ATƏT-in dəyərləndirmə missiyasının təşkil edilməsi yüksək qiymətləndirilmiş və sözügedən məsələ ilə bağlı olaraq ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinə 30 aprel 2007-ci ilə qədər BMT Baş Assambleyasına məruzənin təqdim edilməsi tapşırılmışdır.

2008-ci il Azərbaycan və BMT arasında mövcud olan əlaqələr baxımından vacib əhəmiyyətə malik il kimi yadda qaldı. 2008-ci ilin 25 fevralından 7 martınadək BMT-nin Qadınların vəziyyəti üzrə Komissiyasının təşkilatçılığı ilə keçirilmiş sessiyası zamanı Azərbaycan Respublikası tərəfindən irəli sürülmüş "Hərbi münəqişələr zamanı sonradan həbs olunanlar da daxil olmaqla girov götürülmüş qadınların və uşaqların azad edilməsi" adlı qətnamə tədbir iştirakçıları tərəfindən yekdilliklə qəbul edilmişdir. Azərbaycanın BMT-də digər növbəti siyasi və diplomatik qələbəsi 14 mart 2008-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 62-ci sessiyasında gerçəkləşdi. Həmin sessiyada "Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindəki vəziyyət" adlı qətnamə qəbul edildi ki, həmin qətnamədə Azərbaycanın işğal edilmiş bütün ərazilərindən, yəni Ermənistan silahlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan dərhal, tam şəkildə və heç bir danışıqlar aparılmadan çıxarılması tələb edildi. Sözügedən sənəddə işğal edilmiş ərazilərdən qovulmuş azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qaytarılması və bu qayıdış üçün həmin ərazilərdə normal şəraitin yaradılmasının zəruriliyi, təhlükəsizliklərinin təmin olunması xüsusilə vurğulanmışdır. Bu hadisə Azərbaycanın beynəlxalq arenada artan nüfuzundan və BMT ilə sıx əməkdaşlığından xəbər verirdi²¹.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 sentyabr 2010-cu ildə BMT Baş Assambleyasının 65-ci sessiyasında çıxışı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllində Ermənistan tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe nəticəsində münqişənin mümkünsüzlüyü beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması baxımından vacib əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək olar. Dövət başçısı həmin çıxış zamanı Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsi haqqında danışıqlar, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822,853,874 və 884 sayılı 4 qətnaməsinin hələdə icra edilmədiyini və Ermənistanın işğal edilmiş əraziləri azad etmək istəmədiyini məclis iştirakçılarına açıq şəkildə bildirmişdir. Ölkə başçısı həmçinin Ermənistanı işğal edilmiş ərazilərdə Azərbaycana aid tarixi abidələri məhv etməkdə ittiham etmiş və ermənilərin bu hərəkətini vandalizm aktı kimi qiymətləndirmişdir.

28 sentyabr 2011-ci ildə BMT Baş Məclisinin 66-cı sessiyasında Azərbaycanı xarici işlər naziri Elmar Məmmədov təmsil edib və O da öz növbəsində çıxışı zamanı 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş məlum(822,853,874,884) sayılı qətnamələrin hələdə icra edilmədiyini xatırladaraq bildirib ki, erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən dərhal, tam şəkildə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qətnamələrin icrası kağız üzərində qalıb. Məmmədov onu da əlavə edib ki, Ermənistan tərəfi hələ də dünya ictimaiyyətinin çağırışlarına məhəl qoymur, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinə etnik ermənilərin köçürülməsi və yerləşdirilməsi, eyni zamanda, Azərbaycana məxsus tarixi və mədəni irsin məhv edilməsi, mənimsənilməsi kimi qanunsuz fəaliyyətlərini davam etdirir²².

24 oktyabr 2011-ci il Azərbaycan-BMT əlaqələrinin tarixi baxımından vacib əhəmiyyətə malik hadisə kimi yadda qaldı. Həmin tarixdə 17 raundluq gərgin səsvermədən sonra Azərbaycan 2012-2013-cü illərdə BMT-nin 15 qeyri-daimi üzvündən biri seçildi. Bu hadisəni 20 illik Azərbaycan-BMT əlaqələrinin yüksək səviyyədə və hərtərəfli şəkildə inkişaf etməsinin bariz nümunəsi kimi də qiymətləndirə bilərik. Sözügedən illər ərzində bir neçə regional və global məsələlərin həllində Azərbaycan öz üzərinə düşən öhdəlikləri layiqincə və uğurla yerinə yetirmişdir. 4 yanvar 2012-ci ildə Azərbaycan qeyri-daimi üzv kimi ilk dəfə BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasında iştirak etmişdir. 1 may 2012-ci ildə ABŞ-dan BMT Təhlükəsizlik Şurasına sədirliyi təhvil alan Azərbaycan 1 iyun 2012-ci ildə sədirliyi Çinə təhvil vermişdir. Azərbaycanın sədirlik etdiyi 1 aylıq dövrdə BMT Təhlükəsizlik Şurası 13 açıq və 16 qapalı iclas keçirmişdir. Eyni zamanda həmin müddət ərzində Azərbaycanın sədrliyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 2-si Sudandakı vəziyyətlə bağlı, 1-i isə Qeniya-Bisaudakı hərbi çevrilişə aid olmaqla 3 qətnamə qəbul edilib. Bundan əlavə həmin dövrdə beynəlxalq media və ictimaiyyət üçün 7 bəyanat da qəbul edilib. Fəaliyyətindən də görünür ki, Azərbaycanın BMT ilə əməkdaşlığı olduqca səmərəli təşkil olunmuşdur²³.

Azərbaycan və BMT-nin müxtəlif qurumları arasında əməkdaşlıq 1990-cı illərin sonu, 2000-ci illərin əvvəllərində qurulmağa başlasada, tərəflər arasında dərin və səmərəli əməkdaşlıq, həmçinin böyük etimad Azərbaycanın Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsindən sonra daha da güclənmişdir. Ətrafında bir neçə üzv dövlətləri, həmçinin assosiativ üzvləri birləşdirən BMT-nin orqan və təşkilatlar ilə Azərbaycan arasında əlaqələr genişlənməyə və inkişaf etməyə başladı. Bu sahədə xüsusilə BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatı (UNIDO), Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası (UNECE), Mərkəzi Asiya Ölkələrinin İqtisadiyyatları üçün BMT-nin Xüsusi Proqramı (SPECA), Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP) və başqa orqanları qeyd etmək mümkündür. 17-18 aprel 2012-ci ildə BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatının dəstəyi ilə Azərbaycanda sənaye parkları üzrə regional konfrans təşkil edilmişdir. 26-27 noyabr 2014-cü ildə UNIDO-nun dəstəyi və yaxından iştirakı ilə Bakıda “XXI əsrdə sənaye siyasətinin əsas trendləri, müasir yanaşma və təcrübələr” mövzusunda beynəlxalq konfrans təşkil edilmişdir. Baş tutan tədbir çərçivəsində Azərbaycan və Sənaye İnkişafı Təşkilatının arasında əməkdaşlığa dair 2014-2018-ci illəri əhatə edən Çərçivə Proqram sənədi imzalanmışdır. Bu proqramın davamı olaraq 2021-2025 illər üzrə növbəti Çərçivə Proqramı üzrə sənədlərin imzalanması istiqamətində əməli addımlar atılır. Bundan əlavə Azərbaycan BMT-nin ixtisaslaşmış digər qurum və proqramlarında yaxından iştirak edir. Buna misal olaraq 10-12 noyabr 2015-ci ildə Mərkəzi Asiya Ölkələrinin İqtisadiyyatları üçün BMT-nin Xüsusi Proqramı (SPECA)-nın təşkilatçılığı ilə Tacikistanın paytaxtı Düşənbə şəhərində İqtisadi Forumu və İdarəetmə Şurasının iclası baş tutmasını qeyd etmək olar. Bu iclasda Azərbaycanı iqtisadiyyat və sənaye nazirinin müavininin rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. 15-19 may 2017-ci ildə BMT-nin Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP)-nın 73-cü sessiyası Taylandın paytaxtı Banqkok şəhərində baş tutdu və tədbirdə Azərbaycan tərəfi iqtisadiyyat nazirinin müavini səviyyəsində təmsil edilmişdir. Azərbaycanın qeyd edilən tədbirlərdə iştirakı BMT və onun müxtəlif qurumları ilə əlaqələ-

rə böyük önəm verməsindən xəbər verir²⁴. 25 sentyabr 2015-ci ildə Azərbaycan BMT-yə üzv olan digər ölkələrlə birgə “2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyini” qəbul edib. 6 oktyabr 2016-cı ildə isə Prezidenti İlham Əliyev Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında Fərman imzaladı.

29 sentyabr 2001-ci ildən etibarən Azərbaycan BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) üzvüdür. Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatı ilə əməkdaşlığa uyğun olaraq “Turizm naminə global liderlər” kompaniyasına və “Bir milyard imkan, bir milyard turist” təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Tərəflər arasında dərin və səmərəli fəaliyyətin məntiqi nəticəsi olaraq 8-14 oktyabr 2011-ci ildə Cənubi Koreyanın Qyeonqcu şəhərində keçirilmiş Ümumdünya Turizm Təşkilatının 19-cu sessiyasında Azərbaycanı təmsil edən nümayəndə təşkilatın vitse-prezidenti vəzifəsinə seçilmişdir. Azərbaycan və Ümumdünya Turizm Təşkilatı arasında əməkdaşlığın möhkəmlənməsi nəticəsində Baş Assambleyasının 2013-cü ildə keçirilən 20-ci iclasında Azərbaycan Təşkilatın İcraiyyə Şurasına 2013-2017-ci illəri üzrə üzvü seçilmişdir. Təşkilatın İcraiyyə Şurasının baş tutmuş 104-cü sessiyası zamanı Azərbaycan İcraiyyə Şurasının 2017-ci il üçün sədri və Baş Assambleyasının 22-ci sessiyası zamanı isə 2018-ci il üçün yenidən İcraiyyə Şurasına üzv seçilmişdir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının Avropa üzrə Regional Komissiyasının 64-cü iclasında Azərbaycan təşkilatın 2019-2021-ci illər üzrə Assosiativ Üzvlük Müraciətlərinə Baxılması üzrə Komitəsinin üzvü seçilib. Təşkilatının İcraiyyə Şurasının 16-18 iyun 2019-cu ildə keçirilən 110-cu sessiyası Bakıda baş tutdu. İcraiyyə Şurasının Bakıda baş tutmuş tədbirdə dünyanın 37 dövlətindən və bir sıra beynəlxalq təşkilatdan turizm sahəsi üzrə ixtisaslaşmış yüksək səviyyəli nümayəndələr iştirak etmişlər²⁵.

Azərbaycan və BMT arasında mövcud olan əməkdaşlıq səhiyyə sahəsini də əhatə etməkdədir. 2020-ci ilin əvvəllərində başlayaraq dünyada sürətlə yayılmaqda olan COVID-19 virusuna qarşı mübarizədə Azərbaycan BMT-nin yüksək ixtisaslaşmış qurumlarından biri olan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə ciddi və qarşılıqlı təmaslarını davam etdirməkdədir. Hətta Azərbaycan dövləti bütün dünyanı əhatə edən virusa

qarşı bu global mübarizədə təşkilata dəstək vermək və ümumbəşəri bələdan birgə qurtulmaq məqsədi ilə 5 milyon dollar vəsait də ayırmışdır. 3-4 dekabr 2020-ci ildə Qoşulmama Hərəkatının hazırki sədri kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə BMT Baş Assambleyasının COVID-19 pandemiyasına həsr edilmiş xüsusi sessiyası baş tutdu. Bu sessiyada əsas mövzu COVID-19 pandemiyası zamanında dünya dövlətləri və xalqları arasında birlik, bərabərlik, çoxtərəfli əməkdaşlıq, həmrəylik və insan hüquqlarına hörmətə əsaslanan əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi və beləliklə də global bəlaya qarşı mübarizənin vacibliyi vurğulanmışdır²⁶.

Azərbaycan 1992-ci ildən BMT-nin tamhüquqlü üzvü olmasına baxmayaraq, onun prinsip və nizamnamələrinə, tələb və çağırışlarına yetərinə və lazımı səviyyəyə əməl etdiyi üçün müəyyən dövr ərzində təşkilatın seçkili orqanlarına və müxtəlif qurumlarına üzvlük və rəhbərlik etmişdir. Azərbaycan həmçinin BMT-nin seçkili orqanlarında iştirak etməklə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinin yerinə yetirilməsinə öz töhfəsini də verir. Azərbaycan 1995-1997, 1998-2000 və 2005-2009-cu illərdə BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) İcraiyyə Şurasının, 2000-2002-ci illərdə Qadınların vəziyyəti üzrə Komissiyanın, 2002-2004-cü illərdə Dayanıqlı İnkişaf üzrə Komissiyanın, 2003-2005 və 2017-2019-cu illərdə İqtisadi və Sosial Şuranın (ECOSOC), 2005-2006-cı illərdə İnsan Hüquqları Komissiyasının, 2006-2009-cu illərdə İnsan Hüquqları Şurasının, 2006-2009-cu illərdə Dünya Səhiyyə Təşkilatının İcraiyyə Şurasının, 2008-2010-cu illərdə BMT-nin İnkişaf Proqramı/BMT-nin Əhali Fondunun İcraiyyə Şurasının, 2009-2011 və 2018-2020-ci illərdə Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyin Müdirlər Şurasının, 2012-2013-cü illərdə Təhlükəsizlik Şurasının, 2013-2017-ci illərdə Ümumdünya Turizm Təşkilatının İcraiyyə Şurasının, 2015-2018 və 2019-2022-ci illərdə Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Şurasının, 2019-2022-ci illərdə Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Radiotənzimləmə Komitəsinin, 2019-2022-ci illərdə Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə Komitəsinin, 2017-2020-ci illərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Rəhbər Orqanının, 2017-2020-ci illərdə

isə Ümumdünya Poçt İttifaqının Poçt Əməliyyatları Şurasının üzvü seçilmişdir²⁷.

Yekun

Nəhayət, Azərbaycan və BMT arasında mövcud olan əlaqələri şərti olaraq üç dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1992-2002-cü illər, İkinci dövr 2003-2012-cü illər, Üçüncü dövr 2013-2020-ci illər. 1992-2002-ci illəri əhatə edən birinci dövrü Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan və BMT arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsinin ilkin mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu mərhələdə Azərbaycan BMT və onun ixtisaslaşmış orqanları, təşkilatları ilə əlaqələr qurur, tərəflər arasında qarşılıqlı etimad mühiti formalaşdırılır, Azərbaycan BMT-nin tərkibində fəaliyyət göstərən orqanlara və yüksəkixtisaslaşmış təşkilatlara üzv olur. Eyni zamanda bu mərhələdə BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı 4 qətnamə də qəbul etmişdir.

İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2003-2012-ci illəri əhatə edən ikinci dövrü Azərbaycan-BMT əlaqələri baxımından əhəmiyyətli dövr kimi qeyd etmək olar. Bu mərhələdə tərəflər arasında yüksək etimad mühitinin formalaşdırılması prosesinin getməsi, Azərbaycanın BMT-nin təşəbbüskarı olduğu bir sıra proqramların icrasını uğurla yerinə yetirməsi və Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə seçilməsi bu mərhələdə görülən işlərin bariz nümunəsidir. Əlavə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı bir sıra məsələlər qaldırılıb və Azərbaycanın təşəbbüsü BMT tərəfindən qəbul edilib.

2013-2020-ci illəri əhatə edən üçüncü dövr isə Azərbaycan-BMT əlaqələri baxımında qızıl dövr hesab edilə bilər. Bu mərhələdə artıq Azərbaycan BMT-nin əksəriyyət orqanlarına üzv olmaq və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü olmaqla yanaşı həm də BMT-nin proqram və nizamnaməsinə uyğun olaraq keçirilən proqram və tədbirlərə ev sahibliyi etməklə yadda qaldı. Azərbaycan indi BMT-yə üzv olan 120 dövləti ətrafında 120 birləşdirən Qoşulmama Hərəkatına rəhbərlik edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kim Azərbaycanı nə vaxt tanıyıb?-
<https://novator.az/2016/10/19/kim-az-rbaycani-n-vaxt-taniyib/>

2. Azərbaycan-BMT əlaqələri uğurla inkişaf edir-
<http://www.serqqapisi.az/index.php/idztimai-siaysi/29905-azaerbaydzan-n-bmt-aelazhaelaeri-uzhhurla-inkishaf-edir.html>

3. Azərbaycanın neçə rayonu işğal edilib?-
<https://publika.az/news/maraqlitarix/57016.html>

4. Azərbaycan – BMT-
https://republic.preslib.az/az_a7-2.html

5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qali ilə danışıqlar başa çatdıqdan sonra birgə mətbuat konfransında bəyanatı - 30 oktyabr 1994-cü il-
<https://lib.aliyevheritage.org/az/7027478.html>

6. Azərbaycan - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı münasibətləri-
<https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-birlesmis-milletler-teskilati-munasibetleri>

7. Azərbaycan BMT tribunasından milli maraqları naminə uğurla yararlanır. Azərbaycanın bu təşkilata qəbul olunmasından 20 il keçir-
<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/mart/236856.htm>

8. Azərbaycan BMT tribunasından milli maraqları naminə uğurla yararlanır. Azərbaycanın bu təşkilata qəbul olunmasından 20 il keçir-
<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2012/mart/236856.htm>

9. Azərbaycan - BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) münasibətləri-
<https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-bmt-nin-umumdunya-turizm-teskilati-unwto-munasibetleri>

10. Azərbaycan Prezidenti, Qoşulmama Hərəkatının Sədri İlham Əliyev Nyu-Yorkda BMT Baş Assambleyasının COVID-19 ilə mübarizəyə həsr edilən xüsusi sessiyasında videoformatda çıxış edib 03 dekabr 2020, 19:00-
<https://president.az/articles/48460>

11. Azərbaycan - Birləşmiş Millətlər Təşkilatı münasibətləri-
[teskilatlar/azerbaycan-birlesmis-milletler-teskilati-munasibetleri](https://mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-</p></div><div data-bbox=)

12. Baş Assambleyanın qətnamələri- Azərbaycanlı məcburi köçkün və qaçqınlara təcili beynəlxalq yardım, A/RES/48/114 – 20 dekabr 1993

13. BMT və Azərbaycan-
https://web.archive.org/web/20140303065712/http://www.azerbaijan.az/portal/WorldCommunity/InterOrg/interOrg_01_a.html

14. "BMT-nin 50 illik yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı" (Nyu York, 22 oktyabr 1995-ci il) sənədinə tarixi arayış-
<https://lib.aliyevheritage.org/az/1668510.html>

15. "BMT-nin 50 illik yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı" (Nyu York, 22 oktyabr 1995-ci il) sənədinə tarixi arayış-
<https://lib.aliyevheritage.org/az/1668510.html>

16. BMT və Azərbaycan-
https://web.archive.org/web/20140303065712/http://www.azerbaijan.az/portal/WorldCommunity/InterOrg/interOrg_01_a.html

17. "BMT-nin 50 illik yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı" (Nyu York, 22 oktyabr 1995-ci il) sənədinə tarixi arayış-
<https://lib.aliyevheritage.org/az/1668510.html>

18. "BMT-nin 50 illik yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı" (Nyu York, 22 oktyabr 1995-ci il) sənədinə tarixi arayış-
<https://lib.aliyevheritage.org/az/1668510.html>

19. İlham Əliyevin Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi münasibətilə bəyanatı 25 oktyabr 2011, 12:00-
<https://president.az/articles/3381>

20. İqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq-
<https://economy.gov.az/article/bmt/21547>

21. Müstəqil Azərbaycan-
https://republic.preslib.az/az_a7-2.html

22. Müstəqil Azərbaycan-
https://republic.preslib.az/az_a7-2.html

23. Dakar declaration sixth islamic summit conference (session of al-quds al-sharif,

concord and unity) dakar, republic of senegal 3-5 jumada II, 1412h (9-11 december, 1991)- [https://web.archive.org/web/20210210061718/https://ww1.oic-oci.org/english/conf/is/6/6th-is-sum\(declaration\).htm](https://web.archive.org/web/20210210061718/https://ww1.oic-oci.org/english/conf/is/6/6th-is-sum(declaration).htm)

24. Resolution 822 Armenia-Azerbaijan (30 Apr)- <http://unscr.com/en/resolutions/822>

25. Resolution 853 Armenia-Azerbaijan (29 July)- <http://unscr.com/en/resolutions/853>

26. Resolution 874 Armenia-Azerbaijan (14 Oct)- <http://unscr.com/en/resolutions/874>

27. Resolution 884 Armenia-Azerbaijan (12 Nov)- <http://unscr.com/en/resolutions/884>

Резюме

Севиндж Несибова

Азербайджан и Организация Объединённых Наций

Азербайджан был принят в Организацию Объединённых Наций в 1992 году, 2 марта на 46 пленарной сессии Генеральной Ассамблеи ООН. В этот же день государственный флаг Азербайджана был поднят перед штаб-квартирой ООН в Нью-Йорке. 6 мая 1992 года азербайджанская делегация начала работать в ООН. А в 1993 году в Азербайджане открылось представительство ООН.

18 октября 1991 года Азербайджан принял "Конституционный акт о государственной независимости Азербайджанской Республики" и этим восстановил свою государственную независимость. 29 октября 1991 года правительство Азербайджана обратилось в ООН с просьбой к государствам-членам рассмотреть вопрос о приеме Азербайджана в эту организацию с учётом, что после восстановления независимости Азербайджан стремится к свободе, демократии и равноправию и желает содействовать укреплению международной безопасности и сотрудничества.

14 февраля 1992 года СБ ООН рассмотрел обращение и в ходе 82-го пленарного заседания рекомендовала Генеральной Ассамблее принять страну в члены организации. Таким образом, Генеральная Ассамблея постановила в своей резолюции 46/230 принять Азербайджанскую Республику в члены Организации Объединённых Наций и на 46 сессии Ассамблеи 2 марта 1992 года она была принята в ООН, а 6 мая того же года было открыто постоянное представительство Азербайджана при ООН.

Ключевые слова: Азербайджан, ООН, Нью-Йорк, международная безопасность, демократия

Summary

Sevindj Nasibova

Azerbaijan and the United Nations

Azerbaijan has been a member in the United Nations since March 2, 1992, after the UN General Assembly admitted Azerbaijan at its 46th session. The Permanent Mission of the Republic of Azerbaijan was opened in New York City in May 1992. On October 29, 1991, soon after gaining independence from the Soviet Union, Azerbaijan applied to the UN General Assembly for joining the organization. Azerbaijan was elected as a non-permanent member of the UN Security Council for the term of 2012-2013. Through the UN, Azerbaijan has reached out to the international community, especially Europe. Azerbaijan strengthened its relations with the UN by cooperating with UN agencies and bodies such as International Monetary Fund, the World Bank, the World Food Programme, and the financial institutions of the UN.

Keywords: Azerbaijan, United Nations, New York, General Assembly

SEYMUR TALIBOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Azərbaycan

**AZƏRBAYCAN REALLIQLARI VƏ “SİYASİ ŞƏXSİYYƏT” ANLAYIŞI:
HEYDƏR ƏLİYEVİN ÜMUMMİLLİ LİDERLİYİ FONUNDA**

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, lider

Siyasətdə və siyasi liderlikdə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev fenomeninin tədqiqi çox məsuliyyətli işdir. Bunun üçün siyasi təlimlərdə liderliklə bağlı olan müddəaları, aparılan analizlərin daxili məntiqini və alınan nəticələrin məzmununu bilmək çox vacibdir, lakin kifayət deyil. Heydər Əliyev fenomeninin nəzəri obrazı Azərbaycan reallıqları kontekstində adekvat dərk oluna bilər. Yəni Heydər Əliyevin şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə, həyat yoluna çox ciddi nəzəri-metodoloji çərçivədə baxmaq həm də Azərbaycan gerçəkliklərini ciddi surətdə nəzərə almağı tələb edir. Etiraf edək ki, ulu Öndərin siyasi-nəzəri aspektdə öyrənilməsində hələ xeyli boşluqlar vardır. Görünür, çox zəngin şəxsi keyfiyyətlərə və böyük siyasi təcrübəyə malik olan, demək olar ki, XX əsr boyu Azərbaycan dövlətçiliyində əvəzsiz rol oynayan Ümummilli Lideri hələ uzun müddət tədqiq etməli olacağıq.

Biz bu məqalədə Heydər Əliyevin siyasi şəxsiyyət kimi özəlliklərinə yuxarıda vurğuladığımız ümumnəzəri müddəalar prizmasında yalnız 1993-2000-ci illər müddətində göstərdiyi fəaliyyət çərçivəsində nəzər salmağa çalışacağıq. Onu vurğulayaq ki, Heydər Əliyev şəxsiyyətinə ümummilli liderlik kontekstində və dövlət başçısı vəzifəsi ilə sintezdə baxılır. Çünki Heydər Əliyev həmişə Byük Siyasət adamı olub, dahi dövlət xadimidir, fəaliyyəti milli, regional və global miqyası əhatə edib. Onun təsir dairəsi yalnız Azərbaycan və türk dünyası ilə məhdudlaşmır – Ulu Öndər Azərbaycan Prezidenti və xalqın Lideri kimi Cənubi Qafqazda və dünyada təsirə malik olub. Analizi də məhz bu kimi incə siyasi məqamları nəzərə alaraq tam elmi çərçivədə həyata keçirmək lazımdır.

Öncə, vurğulayaq ki, Prezident İlham Əliyevin yuxarıda xatırladığımız “...Ulu Öndərin qətiyyəti, cəsarəti, siyasi müdrikliyi” qərəzli planların hamsını alt-üst etmişdir və “...məhz Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində biz bu ağır sınaqdan üzüağ çıxa bildik. Məhz bugünkü Zəfərin təməli, bax o vaxt qoyulmuşdur” teziləri bizim üçün nəzəri və praktiki mayak rolunu oynayır. Bunun üçün ciddi əsaslarımız və arqumentlərimiz vardır.

Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində bir sıra xarici və daxili faktorların qarşılıqlı mənfi təsirləri nəticəsində Azərbaycan dövlət, ölkə və coğrafi ərazi kimi böyük risklərlə üz-üzə idi. Sosial-siyasi institutlar demək olar ki, işləmirdi. Cəmiyyət hakimiyyət arasında böyük uçurum yaranmışdır – o dövrdə rəhbərlərə inam qalmamışdı. E.Hollanderin termini ilə desək, artıq 1992-ci il və 1993-cü ilin əvvəllərinə həmin dövrdə nə özlərini lider adlandıranların, nə də dövlətə başçılıq edənlərin “idio-sinkrazik kredit”i və ya “etibarlılıq krediti” (10, s.179-189) qalmamışdı. Xatırladaq ki, “idio-sinkrazik kredit” liderə və həm də dövlət başçısına qoyulmuş normalardan kənar davranışlara cəmiyyət tərəfindən verilən manevr miqyasıdır. Əgər bu cür imkandan istifadə edən rəhbər və ya lider uğur qazanırsa, ona olan etibar yüksələr, əks halda rəhbər-xalq və lider-cəmiyyət münasibətlərində tam bir kaos yaranır, qarşılıqlı inamsızlıq, dağınıqlıq, qanunsuzluq hökm sürür. 1992-ci il və 1993-cü ilin iyun ayına qədər Azərbaycan məhz belə bir təhlükəli və riskli vəziyyətə düşmüşdü.

Siyasi nəzəriyyələrdə bu cür durumu “böhran vəziyyəti” adlandırırlar. Və liderlik aspektində aktual olan məsələ kimi “bu cür vəziyyət-

dən ölkəni kim, hansı keyfiyyətlərə malik lider və rəhbər çıxara bilər?" sualı qoyulur. Siyasi təlimlərdə bu cür suallara aydınlıq gətirmək cəhdlərinə rast gəlinir. Politoloqlar daha çox Maks Veberin "xarizmatik lider" anlayışı prizmasında cavab axtarırlar. Lakin Jan Blondelin də analiz etdiyi kimi, situasiya M.Veberin təqdim etdiyindən daha mürəkkəb xarakterə malikdir (6, s. 47-49).

Ancaq J.Blondel tarixi təcrübəyə əsaslanaraq heç də həmişə belə olmadığını əsaslandırır. Belə ki, bir sıra hallarda, ümumiyyətlə, xarizmatik lider meydana çıxmır, bir başqa halda xarizmatik olmayan hakimiyyət formalaşa bilər və s. J.Blondel vurğulayır ki, böhran xarizmatik liderin özünü göstərməsi üçün zəruri, lakin kifayətedici şərt deyil. Bütövlükdə isə xarizmatik liderin meydana gəlməsini aydın və tam təmin edən elə bir şərt yoxdur" (6, s. 47). Fikirlərinə davam edərək o yazır ki, əslində xarizmatik liderliklə cəmiyyətin böhran vəziyyəti arasında "qarşılıqlı asılılıq çox deyil" (6, s. 48).

Belə çıxır ki, cəmiyyətin ciddi böhran zolağına düşməsi ilə təhlükəli lider boşluğu yaranır, lakin bütün hallarda toplum öz daxilindən xilasedici ola biləcək siyasi şəxsiyyət – lider çıxara bilmir. Deməli, elə bir xüsusi şərtlər (tarixi, sosial, psixoloji, siyasi, mənəvi-etik, iradi, zəkavi) vardır ki, onların mövcudluğu şəraitində cəmiyyət xilasedici missiyasını yerinə yetirə bilən siyasi şəxsiyyəti meydana çıxara bilər. O, təbii ki, elə şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, cəmiyyəti, milləti və dövləti xaosdan nizamlılığa keçirə bilsin. Niyə biz məhz şəxsi keyfiyyətləri ön plana çəkirik? Çünki kəskin və total böhran şəraitində fərdi real siyasi lider etməyə cəmiyyətin heç bir sosial institutu qadir olmur. Əksinə, dağılmış və funksiyasını itirmiş institutlar vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Real olaraq yalnız bir faktor qalır: xalq daixli inamı, etibar və təcrübəsi əsasında konkret fərdin xarizmasını görə bilsin, ona etibar etsin və hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaratsın. 1992-1993-cü illərdəki kəskin böhran dövründəki təcrübə göstərdi ki, Azərbaycanda belə bir siyasi şəxsiyyət – lider var! Məhz xalq Heydər Əliyevi özünün xilasedici lideri kimi hakimiyyətə yenidən dəvət etdi. Burada politoloji baxımdan siyasi şəxsiyyət

aspektində iki mühüm özəlliyi vurğulamaq lazımdır.

Birincisi, Azərbaycan xalqı həmin seçimi ilə müdrikliyini, zəngin dövlətçilik təcrübəsini və liderlərini tanıdığını sübut etdi. Bu, toplumun siyasi-dövlətçilik təcrübəsinin zənginliyindən xəbər verir. İkincisi, Heydər Əliyevin xilasedici siyasi lider kimi seçilməsi Ulu Öndərin yüksək şəxsi keyfiyyətlərə, mənəvi-etik dəyərlərə, dövlətin tarixini gözəl və dərinlən bildiyinə, çox zəngin təcrübəyə və yenilməz siyasi iradəyə malik olduğundan xəbər verirdi. Bu məqam sonradan "xalq-Heydər, Heydər-xalq" tezisinin real vəhdəti ifadə etməsində bir daha öz təsdiqini tapdı.

Beləliklə, Azərbaycanda yaranmış kəskin siyasi, sosial, geosiyasi, iqtisadi, mənəvi və idarəetmə böhranı xilasedici liderin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıdıandan dərhal sonra birbaşa xilasedicilik missiyasına başladı. Təcrübə göstərdi ki, qısa müddətdə Ulu Öndər bu vəzifənin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəldi. O dövrdə siyasi liderlərin, analitiklərin və ekspertlərin qənaətinə görə, Heydər Əliyev bu nəticəyə ilk olaraq şəxsi keyfiyyətləri və təcrübəsi əsasında nail ola bildi. Heydər Əliyev yüksək zəkaya, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə və yenilməz iradəyə malik şəxsiyyət kimi liderliyini tam mənası ilə yerinə yetirdi. Bu zaman Ulu Öndərin zəngin siyasi təcrübəsi, sovet dönəmində çox müxtəlif situasiyalarda rəhbər kimi fəaliyyət göstərməsi ciddi olaraq rol oynadı. Heydər Əliyev məhz siyasi şəxsiyyət kimi qalib gəldi. Həmin səbəbdən artıq 1994-cü ilə Heydər Əliyev Ümummilli Lider kimi qəbul edilirdi. Bunun sübutu 1994-1995-ci illərdə ölkədə bir neçə sui-qəsd cəhdləri zamanı Heydər Əliyevin bir çağırışı ilə milyonlarla insanın meydanlara onu müdafiəyə toplaşmasıdır. Özü də həmin toplanışlarda insanlar əmin idilər ki, Heydər Əliyevi müdafiə etmək bütövlükdə Azərbaycanı, onun müstəqli dövlətçiliyini müdafiə etmək deməkdir. Bu mənada Ulu Öndərin "etbarlılıq krediti" yüksək səviyyədə idi və fəaliyyətinin son məqamına qədər həmin zirvədə də qaldı.

1994-cü ildən sonrakı illərdə Heydər Əliyev xilasedici liderliklə yanaşı nizamlayıcı və qurucu liderliyi sintez edə bildi. Nizamlayıcı li-

der cəmiyyətdə tam sosial-siyasi sabitliyin yaradılması və iqtisadi islahatların aparılması, idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi hesabına ümumiyyətlə sabitliyin yaradılmasını nəzərdə tutur. Dünyanın aparıcı siyasi rəhbərləri və liderləri 1995-2000-ci illər arasında bir neçə dəfə etiraf etmişdilər ki, Heydər Əliyevin ən böyük nailiyyətlərindən biri qısa zamanda Azərbaycanda daxili sabitliyi təmin etməsi idi. Özü də Ulu Öndər buna cəmiyyəti radikalizmin bütün növlərindən təmizləmək bahasına nail oldu.

Akademik İsa Həbibbəylinin bir fikri bu aspektdə çox maraqlıdır. Akademik yazır: "...siyasi olimpin zirvəsinə doğru inkişafda Heydər Əliyev adından aliyə doğru bütün pillələri addım-addım keçmiş, zəngin həyat təcrübəsi əldə etmiş və mükəmməl dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti qazanmışdır" və bu yolda "...ən zəruri şərtlərdən biri siyasi şəxsiyyətin mübarizəsində ümummilli idealların aparıcılıq təşkil etməsi, xüsusi yer tutmasıdır" (4).

Heydər Əliyev "ümummilli idealların aparıcılığı"nı qurucu-lider kimi 3 istiqamətdə təmin edə bilib. Birinci istiqamət azərbaycançılıq konseptinin sistemli ideologiyaya çevrilməsi ilə bağlıdır. Bununla Heydər Əliyevin siyasi şəxsiyyəti və liderlik xarizması cəmiyyəti birləşdirməyin səmərəli yolunu tapmış oldu.

İkinci istiqamət müsəttif dövlət quruculuğunun dövrün tələblərinə uyğun prinsiplər üzrə təşkil edilməsi və reallaşdırılması ilə əlaqəlidir. Heydər Əliyev "güclü dövlət" kursunu seçdi və ona nail olmaq üçün yeni iqtisadi infrastruktur və enerji strategiyası hazırladı ki, sonrakı mərhələdə güclü və demokratik cəmiyyətin formalaşması üçün lazımi sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni şərait formalaşdı.

Üçüncü istiqamət "bir millət, iki dövlət" formulunun ideya potensialı əsasında Azərbaycanın regional gücə çevrilməsini təmin etmək və dövləti qlobal geosiyasətdə öz mövqeyi olan inkişaf səviyyəsinə yüksəltməklə bağlıdır.

Bununla da Heydər Əliyevin XXI əsrin atasanasında xilasedici-nizamlayıcı-qurucu (birləşdirici) lider obrazı tam formalaşmış oldu. Ulu öndərin siyasi şəxsiyyət kimi keyfiyyətləri bu prosesdə aparıcı rol oynadı. Həmin aspektdə siyasi şəxsiyyətin liderlik kontekstində oynadığı rolun nəzəri analizi xeyli aktual görünür. Ancaq

bu, geniş təhlil tələb edir və başqa məqalənin mövzudur. Biz tədqiqatımızda həmin mövzuya baş vurmağı düşünürük. İndi isə siyasi şəxsiyyətin liderlik kontekstində ümumnəzəri analizi əsasında bir sıra ümumiləşdirmələr aparaq və nəticələrə nəzər yetirək.

3. Ümumiləşdirmələr və nəticələr

a) Ümumiləşdirmələr

Nəzəri olaraq "siyasi şəxsiyyət" anlayışının geniş və dərinləndirən analiz edilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir tarixi mərhələdə siyasi təlimlərdə bu məsələyə diqqət verilsə də, praktiki-tətbiqi aspektdə konkret ölkələrlə əlaqəli situasiyalarda yeni araşdırmalara ehtiyac duyulur. Ayrıca siyasi şəxsiyyətin liderliklə qarşılıqlı əlaqəsinin dinamikasının nəzəri tədqiqi aktuallıq kəsb edir. Siyasi şəxsiyyətin həmin kontekstdə öyrənilməsi liderlikdə siyasi şəxsiyyətin yeri və rolu məsələsinin araşdırılması üçün də faydalı ola bilər.

Məqalədə aparılan təhlil onu da göstərdi ki, Azərbaycanda XX əsrin 90-cı illərində siyasi şəxsiyyət faktoru total siyasi böhrandan çıxmaq prosesində həlledici, iqtisamətverici və təminədiçi rol oynayıb. Məhz Heydər Əliyevin siyasi şəxsiyyət kimi malik olduğu keyfiyyətlər Azərbaycan dövlətçilik ənənəsində yeni tip liderin formalaşmasına təkan verdi. Heydər Əliyev xilasedici-nizamlayıcı-qurucu(birləşdirici) liderliyin mükəmməl nümunəsidir.

b) Nəticələr

Yuxarıda aparılan ümumiləşdirmələrdən bir sıra nəticələr çıxara bilərik.

1. "Siyasi şəxsiyyət" anlayışı liderliyin nəzəri dərində əsas yerlərdən birini tutur.
2. Siyasi şəxsiyyət-liderlik qarşılıqlı təsirlərinin konkret nisbəti bütövlükdə siyasi rəhbərliyin məzmununa ciddi təsir edir.
3. Siyasi şəxsiyyət dövlət başçısı və liderliyin bir şəxsə təcəssüm etməsində həlledici, aparıcı və müəyyənedici faktor kimi çıxış edir.
4. 1993-2000-ci illərdə Azərbaycanın siyasi təcrübəsi Heydər Əliyevin xiləskar-nizamlayıcı-qurucu (birləşdirici) lider kimi özünü təsdiqlədiyini göstərdi. Bu proses siyasi şəxsiyyət – lider qarşılıqlı təsirlərinin xüsusi məzmun kəsb etməsi sayəsində baş tutdu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Heydər Əliyev mənim həyatımda. 2 cild-də. Bakı, "Azərbaycan", 2013.
2. Heydər Əliyev siyasi irsi və azərbaycançılıq. Bakı, "Azərbaycan", 2018.
3. Qayıdış (sənədlər və materiallar). Bakı, "Azərbaycan", 1996.
4. İsa Həbibbəyli. Ümummilli liderlik: miqyası və missiyası / "Azərbaycan" qəzeti, 12 dekabr 2019-cu il // URL: <http://imbb.az/az/news/431>. Müraciət tarixi 12.05.2021.
5. Eynulla Mədətli: Heydər Əliyev – İlham Əliyev: Azərbaycançılığın zəfər yolu. Bakı, "Turxan", 2021.
6. Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу. М.: Российская академия управления, 1992, 135 с.
7. Браун А. Типы лидеров. Определить, найти подход, добиться своего. М.: Бомбора, 2019, 730 с.
8. Кудряшова Е.В. Лидерство как предмет социально-философского анализа. САФУ им. М.В. Ломоносова, 2019//URL:
9. Wasburn Ph. A life Course Model of Political Socialization//Politics and Individual. 1994, Vol. 4, №2, p.1-26.
10. Hollander E. Power and Leadership in Organizations; Relationships in Transition / E. Hollander, L. Offermann // Amer. Psychologist. 1990, Vol. 45, № 2, p. 179–189.
11. Merelman R. M. Revitalizing Political Socialization // Hermann M. (ed.) Political Psychology. San-Francisco, 1986, p. 279-319.

Summary

Seymur Talibov

Azerbaijan realities and the concept of “political personality”: in the background of national leadership of Heydar Aliyev

In the article it is presented the mission of leadership of the prominent statesman Heydar Aliyev in the context of concept – “political personality”. On this foundation, a scientific analysis of the responsible and honorable path of Heydar Aliyev from leadership to national leadership is provided.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, leader

Резюме

Сеймур Талыбов

Азербайджанские реалии и понятие «политическая личность»: на фоне общенационального лидерства Гейдара Алиева

В статье представлена миссия лидерства видного государственного деятеля Гейдара Алиева в контексте понятия – «политическая личность». На этой основе дается научный анализ ответственного и почетного пути Гейдара Алиева от руководства к национальному лидерству.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, лидер

UOT 316.33; 327.39
UOT 32::008; 32:316.7

ЛЕЙЛИ ГУЛИЕВА

*Доцент кафедры «Философия и социальные дисциплины»
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по философии, Азербайджан
Leyli.Quliyeva@adpu.edu.az*

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОСТИ

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, мультикультуральная безопасность, демократическое общество, этно-культурные ценности, культура

В современном обществе мультикультурализм является важной международной, политической и социально-культурной проблемой, правильная постановка и верное решение которой обуславливает во многих отношениях стабильность, безопасность, и вообще существование самых различных по своему устройству стран и государств современной цивилизации. В условиях роста международной напряженности, национального и религиозного радикализма в некоторых странах необходимость применения мультикультурализма и толерантности для регулирования отношений между людьми, преодоления отчуждения, вражды и противостояний между нациями и религиями приобретает актуальное научное и практическое значение. Если бросить взгляд на политический характер конфликтов и войн, происходящих сегодня в мире, то можно отметить глубокую обусловленность этих противостояний отсутствием толерантности и мультикультурализма, конфликтом культур различных народов с присущим им этническими, религиозными, и ментальными и ценностными особенностями.

В современный период во многих странах и государствах мира имеет место этническое, расовое, культурное и религиозное многообразие. Оно носит объективный закономерный характер и является результатом всемирного исторического процесса. Мультикультурализм как государственная политика, как социальное явление является

одним из необходимых и возможных средств регулирования этого многообразия. «Мультикультурализм – продукт развития общества. Он возникает под влиянием протекающих в обществе процессов и событий» [8, с.35].

С древнейших времен человечество осознавало негативный характер и невозможность замкнутого образа жизни, изоляции и закрытости, понимая необходимость взаимодействия и взаимовлияния с другими народами. На протяжении всего исторического существования люди старались предпринимать взвешенные, продуманные и гибкие действия в целях мирного сосуществования народов мира, что обусловило фактор создания диалога различных культур, религий, конфессий, различных видов искусства. Культура каждого народа во многом обуславливает характер и технологии жизнедеятельности этого народа, государственные и социальные приоритеты, высокие достижения и результаты, демонстрирующие качество, условия жизни и возможности прогрессивного развития. Взаимодействия и взаимовлияния духовных ценностей способствовали тому, что были созданы теплые, доброжелательные и доверительные отношения между различными странами и народами. Этот диалог провел мост для создания многовековой дружбы, взаимопонимания, добрососедских отношений, для культурного разнообразия и даже тесных родственных связей между народами. Есте-

ственные нормы высокой культуры, в которых выражаются основные человеческие потребности и интересы, общечеловеческие принципы и духовные гуманистические нормы находят гармоничные формы совместной жизни, которые одобряются всем обществом.

Проявление уважения и почтения к культурам различных народов и этнических групп, создание атмосферы толерантности в межконфессиональных и межэтнических отношениях – все это наглядно свидетельствует о большом значении мультикультуральных ценностей и во всемирной истории, и в судьбах народов и стран всех уголков земного шара. Этно-национальное разнообразие, диалог культур и цивилизации, плюрализм являются важными факторами развития истории и культуры нашей Родины. Азербайджан с древнейших времен славится как страна разных народов, культур и религий.

В нашей стране мультикультуральный образ жизни обладает древней историей и богатыми традициями. Азербайджан, расположившийся на Древнем Шелковом Пути, является связующим звеном между Востоком и Западом, между Европой и Азией. Здесь сконцентрирована история различных культур, цивилизаций, религий, и большую роль играет то, что наша страна имеет выгодное географическое положение, а также то, что азербайджанский народ испокон веков отличался мультикультуральным мировоззрением, миролюбивым нравом и толерантностью. На территории нашей страны с самых древних времен совместно проживали и мирно сосуществовали представители самых различных народов, этносов, народностей, и на протяжении веков здесь сформировалось пространство с крепкими традициями дружбы, добрососедских отношений, взаимного сотрудничества. Азербайджан является полиэтническим государством, где спокойно и мирно проживают многие народности, этнические группы. На протяжении истории в Азербайджане существовали такие религии, как зороастризм, идолопоклонство, позднее – иудаизм, христианство и Ислам, и представители всех этих религий жили в нашей стране без стра-

ха быть непонятыми, жили в атмосфере мира, дружбы, добрососедства, не пытаясь осуждать, унижать или негативно воздействовать друг на друга. Наша страна, находящаяся в пространстве слияния различных цивилизаций, с древних времен была известна как территория, на которой сложилась гармоничная атмосфера этнонационального, культурного и религиозного многообразия, построен диалог, органично основанный на взаимном доверии различных народов, где представители самых различных конфессий и культур живут в мире, благополучии, доверительных отношениях, взаимопонимании.

Как подчеркивает академик Алакбаров У.К., «Азербайджан, является одной из колыбелей древних цивилизаций. Культурное, религиозное, этническое разнообразие является характерным для цивилизаций в нашей стране. С точки зрения локальной цивилизации наша страна является местом, где не только не возникают столкновения, но и осуществляется взаимодействие и взаимовлияние Восточной и Западной, Исламской, Христианской и Иудейской цивилизации. На протяжении веков мультикультурализм как важнейший элемент цивилизации, является историческим достижением Азербайджана, и эти традиции сохраняются и в настоящее время» [7, с.13]. Азербайджан – это уникальное по своей специфике, особенностям и показателям духовно-политического и социального богатства географическое, геополитическое и культурное пространство, где издавна проживают представители различных национальных и этнических групп в теплой атмосфере мира, дружбы, благополучия и взаимопонимания. Азербайджан является ярким примером мультикультурального и толерантного общества. На протяжении веков в атмосфере дружбы, добрососедства рядом с азербайджанцами проживают представители различных наций и конфессий – аварцы, талыши, лезгины, евреи, русские и многие другие. Азербайджан находится в числе пяти толерантных стран мира, являясь примером и образцом этнической, религиозной и культурной толерантности.

Мультикультурализм является государственной политикой нашей страны, нацеленной на сохранение и развитие этнокультурных, религиозных и духовных богатств всех народов, проживающих на территории Азербайджана, на их интеграцию во все общественно-политические, культурные и социальные процессы в стране.

Сохранение и гармоничное развитие этнокультурных и религиозных ценностей народов, народностей и национальных меньшинств, компактно проживающих в Азербайджанской Республике, становится важным фактором и необходимым условием процессов, динамично активизирующих демократическое развитие нашей страны, ставшей совершенной и яркой моделью современного сосуществования, взаимодействия, взаимообогащения и солидарности народов в новую историческую эпоху.

Вступление Азербайджана в новый этап социально-экономического развития в период независимости неразрывно связано с именем Общенационального лидера Гейдара Алиева. Социально-экономические реформы, проводимые под его руководством, в короткий срок превратили Азербайджан в процветающую страну, в государство-лидера всего региона. Наш уважаемый Президент Ильхам Алиев, успешно и творчески претворяя в жизнь проводимую Гейдаром Алиевым внутреннюю и внешнюю политику в новых исторических условиях, поднял достижения нашей республики на еще более высокий уровень во всех сферах жизни общества.

В Азербайджане мультикультурализм является сознательно выбранной политикой руководства страны. Великий Общенациональный лидер Гейдар Алиев, являющийся основоположником мультикультурализма в Азербайджанской Республике, утвердивший его различные парадигмы и направления в правовых документах и распоряжениях, видел духовное богатство Азербайджана во взаимодействии, взаимовлиянии и сближении всех проживающих на его территории народов, народностей, процветании и развитии их культур, религии, языков.

В современный период мирное проживание и сосуществование в азербайджанском обществе представителей различных народов, которые находятся в добрососедских отношениях, живут и трудятся одной семьей, является одним из основных нравственных и духовных достояний нашей страны. Толерантная среда с твердой мультикультуральной базой – один из показателей современного развития Азербайджана.

«Мультикультурализм в Азербайджане – образ жизни», - отмечает Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, - на протяжении веков в Азербайджане существовали мультикультуральные общества. Дружба и солидарность между народами – яркий пример этого. Мы и сегодня своими инициативами стараемся оказать положительное влияние на региональные и мировые процессы» [4].

Сохранение и развитие культуры, религии, языка, традиций представителей всех народностей и национальных меньшинств в соответствии с принципами мультикультурализма осуществляется непосредственно нашим государством. Соблюдение и защита прав и свобод, проживающих на территории нашей страны народов и национальных меньшинств являются первостепенными задачами, стоящими перед законодательными, исполнительными и судебными органами республики. У нас в стране существует прочная правовая база в данной сфере. При подготовке соответствующего законодательства всегда учитывается позиция национальных меньшинств и религиозных конфессий, существующих в нашей стране.

Азербайджан присоединился к таким Конвенциям ООН, как Международная Конвенция о пресечении всех форм расовой дискриминации, Международная Конвенция о пресечении преступления апартеида, Международная Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него. Кроме того, в 2001 году Азербайджанская Республика подписала «Европейскую Хартию региональных языков или языков меньшинств». Начиная с 1999 года в Азербайджане ежегодно 16 ноября отмечается как Международный день толерантности.

Помимо более 2000 мечетей на территории страны имеются 13 церквей, 7 синагог и 1 католическая церковь.

Политика мультикультурализма и толерантности является органической частью демократического развития Азербайджана, где охрана прав, свобод, языка, религии, этнокультурных ценностей, проживающих на территории нашей страны народов и национальных меньшинств в целом обусловлена и тесно связана с охраной в целом прав и свобод человека – важнейших принципов и факторов демократического общества. Не имеющая аналога в мире атмосфера мультикультурализма, терпимости, толерантности, межкультурного и межцивилизационного диалога в нашем обществе является существенным достижением Азербайджана и привлекает внимание общественности всего мира как совершенная модель развития мультикультурализма.

В мультикультуральной политике нашего государства проявляется большое внимание к проблемам культурогенеза в богатой азербайджанской культуре, в результате которого осуществляется гармоничный синтез традиций национальной духовной и материальной культуры с прогрессивными культурными инновациями и новшествами других народов. «Проблемы этноса, этногенеза, этнонациональной истории, истории этнонациональной культуры, этнического права на культуру в свете отличающихся дискусионностью глобальных идеологических и политических процессов приобретает в настоящее время большое значение» [9, с.77]. Прогрессивные нововведения, инновации органично привносятся в традиционную национальную культуру нашего народа. Эти нововведения, которые обусловлены достижениями и успехами мировой общественно-социальной реальности, науки, техники, культуры, влияют на процессы, происходящие во всех сферах жизни азербайджанского общества. Такой взвешенный и мудрый подход способствует достижению гармонизации и органичного развития социально-культурных отношений между людьми, политической стабильности, непрерывного роста духовной культуры, мотивиро-

ванной политической лояльности народа по отношению к власти, стимулирует социальную активность и развитие гражданской культуры и патриотизма. Провозглашенная и успешно реализуемая под мудрым руководством Президента Азербайджана Ильхамом Алиевым государственная политика мультикультурализма явилась одной из его взвешенных и гибких инноваций, творчески и успешно развивающих политический курс Гейдара Алиева.

После обретения Азербайджаном своей независимости духовная культура, религия проживающих на территории нашей страны национальных меньшинств и этнических групп охраняется и развивается как составная, органическая часть всей богатой духовной культуры нашей страны. Системный подход, успешное и плодотворное проведение данной политики в Азербайджане инициирует сохранение культурного, этнического и религиозного многообразия во всех сферах жизни нашего социума, а также этнокультурных ценностей и духовных богатств, составляющих основу и являющихся стержнем этого многообразия. Все это обусловило тот факт, что мультикультурализм и толерантность являются важными факторами и принципами сосуществования, солидарности, гармоничного развития и мирной совместной деятельности народов, оказывают позитивное влияние на высокий уровень культуры человеческих отношений и гражданской культурной идентичности, взаимопонимания и гармонии. В Азербайджане сложилось одинаковое равное отношение ко всем народам, национальным меньшинствам и этническим группам, были достигнуты высокие достижения и успехи в области обеспечения прав и интересов всех национальных меньшинств. Во многом это обусловлено результативностью, взвешенностью и продуктивностью государственной политики мультикультурализма, основанной на идеологии азербайджанства, высокой культуре управления и доброй воле властных структур по отношению к гражданам страны. На территории Азербайджана сформировалась современная модель культурных и межэтнических отношений, готов-

ность к диалогу и солидарности, приверженность и лояльное отношение к многообразию. Азербайджанский мультикультурализм отличается высокой степенью толерантности, этнокультурной и религиозной терпимости.

Наше государство гарантирует всем национальным меньшинствам, живущим на территории нашей страны, проживание в условиях взаимопонимания и взаимного уважения. Национальные меньшинства имеют право создавать любые, предусмотренные законом, организации, культурные центры, ассоциации, союзы, которые играют большую роль в деле возрождения и сохранения национальных обычаев и традиций этих народов.

В Азербайджане действует множество центров, представляющих языки и культуры малочисленных народов. Так, например, курдский культурный центр «Ронаи», Русская община, Славянский культурный центр, Национальный культурный центр «Самур», татарские культурные сообщества «Туган-Тел» и «Яшлык», Общество «Ветен», объединяющее турков-месхетинцев, Удинский культурный центр «Ораин», Талышская ассоциация «Авеста», Культурный центр «Бедуг», Ингилойская община, Центр азербайджано-израильской дружбы, Еврейское агентство «Сохнут», культурно-историческая немецкая община «Возрождение», Украинская община и др.

В эпоху глобализации, когда имеет место усиление этнических и религиозных конфликтов, когда стираются и разрушаются границы между суверенными государствами, необходимо сохранять и беречь своеобразие культур и традиций, а также их оригинальность и самобытность. В то же время органическое развитие этносов неприемлемо в изоляции от других народов. Поэтому необходимо поощрять стремление народов к их взаимодействию, взаимообогащению и пониманию. Стабильность, расширение национальных связей, динамическая жизнь стремительно развивающегося азербайджанского общества являются конкретным показателем и действенным результатом этой политики.

Исторический путь, пройденный азербайджанским народом в разные периоды истории, является ярким доказательством того, что кардинальные изменения в политической сфере, участие Азербайджана в мировой экономической, культурной, духовной системе способствовали не отторжению нашей богатой национальной культуры от ее прекрасных, устойчивых, многовековых традиций, а, напротив, обусловили ее развитие в новых исторических условиях. Наша национальная культура была тесно связана с культурами других народов, и в свою очередь, сыграла большую положительную роль в их развитии.

Этнические, национальные, конфессиональные различия в то же время существуют и при единстве разнообразия. В нашем современном обществе, где не должно быть альтернативы мультикультурализму и мирному дружескому сосуществованию народов мира, развитие и защита национальных, культурных, религиозных, нравственно-этических парадигм и ценностей является одной из важных и актуальных проблем каждого народа.

Проводимая в стране уникальная мультикультуральная политика, основанная на уважительном, бережно чтимом отношении к этнокультурным и религиозным ценностям, органично зиждется на правильном регулировании многообразия, на богатом культурно-духовном наследии Азербайджана и традициях толерантности. Идеология азербайджанства, разработанная великим Гейдаром Алиевым, обеспечила сохранность многонациональной, многоконфессиональной, многокультурной среды в республике, сыграла решающую роль в объединении всех граждан под единым знаменем. Гейдар Алиев представил мультикультурализм как неотъемлемую часть идеи азербайджанства, развил и возвел традиции мультикультурализма на качественно новый уровень. «Государство тем богаче, - говорил Общенациональный лидер Гейдар Алиев, чем больше народов оно объединяет, ибо каждый из них вносит в мировую культуру и цивилизацию свою лепту» [10].

Мультикультурализм, являясь составной частью внутренней политики Азербайджана, также положительно оказывает влияние и на внешнюю политику, повышает ее эффективность. В международных масштабах политика мультикультурализма благоприятствует созданию условий и факторов для функционирования всесторонних связей нашей страны со всеми другими государствами мирового сообщества вне зависимости от их религиозной, этнической, культурной направленности. Исходя из того факта, что мультикультурализм предполагает правомерность и наличие культурного плюрализма, то все современные государства должны обеспечивать свои этнические, культурные, религиозные группы равным социальным статусом. Это создает благоприятные условия для осуществления межкультурного и межцивилизационного диалога в мире.

В данной статье обязательно следует подчеркнуть деятельность Первого Вице-президента Азербайджана, Посла доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО, президента Фонда Гейдара Алиева Мехрибан ханум Алиевой, роль которой в этом направлении заслуживает очень высокой оценки и чувства гордости.

В Азербайджане одновременно с реставрацией и строительством исламских исторических памятников, мечетей, пиров, также ведется строительство и восстановление христианских и иудейских храмов, что является образцом для всей мировой общечеловеческой ответственности. Достойная одобрения и позитивного отношения последовательная работа Фонда под руководством его президента Мехрибан Алиевой играет в этом огромную роль. В своей деятельности, имеющей много направлений, Фонд уделяет большое внимание охране и сбережению национальных духовных ценностей, восстановлению историко-культурных памятников.

Мехрибан ханум Алиева оказывает большую поддержку популяризации в мировом масштабе наших мультикультуральных ценностей, традиций толерантности. Возглавляемый ею Фонд Гейдара Алиева реализует проекты, связанные с мульти-

культурализмом и толерантностью, проводит различные мероприятия на эту тему. В своих проектах Президент Фонда Мехрибан Алиева доводит до мировой общественности присущую Азербайджану культуру толерантности и идеи мультикультурализма, а также демонстрирует значение этих ценностей для стран Европы, где мультикультурализм вытесняется или от него отказываются вообще.

Выступая на конференции в Париже «Религиозная толерантность: культура сосуществования в Азербайджане», организованной по инициативе Фонда, Мехрибан ханум отметила: «Говоря решительное «нет» экстремизму и терроризму, мы должны уделять особое внимание пропаганде ценностей терпимости, миролюбия, толерантности в наших обществах... Азербайджан как страна, обладающая глубокими мультикультуральными корнями, готов играть важную роль в поощрении этих ценностей на глобальной арене» [6].

В системной работе Фонда особое внимание уделено укреплению международных связей, являющееся одним из самых важных аспектов политики мультикультурализма. В этой связи следует отметить проводимые по инициативе президента Фонда Мехрибан Алиевой такие проекты как: «Расширение роли женщин в межкультурном диалоге», «Роль культур в условиях глобализации», «Мирное сосуществование в многокультурном мире», «Адрес толерантности – Азербайджан», «Азербайджан – пространство толерантности» и др. Подобные проекты способствуют развитию межкультурного и межцивилизационного диалога и высоко оцениваются мировой общественностью.

Одной из главных целей Фонда в осуществлении политики мультикультурализма является интеграция нашей страны в глобализирующийся мир, мировое сообщество. Деятельность Фонда способствует поддержке религиозной толерантности, построению в стране гражданского общества, сохранению и развитию этнокультурных, национальных и нравственных ценностей, культурному обмену между народами. Опираясь на бесценное богатое наследие Общечеловеческое

нального лидера Гейдара Алиева, Фонд реализует многочисленные проекты, направленные на достижение этих задач, вносит огромную лепту в утверждение таких общечеловеческих ценностей, как мультикультурализм, толерантность, духовность в отношениях между различными этническим и религиозными группами. Работа Фонда под руководством Мехрибан ханум Алиевой способствовала тому, что мультикультурализм и толерантность на государственном уровне приобрели масштабный характер и еще больше укрепились в политическом курсе нашей страны.

Традиции мультикультурализма азербайджанского народа, своими корнями уходящие в древность, политика нашего руководства в этом направлении, поддерживаемая народом, дают право называть Азербайджан центром мирового мультикультурализма.

Список литературы

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 20 cildə. Bakı, 1997-2007.
2. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. I-III cildlər. Bakı, 2008-2009.
3. Prezident İlham Əliyev: Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir // https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliye_v_Multikulturalizm_Azərbaycanda_heyat_terzidir-918878 [15.01.2016]
4. Алиев И.Г. Выступление на Бакинском Международном Гуманитарном Форуме // Материалы форума, 2-3 октября 2014 года. Баку, 2015.
5. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: BMM, 2017, – 416 s.
6. Культура и культурные шедевры Азербайджана – уникальное послание будущим поколениям: о деятельности Первого Вице-президента Азербайджанской Республики Мехрибан ханум Алиевой // доп. и перераб. изд. – Баку, Çinar-Çap, 2009. 798 с.
7. Алакбаров У. Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией. Учебник для высших учебных заведений. Баку, “Aspoliqraf”, – 2017. – 192 с.
8. Азербайджанский мультикультурализм. Учебник для высших учебных заведений. Баку: БМЦМ, 2019, 528 с.
9. Кулузаде З. Четко-нечеткое постижение логики бытия. Баку, 2017, - 185 с.
10. <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru/content/index/85/>

Xülasə

Leyli Quliyeva

Multikulturalizm müasir dövrün siyasi və sosial-mədəni hadisəsi kimi

Məqalədə Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir. Bu siyasətin əsas məqsədi ölkədə yaşayan xalqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması, inkişafı və cəmiyyət daxilində onların inteqrasiyasına nail olmaqdır. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların, o cümlədən milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişafı məsələsinə Azərbaycan dövləti özünün bu sahədəki siyasətində həm məqsəd, həm də vasitəsi kimi yanaşır. Eləcə də müəllif “multikulturalizm”, “tolerantlıq”, “multikultural təhlükəsizlik”, “etnik-mədəni dəyərlər”, “mədəniyyət” kimi anlayışları təhlil edir.

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, multikultural təhlükəsizlik, etnik-mədəni dəyərlər, mədəniyyət

Summary

Leyli Guliyeva

Multiculturalism as political and social-cultural phenomenon of modernity

The article focuses on issues of the multiculturalism policy of Azerbaijan. It is emphasized that multiculturalism is the state policy of the Republic of Azerbaijan. The major objective of the policy is to protect and develop the ethnocultural values of different ethnic groups living in the country and integrate them into society. The Republic of Azerbaijan considers the protection and development of the ethnocultural values of ethnic groups and national minorities living in the territory of Azerbaijan as both a goal and a tool of its state policy. In addition, the author reviews such concepts as "multiculturalism", "tolerance", "multicultural security", "ethno-national values" and "culture".

***Keywords:** multiculturalism, tolerance, multicultural security, ethno-national values, culture*

UOT 378

AYGUN MAMMADOVA

*Instructor of Human and Professional Development, ADA University
Azerbaijan
ayrmammadova@ada.edu.az*

**CHEATING, HONESTY AND PROFESSIONAL ME: PERCEPTIONS OF STUDENTS
ON FACTORS AFFECTING PLAGIARISM IN AZERBAIJANI UNIVERSITIES
AND IMPLICATIONS OF THESE PERCEPTIONS ON FUTURE
PROFESSIONAL ACTIVITIES**

Keywords: *plagiarism, academic integrity, senior students, factors affecting plagiarism, writing skills*

Introduction

Integrity is one of the underlying values for building a democratic society. Academic integrity is the underlying value to build a base for healthy exchange of ideas, achievements, and solutions. 'We view academic integrity as a harbinger of things to come, a reflection of the general mores that society is passing on to the next generation.' (5, p.3) The situation with academic integrity worldwide is a cause for concern among educators in both secondary and higher education. This concern applies to cheating and plagiarism instances not only among students but educators and scholars as well. Though the reasons for such behavior can vary from country to country, some cultural and social underpinnings may affect the increasing rate of fraudulent acts. The rampant development of technology and accessibility to internet resources seem to play a crucial role as well. In addition, the recent shift to online mode of learning related to COVID-19 restrictions limits the school and university administration from closer proctoring at the exams.

Azerbaijan has been experiencing an identical scenario since late 90s of the 20th century, and the need to address this issue is as acute as in other parts of the world. Azerbaijan and its education system still carries the heritage of Soviet approach to learning, teaching and freedom of expression in academic context. The recent social and economic developments in Azerbaijan have led to increased opportunities for education and professional perspectives among present day youth. Processes such as

joining the Bologna process, applying for exchange semesters, or even pursuing full degrees in renowned universities across the globe increase the potential of Azerbaijani students to tap into international academic circles and seize lucrative employment opportunities. The national job market requirements reveal the need for a competent and educated workforce. According to the World Economic Forum, critical thinking, creativity, originality, and initiative along with leadership and social influence have been listed among top 15 employability skills for 2025 (18). Development of strong communication skills, including writing and inquiry competencies is of prime importance for managerial and scientific activities (16). Understanding student perspectives on plagiarism can serve a long-term purpose of addressing effective ways to prevent its further spreading and 'significantly assist academics in their efforts to communicate appropriate norms' (17, p.201) since 'the college years are a critical period for ethical development' (5, p.201).

Statement of Purpose

The purpose of this study is to identify factors affecting acts of plagiarism from a perspective of senior undergraduate students, recent graduates, and current graduate students. In addition, this study aims to know if the target group understands the importance of academic writing skills for their future careers and implications of a lack of these skills. In their attempt to communicate ethical norms, academics can widely benefit from having a clearer picture

on students' perspectives on fraudulent behavior (3) and take necessary steps to enhance importance of such norms (5). 'Plagiarism' has been defined by the APA Ethics Code (2) as '... the act of presenting the words, ideas, or images of another as your own; it denies authors or creators of content the credit they are due. Whether deliberate or unintentional, plagiarism violates ethical standards in scholarship'.

Since most writing classes and plagiarism awareness workshops are expected to be taken during freshmen years, senior students should have accumulated sufficient understanding of harm that plagiarism can cause towards the quality of their education and their future career. The vast majority of studies in this regard have addressed academic integrity as a rising issue in North American universities (3). Few studies have been found that addressed this topic in Azerbaijan. None among the existing ones reveal this issue from the perspective of students.

Literature Review

Perception on Definition of Plagiarism

Despite being widely used not only in academia but other walks of life such as showbusiness, media, business world, plagiarism as a socially constructed behavior does not have one generally accepted definition. Moreover, students themselves are confused about conceptualization of this phenomena; and confusion ranges 'from some misunderstanding to total misunderstanding' (10, p.469). In her research on the morality aspect of plagiarism, Mullholand (13) echoes the question ringing in the minds of students whether all copied works can be treated as stealing. Respondents differentiate between fraudulent behavior of appropriating someone else's ideas based on the intentional or deliberate actions (13). On the other hand, Howard advocated for use of 'more specific, less culturally burdened terms' (7, p.475) such as 'fraud, insufficient citation, and excessive repetition' (7, p.489).

Factors Affecting Plagiarism

The research body has revealed several factors affecting the choice of students to plagiarize. These factors differ based on cultural, psy-

chological, educational and socio-economical context. Ramzan, et al (16) mention society and family pressure as one of the main reasons for lack of academic integrity among graduate and post graduate students in Pakistan as they face harsh job competitions and need to maintain a high social status. Fatima, et al (8) see the reason for the increase of plagiarism in academia in lack of personal morality education that can help students see their personal responsibility in this matter. On the other hand, Power (15, p.660) advocated the term 'unfinished learners' who attempt to become the part of large academic body but lack the necessary skills. They are yet to develop their skills in proper paraphrasing and inquiry. To reveal more on perception of plagiarism and reasons for such acts, students' understating of this phenomenon have been addressed in Ashworth, et al's article (3). The authors point out that plagiarism, and correspondingly academic integrity, are far from being top priorities for students. The same source underlines the importance of presenting the avoidance of such unethical practice not as a prohibition but an opportunity to become 'junior members of a scholarly community' (3, p.201). In addition, the authors warn about possible unseen reasons for raising levels of cheating and plagiarism such as lack of interest in the presented material, inadequate assignments, poor quality of teaching and assessment. Once these reasons are recognized and accepted, the level of unethical behavior may drop as well (3).

Importance of Writing Skills on Future Professional Development

Early writing skills are being taught during the freshmen years at university. Courses addressing these skills cover paraphrasing, citation, information literacy and inquiry skills and primarily address the writing situations to be encountered in various university disciplines. However, these skills can also be transferred to post-university life. Therefore, the perception of students on incorporating their writing skills at workplace environment has been addressed in the previous research. Guerrero-Dib, et al (9) see acquisition of transferrable skills for future professional use and taking ethical sound decision as main reasons for raising awareness about academic integrity among university stu-

dents. College years are seen as training ground for forming, adjusting, and strengthening of underlying moral values for post-graduation period of life (5). The author reminds that the discussions of various cases, including the real-life scenarios, during and after class hours facilitate the development of these values (5).

Methods

To order to collect the required data exploratory **cross-sectional** research has been carried out incorporating mixed research method. Online survey was conducted through Google Forms. The questionnaire consisted of 30 questions out of which 8 were open-ended questions requiring short opinion writing, 18 multiple choice (1 was a contingency question) and 4 multiple choice questions. The results of this survey cannot be considered as final. To prove the findings future researchers may decide to implement **replication** and **test-retest**. The survey was conducted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian as these are the languages of education in Azerbaijan. The total number of participants was 193 (130 respondents in Azerbaijani, 24 in English and 38 in Russian). The respondents (116 female and 77 male) were the 3rd-4th year students, recent graduates or currently studying graduate students (master’s degree) from 22 government run and private universities (both in the capital city of Baku and regional universities) with 33 majoring areas. The respondents were selected through snowball sampling method. They participated on voluntary basis.

Limitation of the Methods

Not all universities functioning in Azerbaijan are represented in the current survey. More

time should be allocated for data collection (in this case only one week was given). In some cases, the links to the surveys were sent out through the instructors and this circumstance might have influenced the sincerity of some answers. No comparison was drawn between the answers given by the respondents who study in Azerbaijani and in Russian or English.

Analysis of Findings/Results

Perception on plagiarism

Out of 192 respondents only four responded that they cannot provide an explanation to the word ‘plagiarism’. All the rest of the respondents were able to provide a definition that included such statements as ‘borrowing without acknowledgement’, ‘violating author’s rights’, ‘copying ideas’, ‘stealing ideas’, ‘using someone’s ideas without indicating sources’, ‘conscious appropriation of others’ works.

While answering the question on what best describes the rightness or wrongness of plagiarism, over half of respondents accept that such acts are always wrong and see them as theft and fraud, however, around 24% consider such behavior as acceptable in some situations. In addition, over 30% of the respondents answered that the decision on copying from a text or the work of another without acknowledging it depends on a given situation.

More than 43 out 192 respondents do not consider asking someone else to write the assignment on their behalf as an example of plagiarism.

Factors Affecting Plagiarism

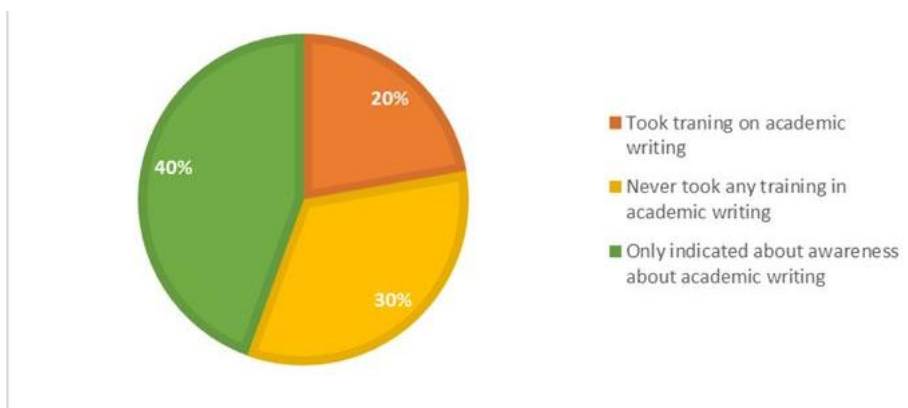

Figure 1: Training in 1st Year of Study

Despite availability of trainings on academic writing, only around 22% of respondents participated in such sessions. Over 40% of participants were not sure whether their university checks the papers of students in any anti-plagiarism programs, however, over 80% indicated that referencing of borrowed sources in the written assignments were required by their instructors. Answering the questions on whether the acts of fraudulent behavior should be penalized around 30% agreed and over 13%

strongly agreed, however close to 40% choose neutral and over 20% strongly opposed this approach. Regarding the existing penalty rules on plagiarism in their higher education institution, close to 50% of the respondents indicated failure of the assignment as an existing measure. Roughly the same proportion of students believe that this measure is sufficient. Over 50% were not sure if the Code of Ethics for students addressed the matter of plagiarism.

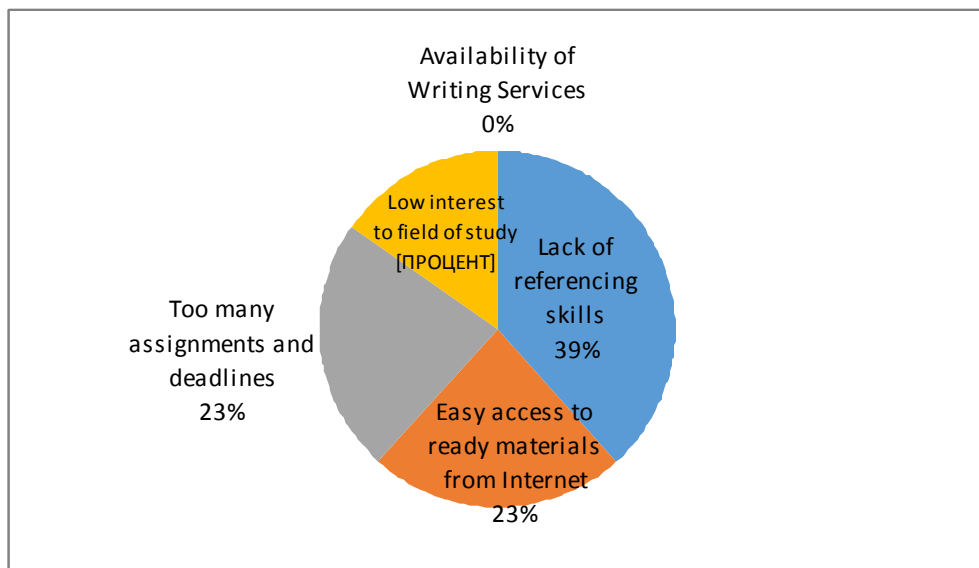

Figure 2: Reasons for Fraudulent Behavior

As an answer to the question on why students opt for plagiarism nine possible reasons for such behavior were offered. Over 40% answers accounted for lack of referencing skills, more than 50% showed easy access to the ready materials from the internet as a reason, and close to 30% came from too many assignments and deadlines. In addition, over 30% think that lack of interest in the chosen field of study contributes to fraudulent acts. Only around 20% answers were given to the option of availability of essay/assignment writing services. Among other reasons, the respondents indicated lack of sources, inability to generate new ideas, lack of readiness for scientific activity, difficulty to produce quality work with too many assignments and deadlines to meet and need for individual approach by instructors.

Answering the questions about possible ways to stop plagiarism among university stu-

dents, 41 respondents believe that manageable number of assignments and more directions and motivation from the instructors can be a solution. Need for more trainings and raising awareness on this matter were indicated by 35 participants. Other answers included the need for more sources in the language of instruction (namely, Azerbaijani), stricter grading and improving the reading skills among students.

Importance of Writing Skills on Future Professional Development

Over 55% of respondents believe that academic writing skills are of importance for their future professional activity. Application of writing skills at workplace (24 answers), further academic career (18 answers) and personal development (29 answers) were indicated as the main reasons for importance of these skills. The rest of the respondents who do not see much of

value or applicability of these skills in their future professional field.

Discussion

In the current study, the factors affecting acts of plagiarism among senior students and their perspectives on importance of writing skills for the future academic career have been researched. The data has been collected only among HEIs in Azerbaijan. The results of the survey revealed that the overall majority of the respondents view plagiarism as an immoral act and named such behavior as theft and fraud. However, close to a quarter of the total number of respondents do not consider such asking another student for writing services or using commercial essay mill companies as acts of plagiarism. They claim that in certain situations plagiarism is justifiable and depends on the given situation. These results may indicate that the definition of the given phenomena needs more clarification.

In order to infer on the factors affecting plagiarism among university students, the respondents were inquired about any prior trainings regarding academic writing skills and their awareness about university requirements and policies regarding academic integrity. Despite the opportunities provided by their respective educational institution, only small number used such chance and participated in trainings or workshops related to academic writing. Less than half of the respondents know whether their papers are added to any plagiarism checking programs. Since Azerbaijan is yet to form its own national electronic content and create an anti-plagiarism program (1), it is not easy to detect most forms of plagiarism in the submitted papers. Nevertheless, the prevailing majority reported that their professors require to reference external sources incorporated in the assignments. These results coincide with the finding of The Project on Academic Integrity in the Caucasus, Kazakhstan and Turkey (PAICKT) commissioned by the Council of Europe as one of the activities of the ETINED (Ethics, Transparency and Integrity in Education) platform (4).

Figure 3: Azerbaijan AIMM Radar Chart AIMM score 15.97 / 36

The radar chart also reflects that trainings provided are lower than communication regarding the importance of adhering to the ethical principles of academic integrity (4). The students have an awareness about wrongness of fraudulent behavior, however, they lack sufficient training. The sanctions might exist at the educational institution but they are poorly communicated and hardly reinforced. In the given study close to 40% of respondents are neutral about importance of any possible sanctions, and half considered failure of the assignment with detected plagiarism as a sufficient penalty. Moreover, 50% are not sure if the Code of Ethics at their university even address the cases of cheating and plagiarism.

According to the survey results, the most frequented reasons for plagiarism are the lack of referencing skills, easy access to ready resources and overload of graded written assignments with strict deadlines. Respectively, responding to the question about the possible ways to prevent fraudulent behavior among students, manageable number of assignments, and more directions and motivation from the instructors were offered as possible solutions. Only 35 respondents out of total 192 see a need for more trainings and raising awareness.

As writing is considered to be of transferable nature and one of ‘the primary communication skills’ (19), this study aimed to reveal the overall perception of the respondents on importance of written communication for their future professional activity. Since the respondents were students or recent graduates of HEIs, they were asked about the important of study-

ing academic writing skills. More than half of the responses indicate that these skills are important for their further professional life. However, only 24 respondents could indicate direct application. It is interesting to note that close to 30 respondents see the value of these skills for their personal development as well. However, close to half of the respondents could not explain how they might apply these skills with regards to professional career. The reason why many could not see a direct connection might be in their lack of clear understanding of what skills and tasks they might be assigned in future at their workplace. In addition, the academic writing might be understood by the respondents as being vital for the period of their study at HEI. However, Egan (6) advocates for teaching academic study of writing for business students reasoning that basic writing skills are build on the ability of supporting one's knowledge and judgements by proper use of referencing and quoting.

Conclusion

The present study sought to answer two questions on main factors affecting plagiarism among students in Azerbaijani universities and perception on importance of writing skills for professional activity in post-graduation period. The results revealed that majority of the respondents view fraudulent behavior as unethical, however, do not exclude the cases when such acts are acceptable. Only half of the respondents see the value of acquiring academic writing skills for their future careers. Such approach prevents them from putting personal efforts and seeking more opportunities to enhance writing skills and possibly increase their chance for career growth.

The results of this study can be of use for further improvement in raising the awareness among students and in teaching undergraduate students one of the vital transferrable skills that can help them succeed academically and professionally. 'When students fraudulently complete their education, they are not only negatively impacting themselves, but potentially society as well.' (12, p.291).

Further study is required for development of more structured approach to smooth integra-

tion of academic writing skills and of clear guidance on academic integrity in HEIs of Azerbaijan. In-depth personal interviews involving the managers responsible with hiring and training along with human resources and talent development specialists in national Azerbaijani government and business entities can help reveal whether there is a need for strong writing skills both for beginning and mid-career specialists in the national labor market.

References

1. Əliquliyev, R., Aliquliyev, R. & Mahmudov R. (2018, 14 dekabr) Plagiatiqla mübarizə informasiya təhlükəsizliyinin mühüm komponenti kimi / *İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri IV respublika konfransı*
2. American Psychological Association. (2020). Publication manual of the American Psychological Association (7th ed.)
3. Ashworth, P., Bannister, P. & Thorne, P. (1997). Guilty in whose eyes? University students' perceptions of cheating and plagiarism in academic work and assessment. *Studies in Higher Education Volume 22, No. 2*. <https://doi.org/10.1080/03075079712331381034>
4. Dlabolová, d. (2019, November 29). *Project on Academic Integrity in Armenia, Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan and Turkey* [Report presentation]. ETINED 3rd Plenary Session
<https://rm.coe.int/project-on-academic-integrity-in-armenia-azerbaijan-georgia-kazakhstan/1680992c0b>
5. Donald L., McCabe K., Butterfield, D. & Trevino L., (2012). *Cheating in college: Why students do it and what educators can do about it*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore
6. Egan, M. (1998). A new approach to business writing. *Journal of Workplace Learning, 10(1)*,46-52.
DOI:<http://dx.doi.org.ada.idm.oclc.org/10.1108/13665629810370049>
7. Howard, R. (2000). Sexuality, textuality: The cultural work of plagiarism. *College English, 62(4)*, 473-491. doi:10.2307/378866

8. Fatima, A., Abbas, A., Ming, W., Hosseini, S. & Zhu, D. (2019). Internal and external factors of plagiarism: Evidence from Chinese public sector universities. *Accountability in Research*, 26:1, 1-16. DOI: 10.1080/08989621.2018.1552834
9. Guerrero-Dib, J., Portales, L. & Heredia-Escorza, Y. (2020) Impact of academic integrity on workplace ethical behavior. *International Journal for Educational Integrity*, 16:2.
<https://doi.org/10.1007/s40979-020-0051-3>
10. Gullifer, J. & Tyson, G. (2010). Exploring university students' perceptions of plagiarism: a focus group study. *Studies in Higher Education*, 35:4, 463-481, DOI: 10.1080/03075070903096508
11. Jacobs, P. (1998, July 6). Strong writing skills essential for success, even in IT. *InfoWorld*. Vol. 20, Iss. 27
12. Ison, D. (2018) An empirical analysis of differences in plagiarism among world cultures. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 40:4, 291-304, DOI: 10.1080/1360080X.2018.1479949
13. Lee, A., Vivienne, A., Spronken-Smith, R. (2017) It's not fair': Policy discourses and students' understandings of plagiarism in a New Zealand university. *Higher Education*; Dordrecht Vol. 74, Issue 1
14. Mulholland, M. (2020) Honor and shame: Plagiarism and governing student morality. *Journal of College and Character*, 21:2, 104-115, DOI: 10.1080/2194587X.2020.1741394
14. Power, L. (2009). University students' perceptions of plagiarism. *The Journal of Higher Education* Vol. 80, No. 6
15. Ramzan, M. Munir, M., Siddique, N., Asif, M. (2011) Awareness about plagiarism amongst university students in Pakistan. *Springer Science and Business Media B.V.* DOI: 10.1007/s10734-011-9481-4
16. Shekhawat, S., & Bakilapadavu, G. (2017). Teaching soft skills to engineering students: A case study of BITS, Pilani. *IUP Journal of Soft Skills*, 11(1), 29-34.
17. Whiting, K. (2020, October 21). These are the top 10 job skills of tomorrow – and how long it takes to learn them. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2020/10/top-10-work-skills-of-tomorrow-how-long-it-takes-to-learn-them/>
18. Yate, M. (2018, February 19). The 7 transferable skills to help you change careers. *Forbes*. Retrieved from <https://rb.gy/jkytttd>

Xülasə

Aygün Məmmədova

Aldatma, dürüstlük və mənim peşəkar məniyim: tələbələrin Azərbaycan universitetlərində tələbələr arasında müşahidə oluna bilən plagiat hallarına təsir edici amillərə münasibəti və bu münasibətin onların gələcək peşəkar fəaliyyətlərinə təsiri

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan universitetlərində tələbələrin arasında müşahidə oluna bilən plagiata qarşı münasibəti əhatə edir və əsas iki sualı qaldırır. Birinci sual yuxarı kurslarda təhsil alan tələbələr arasında saxtakar davranışa təsir edici amillərin hansı olduğunu araşdırır. İkinci sual isə akademik yazı bacarıqlarının gələcək peşəkar fəaliyyətə vacib olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Cavablar anonim şəkildə keçirilən sorğu vasitəsi ilə toplanılıb. Sorğuda 192 nəfər iştirak edib. İştirakçıların arasında yuxarı kurs bakalavr və magistr səviyyəsində təhsil alan tələbələr və həmçinin yaxın zamanda universiteti bitirən məzunlar olub. İştirakçılar ümumi sayda 22 ali təhsil müəssisəsi təmsil edib. Sorğu açıq və qapalı növlü suallardan ibarət idi. Verilən cavablar aşkar etdi ki, iştirakçıların əksəriyyəti ümumilikdə plagiatı əxlaqsız davranış kimi görürlər, lakin vəziyyətdən asılı olaraq başqasının fikirlərini mənimsək hallarına haqq qazandırmağı mümkün bilirlər. Plagiat aşkar olunubsa, müəllim tərəfindən tapşırığın qəbul olunmaması kifayət dərəcəli cəza kimi görünür. Plagiata apan coxsaylı amillər sırasında istinad vermə bacarıqlarının kifayət qədər yüksək səviyyədə olma-

ması, hazır materialların internetdən asanlıqla əldə olunması, verilən tapşırıqların həddindən artıq olması, tapşırıqların təhvil verilməsi üçün qoyulan son tarixlərin qısa olması, seçilən təhsil sahəsinə qarşı marağın aşağı olması, esse və referat tipli hazırlanma xidmətlərin mövcudluğu kimi variantlar bildirilib. İştirakçıların yalnız yarısı akademik yazı bacarıqlarının gələcək peşəkar fəaliyyətlərində vacib olmasını görür. Yazı bacarıqlarının vacib olması barəsində bakalavr və magistr tələbələrin arasında maarifləndirmənin vacibliyi aydın şəkildə aşkar olunur. Bu məqsəd üçün əlavə seminarların və təlimlərin keçirilməsi məsləhət görünür.

***Açar sözlər:** plagiat, akademik dürüstlük, yuxarı kurslarda təhsil alan tələbələr, plagiata aparan amillər, yazı bacarıqları*

Резюме

Айгюн Мамедова

Обман, честность и мое профессиональное я: восприятие студентами факторов, влияющих на плагиат среди студентов азербайджанских университетов, и влияние этого восприятия на их последующую профессиональную деятельность

Данное исследование затрагивает проблему восприятия плагиата среди студентов университетов и задает два главных вопроса. Первый вопрос заключается в выяснении факторов, оказывающих влияние на акты академического мошенничества среди студентов старших курсов в высших учебных заведениях в Азербайджане. Вторым вопросом является попытка выяснить восприятие важности академических навыков письма для дальнейшей профессиональной деятельности студентов. Ответы были собраны посредством анонимного опроса, в котором приняло участие 192 студента старших курсов, студентов-магистров и graduate students and выпускники, недавно закончившие университет. Респонденты представляли общей численностью 22 высших учебных заведения. Опрос состоял из вопросов открытого и закрытого типов. Данные ответы выявили, что большинство участников рассматривают плагиат в целом как аморальное поведение, но тем не менее, в зависимости от ситуации считают, что присвоение чужих идей возможно оправдать. Если плагиат обнаружен, неприятие работы преподавателем считается достаточной мерой наказания за такой поступок. В качестве факторов, приводящих к плагиату, среди многих вариантов чаще всего были отмечены недостаток навыков цитирования, легкость доступа к готовым материалам в интернете, избыточное количество заданий и сжатых сроков сдачи этих заданий, отсутствие интереса к выбранной области обучения, наличие услуг по написанию эссе, рефератов, и так далее. Лишь половина опрошенных считают навыки академического письма важным для своей дальнейшей профессиональной деятельности. Вырисовывается необходимость повышения осведомленности о важности навыков письма среди студентов-бакалавров и студентов-магистров. Для этой цели следует предлагать большее количество обучающих семинаров.

***Ключевые слова:** плагиат, академическая честность, студенты старших курсов, факторы, приводящие к плагиату, навыки письма*

RESENZİYALAR

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİNƏ ELMİ BAXIŞ (Səfəvişünas alim t.e.d. Tofiq Nəcəflinin “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti” monoqrafiyası haqqında qeydlər)

Xarici siyasət – dövlətin əhalisini, xalqını beynəlxalq aləmdə tanıdan və dövlət tərəfindən reallaşdırılan hərəkətlər toplusudur. Xarici siyasət sayəsində dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sferasında özünəməxsus mövqə əldə edir, statuslar qazanır. Xarici siyasət və bu siyasətin gücü dövlətə beynəlxalq arenada təsir imkanları qazandırır.

XVI əsr Azərbaycan dövlətçilik tarixinin intibah dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi ilə yeni bir siyasi sistem formalaşmağa başladı. Səfəvi dövlətinin yaranması və fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində siyasi, iqtisadi mövqeyi və rolu güclənmiş, onun Avropa və Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da genişlənmişdir.

Bu dövrdə Avrasiya dünyasının siyasi xəritəsində mövcud olan ən fəal dövlətlərdən biri kimi, Səfəvi dövləti, öz siyasi dövlət təsisatları, bölgədə geniş bir siyasi coğrafiyada yayılan və təşəkkül tapan dini-ideoloji dəyərlər sistemi ilə bölgənin mədəniyyətinin və mənəvi dəyərlərinin inkişafında mühüm rol oynamış, bu dövlətin orta əsr diplomatiyasına və hüquq sisteminə verdiyi töhfələr, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin çoxşaxəli tərəflərini özündə əks etdirən, orta əsrlər dövrü Azərbaycan diplomatiya tarixinin incəliklərini elmi əsaslarla təhlil edərək təqdim edən əsərlərdən biri də tarix elmləri doktoru, səfəvişünas alim Tofiq Nəcəflinin 236 illik böyük bir tarixi əhatə edən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinə və diplomatik əlaqələrinə həsr olunmuş “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti” adlı elmi monoqrafiyasıdır. İlk mənəbələr, çoxsaylı elmi əsərlər, xüsusilə də Türkiyə tarixşünaslığının təhlili əsa-

TOFIQ NƏCƏFLİ
**AZƏRBAYCAN
SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
xarici siyasəti**

sında yazılan bu tədqiqat əsəri Azərbaycan tarix elmində Səfəvilər dövrü tarixşünaslığının zənginləşməsinə, həmçinin dövrün xarici siyasət sahəsində fundamental məlumatların üzə çıxmasına töhfə verən əhəmiyyətli əsərlərdən biridir.

Bu əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin istər Qərb ölkələri, istərsə də Şərq ölkələri ilə siyasi və diplomatik əlaqələri Türkiyə tarixşünaslığı əsasında müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, digər mənbə və elmi əsərlər əsasında araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycanın orta əsrlər dövrü dövlətçilik tarixinin şah əsəri olan Səfəvi dövlətinin tariximizdəki böyük rolu danılmazdır. Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl Səfəvi 236 illik bir dövrdə Yaxın və Orta Şərqlin siyasi və mədəni tarixində mühüm rol oynayan bir

dövlətin əsasını qoymaqla bir tərəfdən Azərbaycan xalqını imperiya yaradan xalqlar sırasına daxil etmiş, digər tərəfdən sonrakı tarixi mərhələlərdə bu Azərbaycan dövlətinin etno-siyasi, mədəni və idarəçilik təməlləri üzərində qurulan bir çox çevrə dövlətlərinin strateji istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Müəllif bu haqda yazır: “Səfəvi dövləti (1501-1736) Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm yer tutur. Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixinin önəmli, keyfiyyətə yeni mərhələsini təşkil edən Səfəvi dövlətinin yaranması ölkənin tarixi ərazilərinin yenidən vahid türk hakimiyyəti altında birləşdirilməsini şərtləndirdi. Bu dövlətin yaranması Azərbaycanın xarici siyasi və iqtisadi əlaqələrinin görünməmiş vüsət almasını təmin etdi” (4, s. 9).

Təəssüflər olsun ki, uzun illər boyu Azərbaycan Səfəvi dövləti dünya tarix elmində İran dövləti kimi təqdim olunmuş, dövlətin etno-siyasi sisteminin qeyri-türk etnoslarına bağlanması haqqında mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Səfəvişünas alim əsərində dövrün çoxsaylı mənbələrinə istinad edərək bu mülahizələrin elmi əsasının olmadığını bir daha ortaya qoymuşdur. Müəllif Budaq Münşi Qəzvininin “Cəvahirül-əxbar” əsərinə istinad edərək yazır: “Aləmin pənəhi olan şah (Şah İsmayıl) Təbrizə yollandı və Azərbaycan taxtına əyləşdi” (4, s. 26).

Qeyd edək ki, bu məlumatı Səfəvilər dövrü tarixinin ensiklopediyası hesab edilən XVII əsr Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi də öz əsərində təsdiq edir: “Şirvan vilayətinin uca və məşhur qalalarından olan bu qala (Gülüstən qalası) mühasirəyə alındı. Mühasirə vaxtı qeyb aləmindən xəbər gətirən mələk o həzrətə (Şah İsmayıl) Azərbaycanın səltənət taxtına və padşahlığına yetişmək müjdəsi verdi... O həzrət əzəmətli əmirləri çağıraraq onlara dedi: “Sizə Gülüstən qalası lazımdır, ya Azərbaycan taxtı?” Müqəddəs Səfəvi xanədanına etiqadı olan adamlar sədaqət və müdriklik aləminə qapılıb, ilham dilinin sidq sözlərini bəyan edərək, bu fikri düzgün sandılar, Azərbaycan taxtının müjdəsi ilə öz sevinc sözlərini Keyvan eyvanına ucaltdılar”. (5, s.83).

“Tarixi- aləmarayi-Abbasi” əsərində və digər mənbələrdə verilən bu məlumat deməyə əsas verir ki, hələ Şah İsmayıl hakimiyyətə gələncə qədər Azərbaycan adlı dövlət (məmləkət)

mövcud idi və onun taxt-tacı (hakimiyyəti) İsmayıl Səfəviyə müjdə verilmişdir.

Məlumdur ki, tarix elmində Səfəvi-Osmanlı münasibətləri həmişə elmi mübahisə doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Tofiq Nəcəfli öz tədqiqat əsərində də bu problemə geniş yer vermiş, Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin mahiyyəti, siyasi və iqtisadi tərəfləri, bölgə uğrunda mübarizə, Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin siyasi-strateji, iqtisadi-ticarət, dini-ideoloji yönələrinin elmi əsaslarla şərh etmiş, Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin daha çox dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarından doğduğunu önə çəkmişdir. Müəllif Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin səbəblərini təhlil edərkən haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, “Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi daha çox Osmanlı qaynaqlarına əsaslandığı üçün birtərəfli qaydada işıqlandırılır, bu münasibətlərin səbəbkarı kimi Şah İsmayıl ittiham olunur. Əfsuslar olsun ki, bu yanlış və təhrif olunmuş təsəvvürlər hələ də Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində qalmaqda davam edir. Hərçənd ki, digər çoxsaylı qeyri-osmanlı mənbələrində, tarixi sənədlərdə, diplomatik yazışmalarda əksini tapmış faktlar tamam başqa həqiqətlərdən xəbər verir (4, s. 58-59).

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, “Məzhəb fərqləri iki dövlət arasında mübarizənin ilk dövründə əsas səbəblərdən biri kimi görünsə də, mübarizə aparılan qonşu dövlətlərin münasibəti təhlil edilərkən məlum olur ki, iki dövlət arasındakı qarşıdurma məzhəb mübarizəsindən çox uzaqdır. Bu iki dövlətin Anadolu, Qafqaz və Orta Şərqdə siyasi və iqtisadi cəhətdən möhkəmlənmək uğrunda göstərdiyi təşəbbüslər nəzər-diqqətdən kənarda qalmışdır. Orta əsr Osmanlı mənbələrində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxıldığı üçün ondan yararlanan Türkiyə tarixçiləri bütün ictimai-siyasi proseslərə, o cümlədən iki dövlət arasındakı münasibətlərə də siyasi-dini kontekstdən yanaşırlar. Halbuki dini münasibətlər və müharibələr tarixi göstərir ki, onların arxasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənilir. Osmanlı-Səfəvi müharibələri mahiyyət etibarilə siyasi məqsədlərin nəticəsi olduğu üçün tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşan Türkiyə tarixçilərinə bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir” (4, s.367-368).

Orta əsrlər dövründə Azərbaycan dövlətlərinin mütəmadi olaraq Orta Asiya dövlətləri ilə sıx diplomatik-siyasi və iqtisadi-ticarət əlaqələri olmuşdur. Səfəvilər sülaləsi dövründə də bu əlaqələr davam etmişdir. Müəllif bu əsərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Şeybanilər dövləti ilə siyasi münasibətlərini təhlil etmiş, bu münasibətlərin daha çox hərbi-siyasi xarakterli olduğunu qeyd etmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında o qədər də geniş tədqiqata cəlb olunmayan XVII əsr Səfəvi – Türküstan xanları münasibətlərinin araşdırmağa cəlb edilməsi bu monoqrafiyanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu əsərdə XVII əsr boyu Səfəvi hakimiyyətinin Türküstan xanları ilə siyasi və diplomatik münasibətləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu münasibətlər təhlil olunarkən xüsusilə qeyd olunur ki, “Bu dövrdə Səfəvi dövləti Orta Şərqdə olduğu kimi Mərkəzi Asiyada da hərbi-siyasi təsir gücünə malik olduğuna görə, Türküstan xanları onunla hesablaşmalı olmuşlar (4, s. 222).

Əsərdə Böyük Moğol dövlətinin yaranması və inkişafında mühüm rol oynayan Səfəvi dövlətinin Moğol hakimiyyəti ilə münasibətlərinin təhlili də böyük önəm daşıyır. Çünki məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin Moğol dövləti ilə siyasi və iqtisadi münasibətləri, Səfəvi hakimiyyətinin xarici siyasətində olduqca mühüm rola malik olmuşdur. Teokratizmin hakim olduğu bir dövrdə sünni Moğollarla münasibətlər Səfəvi sarayının xarici siyasətində əsas aparıcı istiqamətlərdən biri olmuşdur. Həmçinin tərəflər arasında dəfələrlə lokal münaqişə mənbəyi olan Qəndəhar problemi və Dekan əmirliyi məsələsi də bu münasibətlərin əhəmiyyətini artırır. Müəllif qeyd olunan məsələləri ətraflı təhlil edərək, Səfəvi-Moğol münasibətlərinin strateji və iqtisadi maraqlardan doğan münasibət olduğunu qeyd etmiş, bu münasibətlərin daha çox siyasi-diplomatik əsaslar üzərində qurulduğu qənaətinə gəlmişdir. Həmçinin, Qəndəhar və Dekan məsələsi Səfəvi-Moğol münasibətlərində ciddi hərbi-siyasi problemlər yaratmamışdır. Bu haqda müəllif elmi qənaətlərini bu şəkildə ümumiləşdirmişdir: “I Şah İsmayıl dövründə Baburla əldə olunan dostluq münasibətləri I Şah Təhmasib dövründə də inkişaf etdirildi və Böyük Moğol imperiyası ilə kifayət qədər möhkəm dostluq əlaqələri yaradıldı. Məhz buna görə, Osmanlı

imperiyası ilə mehriban münasibətlərinə baxmayaraq, Moğol imperiyası sona qədər Səfəvi-Osmanlı müharibələrinə qarışmamağı üstün tutdular. Səfəvi-Moğol münasibətləri Qəndəhar problemi ilə bağlı müəyyən dövrlərdə gərginləşsə də, I Şah Abbasın səyləri nəticəsində aradan qaldırıldı və Səfəvi imperiyasının ərazi bütövlüyü təmin edildi” (4, s. 370).

Tofiq Nəcəfli öz əsərində Səfəvi dövlətinin Misir Məmlük dövləti ilə siyasi münasibətlərini də tədqiqata cəlb etmişdir. Qeyd edək ki, Səfəvi-Məmlük münasibətləri də Azərbaycan tarixşünaslığında geniş tədqiq edilməyən sahələrdən biridir.

Misir Məmlük dövləti Yaxın Şərqdə, inkişaf etmiş feodalizm dövrünün mühüm siyasi dövlət təsisatlarından biri olmuşdur. I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin xarici siyasətində Misir Məmlük dövlətinin xüsusi yeri var idi. Çünki bu dövrdə Məmlük dövləti bölgədə baş verən siyasi və dini-ideoloji proseslərdə yaxından iştirak edirdi. Bu faktor Səfəvilərin məmlüklərlə münasibətlərini müəyyən edən əsas səbəblərdən idi (1, s.124).

Bu monoqrafiyada Səfəvi dövləti ilə Misir Məmlük dövləti arasında siyasi və diplomatik münasibətlər araşdırılmış, Səfəvi-Məmlük münasibətlərində Osmanlı amili izah edilmiş, istər Çaldıran savaşı ərəfəsində, istərsə də sonrakı dövrlərdə tərəflər arasındakı münasibətlər təhlil edilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “I Şah İsmayılın xarici siyasətində Məmlük dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərə diqqət yetirilsə də, ittifaq yaradılmasına təşəbbüs göstərilsə də, Sultan Səlimin qabaqlayıcı tədbirləri bu əlaqələrin daha da dərinləşməsinə imkan verməmiş, Məmlük sultanının baş verən hadisələrə müdaxiləsinə imkan verilməmişdir (4, s. 266-267).

Müəllif tədqiqat əsərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri və diplomatik münasibətlərinə böyük yer ayırmışdır. Əsərdə Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə ilk diplomatik təmasları, siyasi və diplomatik əlaqələri, elçilik mübadiləsi, Venesiya respublikası, Papalıq, Portuqaliya, İspaniya, Almaniya, İngiltərə, Hollandiya, İsveç, Fransa ilə münasibətləri geniş şəkildə öz əksini tapmış, bu münasibətlərin siyasi və iqtisadi zəmini təhlil edilmişdir. Əsərdə həmçinin I Şah Abbas və sonrakı Səfəvi hökmdarlarının Qərbi Avropa

ölkələri ilə siyasi münasibətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Tofiq Nəcəfli Türkiyə tarixçilərinin Səfəvi-Avropa münasibətlərinə elmi baxışını təhlil edərkən bu qənaətə gəlmişdir ki, "Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu problem Türkiyə tarixçilərinin müstəqil tədqiqat obyektı olmamışdır. Buna baxmayaraq, Türkiyə tarixçiləri Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini araşdırarkən, bu əlaqələrə xüsusi diqqət yetirmiş və bunu Səfəvi dövlətinin Osmanlılar əleyhinə Avropanın xristian dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq təşəbbüsü kimi təqdim etmişlər. Təəssüf ki, Qərbi Avropa diplomatiyasının fəal müdaxiləsi ilə yüz əlli ilə qədər davam edən Səfəvi-Osmanlı hərbi-siyasi rəqabəti və bu dövlətlər arasında kəsilmək bilməyən müharibələr Səfəvi və Osmanlı imperiyalarını daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində iki qüdrətli türk dövləti Qərbi Avropa dövlətlərinin Şərqdə müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilmədi və Rusiyanın mövqeyinin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratdı (4, s. 371).

Əsərdə elmi araşdırmaya cəlb edilən istiqamətlərdən biri də Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə siyasi münasibətləridir. Müəllif Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə münasibətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Moskva knyazlığı ilə o qədər də əhəmiyyətli əlaqələri olmamışdır. Lakin XVI əsrin ikinci yarısında rus çarı IV İvan Kazan və Həştərxan xanlıqlarını işğal edib Volqa-Xəzər su yolunu ələ keçirdikdən sonra Qafqazın Xəzərsahili bölgələri və Azərbaycan Səfəvi dövlətinin digər hissələri ilə əlaqələri gücləndirmək və gələcəkdə öz təsirini bu regionda yaymaq arzusunda idi" (4, s. 284-285).

Tofiq Nəcəfli elmi monoqrafiyasında Gürcü knyazları ilə Səfəvi hakimiyyəti arasında mövcud olan əlaqələri də təhlil etmiş, Gürcü knyazları ilə Səfəvi dövləti arasında vassal münasibətlərini geniş formada şərh etmişdir.

Məlumdur ki, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə, Azərbaycanın gürcü çarları ilə ənənəvi siyasi münasibətləri davam edirdi. Hələ Ağqoyunlu sülaləsinin Azərbaycanda ha-

kimiyəti dövründə gürcü çarları Ağqoyunlu hakimiyyətindən vassal asılılığında idi. XVI əsrdə də Gürcüstan ərazisinin böyük bir hissəsi Səfəvi hakimiyyətinin siyasi nüfuz dairəsinə daxil idi.

XVI əsrin əvvəllərində Gürcüstan bölgəsi bir neçə çarlığa və knyazlığa (Kartli, Kaxeti, İmeretiya, Samtsxe-Saatabaqo-Samçe Atabəyliyi) bölünmüşdü (3, s. 92). XV əsrin otalarından etibarən Ağqoyunlu dövlətinin vassalı olan və Ağqoyunlu xəzinəsinə illik vergi ödəyən gürcü çarları ağqoyunluların varisi olan səfəvilərin də vassalı hesab olunurdu.

Əsərdə Səfəvi hakimiyyəti ilə gürcü knyazlarının münasibətləri tədqiq edilərkən, XVI-XVIII əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslər təhlil edilmiş, Səfəvi-Osmanlı, Səfəvi –Moskva knyazlığı kontekstində bu münasibətlərə qiymət verilmişdir. Müəllif bu haqda yazır: "XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövləti, bir tərəfdən Osmanlı imperiyası və digər tərəfdən Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda mübarizəyə başlayan Moskva knyazlığı ilə rəqabətdə Şərqi Gürcüstanı öz nəzarətində saxlamağa nail oldu, hətta müəyyən dövrlərdə Qərbi Gürcüstanın bəzi vilayətlərində möhkəmlənməyə çalışdı (4, s. 284).

Müəllif həmçinin qeyd edir ki, "Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Gürcüstan knyazlıqları ilə münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqi səviyyəsinin təhlili bunu deməyə əsas verir ki, Səfəvi dövləti XVI-XVII əsrlərdə bir tərəfdən Osmanlı imperiyası, digər tərəfdən Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda mübarizəyə başlayan Böyük Moskva knyazlığı ilə münasibətləri qaydaya salmağa çalışdı. Səfəvi dövləti bu rəqabətin gedişində nəinki Şərqi Gürcüstan knyazlıqlarını öz nəzarətində saxlaya bildi, hətta müəyyən dövrlərdə Qərbi Gürcüstanın bəzi vilayətlərində də möhkəmlənməyə cəhd etdi. Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatları bunu söyləməyə imkan verir ki, Osmanlı sultanının və rus çarının yerli hakimləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq mübarizəyə sövq etməsinə baxmayaraq, Səfəvi şahları regionda öz mövqeyini qoruyub saxlaya bildi" (4, s. 370).

Səfəvişünas alim Tofiq Nəcəflinin əsərində Səfəvi dövlətinin xarici siyasi əlaqələrinin qurulmasında, dövlətlərarası əlaqələrin yaradılmasında və inkişafında müstəsna rola malik olan

elçi-səfirlərin fəaliyyəti haqqında da olduqca qiymətli məlumatlar vardır.

Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin güzgüsü olan - Tacəddin Həsən Xəlifə, Hüseyn xan Şamlu, Oruc bəy Bayat, Şahqulu ağa Qacar, Fərruxzad bəy, Kəmaləddin Təbət ağa, Vəli bəy Ustaclu, Mehdiqulu xan Ustaclu, Cəfər bəy Kəngərli, Həsən Çələbi, Seyid bəy Səfəvi, Yədigar Əli Sultan Rumlu və onlarla digər qızılbaş-türk diplomatlarının Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Görkəmli türk alimi Yusif Balasaqunlu hökmdarlara xitabən elçi-səfirlər haqqında yazırdı: Yeni səfiri təyin edərkən tələsməyin. Qoy o, zəkali və savadlı olsun. Yad ölkələrdə sənin işlərini görərkən öz iştirakı ilə sənin adını ucalt-sın. Qoy o kiminsə sözlərini dinlədikdə, onların arxasında nəyin gizləndiyini anlasın” (2, s.15). Tofiq Nəcəfli öz əsərində səfəvi diplomatlarının fəaliyyətini, onların canları və qanları bahasına həyata keçirdikləri diplomatik missiyanı, bu missiyanın məqsədlərini, nəticələrini müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir.

Monoqrafiyanın “Əlavələr” bölməsində müxtəlif elmi kitabxanalardan əldə edilən, Səfəvi dövlətinin hökmdarları və dövlətin xarici siyasəti ilə bağlı olan miniatürlərin, hökmdar portretlərinin əks olunması oxucularda Azər-

baycan Səfəvi dövləti haqqında praktik-əyani tanışlığa imkan yaratmışdır.

Ümumilikdə, səfəvişünas alim t.e.d. Tofiq Nəcəflinin “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti” adlı tədqiqat əsəri Orta əsrlər dövrü Azərbaycan tarixşünaslığının zənginləşməsinə böyük töhfələr verməklə bərabər, Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti və diplomatiya tarixi üçün qiymətli bir araşdırma rolunu oynayır. Uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində belə bir əhəmiyyətli elmi əsəri ərsəyə gətirdiyinə görə müəllifə dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Ədəbiyyat

1. Ağalarlı M. XVI. Yüzyılın Başlarında Safevi Devletiyle Memlük Devleti Arasında Siyasi İlişkilere Genel Bir Bakış. /Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3/2, Uşak: 2010.
2. Eyyubov A. Diplomatiyanın əsasları. Bakı: 2010.
3. Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azər nəşr, 1993.
4. Nəcəfli T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: 2020.
5. Münşi İsgəndər bəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi), Fars dilindən çevirən Şahin Fərzəliyev, Bakı: "Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2010.

Mübariz Ağalarlı

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
t.ü.f.d., dosent*

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSIAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Ədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: <http://aak.gov.az>).
8. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcılıqla qurulmalıdır:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlara aparmaq hüququnu saxlayır.

**ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ
«ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»**

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: <http://aak.gov.az>).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на азербайджанском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: <http://aak.gov.az>).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 21,25 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28